

BANK TÖWEEKGELÇILIGI WE ONUŇ ÄTIÝAÇLANDYRYLYŞY

**G.Babayew, Ş.Bäşimow, A. Möwlamowa, O.Saparowa,
A. Koçumowa, M.Akmyradow, Ç.Rejepow, Ş. Orazmämmedowa**

BANK TÖWEEKGELÇILIGI WE ONUŇ ÄTIÝAÇLANDYRYLYŞY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2017

UOK ____

Babaýew G. we başg. Bank töwekgelçiligi we onuň ätiýaçlandyrylyşy. Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2017.

“Bank töwekgelçiligi we onuň ätiýaçlandyrylyşy” atly okuw kitaby bilim taýýarlygynyň ykdysady ugruna degişli bolup, ol 9 bapdan ybarat. Bu okuw kitabynda bank töwekgelçiliginiň nazaryýet esaslary, bank töwekgelçilikleriniň görnüşleri, bank töwekgelçilikler ulgamyny dolandyrmak, karz we göterim töwekgelçiliklerine baha bermek we ony dolandyrmagyň usullary, amallar töwekgelçiliklerine häsiýetnama, likwidlilik töwekgelçiligi, täjirçilik banklaryň halkara amallary bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri, şeýle hem bank töwekgelçilikleriniň ätiýaçlandyrylyşygyň işleýin beýan edilýär.

Şu okuw kitaby ýokary we orta hünär okuw mekdepleriniň ykdysady hünärlerinde okaýan talyplary, şeýle hem mugallymlar, maliýe-bank ulgamynda işleýän hünärmenler, giň okyjylar köpçüligi üçin niýetlenilýär.

Kitabyň girişi, 3-nji baby y.y.k. G.Babaýew; 1-nji baby Ç.Rejepow; 2-nji baby M.Akmyradow; 4-nji baby Ş.Bäşimow; 5-nji baby A.Koçumowa; 6-7-nji baplary A.Möwlamowa; 8-nji baby O.Saparowa; 9-njy baby Ş.Orazmämmedowa tarapyndan ýazyldy.

TDK ... 2017

KBK

Babaýew G. we başg., 2017

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

**Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.**

Gaýtalama:

**Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

**Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.**

Gaýtalama:

**Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim – janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!**

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylmy taýdan esaslandyran ykdysady strategik ösüş ýoly netijesinde ýurdumyzda düýpli özgertmeler üstünlikli amala aşyrylýar.

Ykdysadyýetiň depginli ösüşini üpjün etmekde we dünýäniň ykdysady ulgamyna amatly şertlerde goşulýşmakda bank ulgamyna aýratyn orun degişlidir. Talaplaryň ösýän döwründe ykdysady ösüşi üpjün etmekde bank ulgamynyň önünde uly wezipeler durýar.

Bank edaralarynyň işini kämilleşdirmekde ulgamyň kämil kanunçylyk-hukuk binýadynyň bolmagy zerurdyr. Şu nukdaýnazardan, bank ulgamynyň hukuk binýadyny kämilleşdirmek maksady bilen kabul edilen Türkmenistanyň Kanunlarynyň, şeýlehem innowasiýa işini maliýe taýdan goldamaga, ykdysadyýetde ýokary maýa goýum işjeňligini üpjün etmäge ukyply häzirki zaman bank ulgamyny döretmäge itergi berjek «Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011-2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynyň» ähmiýeti uludyr. Bu Döwlet maksatnamasynda töwegelçilikleri dolandyrmak ulgamynyň ösdürilmegini banklarda içki gözegçilik gullugynyň netijeliligini gazanmak, içki gözegçiligiň guralyşy babatda usulyýet resminamalaryny we degişli kadalaşdyryjy resminamalary işläp düzmek, bu resminamalardaky bank gözegçiligi boýunça Bazel komitetiniň milli şertlere uýgunlaşdyrylan ýörelegelerini göz önündetutmak, bank ulgamynyň durnukly hereket etmegi üçin bank gözegçiligini netijeli alyp barmak işlerini halkara standartlary esasynda kämilleşdirmek, şunda gözegçiligiň düzgünleriniň ähli görnüşleri (ygtyýarnama beriş, menzillara gözegçilik, barlag, ulgamlaryň bank töwegelçilikleriniň seljerişi) boýunça çäreleri durmuşa geçirmek meýilleşdirilendir.

Ýurdumyzyň bank ulgamynyň mundan beýläk hem kämilleşdirilmegi halkara ülnülerine laýyklykda bank edaralarynyň işiniň netijeli guralmagyny, bank töwegelçiliklerini dolandyrmagyň wajyp ugurlaryny kämilleşdirmekligi talap edýär. Bu bolsa öz gezeginde bank töwegelçiliklerini netijeli dolandyrmaklygyň we olary ätiýaçlandyrmaklygyň zerurlygyny ýokarlandyrýar.

Her bir ýurduň ykdysadyýetiniň ösüşi we jemgyýetiniň durmuş ýagdaýy belli bir derejede bank işiniň netijelerine baglydyr. Umumy ykdysady we bank ulgamyndaky çökgünlikler uly möçberlerde ýitgileriň ýüze çykmagyna, kärhanalaryň we bank edaralarynyň batyp galmagyna, raýatlaryň süýşürintgileriniň hümmetsizlenmegine ýa-da ýitmegine, jemgyýetçilik gatnaşyklarynda dartgynlyklaryň döremegine, durmuş-ykdysady instituty hökmünde bank edaralarynyň abraýynyň peselmegine getirýär. Hojalyk ulgamynda banklaryň eýeleýän aýratyn orny, esasan, çekilen serişdeleriň iki toparyna, ýagny bank

döredilende onuň paýdarlaryndan (esaslandyryjylaryndan) we müşderilerden belli bir möhlete ýa-da talap edilýänça şertlerde alnan serişdelere esaslanýandygy bilen tassyklanylýar. Munuň özi täjirçilik banklarynyň hereket etmek prosesinde ýüze çykyp biljek maliýe kynçylyklary we ýokarlandyrylan bank töwekgelçilikleri has irki tapgyrlarda kesgitlemek bilen baglanyşykly zerur işleriň alnyp barylmagynyň örän wajypdygyna şaýatlyk edýär.

Milli bank ulgamynyň häzirki zaman ösüşiniň birinji nobatdaky wezipesi bank edaralarynyň durnukly ösüşini öňünden kesgitleýän faktor hökmünde töwekgelçilikleri dolandyrmaklyga bolan bir bitewi çemeleşmäni tejribä ornaşdyrmak bolup durýar. Bank töwekgelçiliklerini dolandyrmagyň möhüm guraly bolup, monitoring prosesi çykyş edýär. Bank töwekgelçilikleri çygrynda monitoringi amala aşyrmagyň aýratynlygyny biri-birine baglanyşykly elementleriň we olaryň özara gatnaşygynyň bank töwekgelçiliklerine üznüksiz gözegçiligi we baha bermegi üpjün edýän, şeýle hem degişli töwekgelçilikleriň ýaramaz netijelerini peseltmek maksady bilen, dolandyryş çözgütleriniň wagtynda kabul edilmegiüçin bank ulgamyna täsir edýän çylşyrymly ulgam hökmünde häsiýetlendirilýär.

Bank töwekgelçiligini dolandyrmak we onuň ätiýaçlandyrylyşyny guramak öz gezeginde bu ugurda bar bolan dünýä hem-de milli tejribeleri boýunça bilimleri ele almaklygy talap edýär. Bank ulgamy üçin hünärmenleri taýýarlamakda “Bank töwekgelçiligi we onuň ätiýaçlandyrylyşy” dersiniň orny uludyr. Şu nukdaýnazardan, bank işinde ýüze çykýan töwekgelçilikleri dolandyrmagyň nazary we amaly taraplaryny, milli we dünýä tejribesini özünde jemleýän okuw kitabynyň taýýarlanylmagynyň möhüm ähmiýeti bardyr.

1-NJI BAP. BANKTÖWEGELÇILIKLERINIŇ DÜÝP MANYSY WE GÖRNÜŞLERI

1.1. Bank töwegelçilikleriniň düýp many sy

Bank töwegelçilikleri ylmy barlagyň obýekti hökmünde diňe bir häzirki zaman jemgyýetine belli däl dir. Bank işini düzgünleşdirmekde olaryň ähmiýetini alymlar baryp XVIII we XIX asyrlarda belläpdirl er. Belli rus professory, Russiýanyň maliýe ministri bolup işlän N.H.Bunge özüniň karz we banklar baradaky ylmy işinde şeýle diýip ýazýar: “ätiýaçlandyryş baýragyny (hasaba alyş göterimini) töwegelçiligiň ululygy bilen deňeşdirip ölçemek zerurdyr. Soňky ýagdaý (töwegelçilik) örän seýrek ýagdaýda nazara alynýar, ýöne hakykatdan ätiýaçlandyryş baýragyny kepillendirmegiň ygtybarlylygy bilen deňeşdirip ölçemek ýaly adalatly hem-de karzdan peýdalanýanlary özleriniň gurpsyzlygy sebäpli ýetirip biljek ýitgileriniň ululygyna laýyk çykdaýy çekmäge mejbur edip biljek başga zat ýokdur. Karz borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegi babatynda halallygyň we tertipliligiň hem töwegelçiligi peseltmäge uly täsiriniň bardygyna şübhe bolup bilmez”.

Häzirki zaman jemgyýetinde bäsleşikli göreşiň ýitileşýän şertlerinde bank töwegelçiligine berilýän üns ýokarlanýar. Banklar biri biri babatynda barha ýygýygydan agressiw pozisiýany eýeleýärler, töwegelçilikli amallary we geleşikleri barha köp geçirýärler.

Töwegelçilikleriň önüni almak we peseltmek ideýalary bank ylmynda hem, iş tejribesinde hem barha ýokary derejede zerurlyga eýe bolýar. Bank işini dolandyrmaga degişli çap edilýän işleriň ählisinde diýen ýaly “töwegelçiligi düzgünleşdirmek” düşüňjesi barada durlup geçilýär. Bu ýöne ýerden däl dir. Bank işi ykdysady işleriň kategoriýasyna degişlidir, bu ýerde bolsa subýektleriň arasynda özara gatnaşyklarda töwegelçilik hökmany bar bolýan ýagdaýdyr. Şeýle-de bolsa, bu ýagdaý töwegelçiligiň diňe bank işine mahsusdygyny asla aňlatmaýar. Amatsyz ýagdaýlar örän köp dürli görnüşdäki ykdysady amallar geçirilende ýüze çykyp biler. Emma bu amatsyz ýagdaýlar ykdysady gatnaşyklaryň özüniň hökmany alamaty bolup durýar.

Bank töwegelçiligi - bu banka has mahsus bolan häsiýet, wakalaryň ýaramaz barşynyň gutulgysyzlygy bolman, eýsem ýaramaz netijäniň gazanylmagyna getirip biljek işdir.

Bank töwegelçiliginiň näderejede wajypdygyna garamazdan, olaryň düýp many syny düşündirmek meselesi şu wagta çenli jedelli bolup galýar. Birnäçe ýagdaýlarda olaryň düýp many sy olaryň ýüze çykmagynyň sebäbi bilen çalşylýar, ýagny ähli mesele ýitgilere getirýän dürli görnüşdäki ýagdaýlara, faktorlara

syrykdyrylýar. Meselem, I.W.Bernaryň we Ž.K.Kolliniň pikirine görä, bank töwekgelçiliginiň bir görnüşi hökmünde karz töwekgelçiligi - bu karzyň üzülmeli möhletiniň ahyryna çenli ýüze çykyp biljek garaşylmadyk ýagdaýlardyr. Onyň pikiri boýunça bolsa karz töwekgelçiligi – bu geleşik boýunça kontragentiň öz borçnamalaryny möhletinde ýerine ýetirmeyän ýagdaýynda ýitgileriň täsirine düşmek töwekgelçiligidir. Töwekgelçiligiň düýp manysy köplenç halatda ol ýa-da beýleki geleşikde ýüze çykýan näbellilikde jemlenýär.

Töwekgelçilige kontragentiň töwekgelçiligi hökmünde häsiýetnama berilmegi – onuň düýp manysy barada ýeterlik derejede giňden ýaýran beýleki bir garaýyş bolup durýar. Bank işini düzgünleşdirmek we gözegçilik etmek boýunça Bazel komiteti hem şu pikiriň tarapdarydyr. Maýanyň ýeterlikligi häsiýetlendirilýän mahalynda karz töwekgelçiligine bu komitet tarapyndan “kontragent tarapyndan borçnamalaryň ýetirine ýetirilmezliginiň töwekgelçiligi” ýaly, “kontragentiň töwekgelçiligi” ýaly seredilýär.

Banklarynyň daşary ýurt tejribesini hasaba almak bilen, oýlanyşylan resmi nukdaýnazary belli bir derejede getirilen häsiýetnamalary gaýtalaýar. Bank töwekgelçiliginiň elementi hökmünde şol bir karz töwekgelçiligine “bergidar tarapyndan özüniň karz edarasynyň önündäki maliýe borçnamalaryny şertnamanyň şertlerine laýyklykda ýerine ýetirilmezligi, wagtynda ýa-da doly möçberde ýerine ýetirilmezligi netijesinde karz edarasynnda ýüze çykyp biljek töwekgelçilik” hökmünde seredilýär.

Ylmy edebiýatda töwekgelçiligiň köp dürli kesgitlemelerine gabat gelip bolýar. Adatça töwekgelçilik diýip howpuň, şowsuzlygyň bolup biljekdigine, gowy netije gazanaryn diýen umyt bilen hereket edilmegine düşünilýär.

Arassa adalga nukdaýnazaryndan **“töwekgelçilik”** (**“risk”**) italyança **“risico”** – howp; töwekgelçilik etmek, sözme-söz alnanda – kert gaýadan, dagyň gaýasyndan sowlup geçmek diýmegi aňladýar. Dalyň sözlüğünde töwekgelçilik etmek – bu şowly bolar diýip umyt bilen işe baş goşmak, ýalňyş işe baş goşmak, batyr gaýlyk etmek, işe baş goşmak, ölçerip-dökmän bir iş etmek, tötänlige sezewar bolmak, şowly bolar tama bilen çekinmän, başarjaň hereket etmek bolup durýar.

Maliýe-karz sözlüğünde bank töwekgelçiligi “karz edaralary tarapyndan amala aşyrylýan bank amallaryna mahsus aýratynlykdan gelip çykýan ýitgileriň ýüze çykmak howpy” hökmünde düşündirilýär. Professor A.A.Handruýew töwekgelçilik barada islenilmeýän ýagdaýlar ýüze çykandaky howp ýa-da ýitgileriň mümkinçiligi ýaly gürrüň edýär. N.E.Sokolinskaýa töwekgelçilikde ýitgilere geitirýän wakanyň ähtimallygynyň gymmat aňlatmasyny ýa-da pul ýitgileriniň mümkinçiligini görýär. Ý.W.Mişalçenko we I.O.Krolli töwekgelçilige bank tarapyndan öz serişdeleriniň bir böleginiň ýitirilmek ähtimallygy, meýilnamalaşdyrylýan girdejileriň alynmazlygy ýa-da meýilnamalaşdyrylan

maliýe amallarynyň amala aşyrylmagy netijesinde goşmaça çykadjylary çykarmak hökmünde seredýärler. W.T.Sewrugyň garaýşy boýunça bank töwekgelçiligi bank işiniň tamamlanyşynyň näbelliligini we şowsuzlyk bolan ýagdaýynda mümkin bolan amatsyz netijeleri aňladýar.

Bank töwekgelçiliginiň ýokarda getirilen kesgitlemeleriniň köp dürlüligine garamazdan, awtorlaryň ol baradaky düşüňjani haýsydyr bir näbellilik, garaşylmadyk ýagdaýyň ýüze çykmak howpy, ýitgi çekmek, girdeji almazlyk mümkinçiligi ýaly, ýitgileriň ýüze çykmak ýa-da çaklamalar bilen deňeşdirilende girdejileri az almak ähtimallygy bilen baglanyşdyrmaga çalyşýandyklaryny görmek kyn däl.

Elbetde, bu ýagdaýlar ol ýa-da beýleki derejede bank töwekgelçilikleri bilen baglydyr, emma, şu ýerde olar onuň aýratynlygyny görkezmeýär.

Bank töwekgelçiligi – bu öňi bilen, işiň aýratyn görnüşidir. Töwekgelçilik – bu näbelligiň özi däl-de, eýsem ykdysady subýektleriň näbellilik şertlerinde hereket etmegi bolup durýar.

Işiň onuň barşynda müşderilere hyzmat etmek amala aşyrylýan şunuň ýaly görnüşi haryt öndürijileriň töwekgelçilikleri bilen ýakyndan baglanyşyklydyr. Mälim bolşy ýaly, bank maýasynyň aýratynlygy özüniň tebigaty boýunça senagat we söwda maýasynyň aýrybaşgalaşan bölegi bolup durmak bilen, onuň aglaba ýagdaýda wagtlaýyn esasyda karz alnan karz maýadan durýandygyndan ybaratdyr. Bank karzyny gaýtarmak, mysal üçin karz alnan serişdeleri gaýtarmak, karz alanyň hojalygynda serişdeleriň doly dolanyşygynyň tamamlanmagynyň hasabyna hem, karz alyjynyň hojalygynda boşaýan (erkin) serişdeleriň karz beren banka geçirilýän döwründe hem amala aşyrylýar. Bir tarapdan, bank müşderi bilen bilelikde töwekgelçilik edýär, beýleki tarapdan, eýeçilik hukugy esasynda özüne degişli bolan serişdeleri wagtlaýyn peýdalanmaga bermek bilen özbaşdak subýekt hökmünde töwekgelçilik edýär. Bankyň öz üstüne alýan töwekgelçiligi iş ýüzünde iki esse artýar.

Bank işiniň düýp manysy bilen ýakyndan baglanyşykly bank töwekgelçiliginiň aýratynlygy onuň önümçilik prosesini hem, jemgyýetçilik önüminiň dolanyşygyny hem görkezmek bilen, alyş-çalyş ulgamynda, töleg dolanyşygynda ýüze çykýandygyndan ybaratdyr.

Bank, mälim bolşy ýaly, pul bilen baglydyr: onuň önümleriniň we hyzmatlarynyň pul häsiýeti bardyr. Özüniň düýp manysy boýunça ol nagt we nagt däl görnüşdäki töleg dolanyşygyny düzgünleşdirýän jemgyýetçilik pul-karz instituty bolup durýar. Bu bolsa töwekgelçilikli iş hökmünde bank işinde ykdysady gatnaşyklaryň subýektleri tarapyndan gymmat deň ölçeglilikiniň, isleg-teklip gatnaşyklarynyň berjaý edilmeginiň aýratyn ähmiýeti bardyr.

Bank töwegelçilikleri köp babatda sosial (durmuş) taýdan jogapkärçilikli prosesler bolup durýarlar. Banklaryň diňe bir öz hususy serişdeleri bilen däl, eýsem köplenç halatda karz alnan serişdeler bilen töwegelçilik edýän şertlerinde netijeler has-da ýiti häsiýete eýe bolýar. Şowsuzlyk bolan ýagdaýynda diňe bir bank däl, eýsem onuň müşderileri hem, ýagny öz pul serişdelerini şol bankda goýan ýuridik we fiziki şahslar hem ýitgi çekýärler. Şu ýagdaýda bank çökgünligi önümçilikdäki çökgünliklere garanynda has ýiti bolýar, sebäbi olar biri-biri bilen pul-karz borçnamalary halkasynyň üstünden bagly bolan gatnaşyjylaryň köp mukdardaky maliýe ýitgilerine getirýär.

Töwegelçiligiň düýp manysy açylyp görkezilende esasy ünsüň ol ýa-da beýleki bank amallaryny geçirmegiň netijesinde ýüze çykyp biljek ýitgiler bilen göreşmäge däl-de, karz berýänleriň hem-de karz alýanlaryň bähbitleriniň durmuşa geçirilmegini üpjün edýän ulgamy döretmäge berilmegi möhümdir. Töwegelçilik – bu belli bir derejede haýsydyr bir näbellilik, ol ýa-da beýleki wakanyň howplulygy bolup durmaýar-da, eýsem ýaramaz faktorlaryň ýeňlip geçiljekdigine we islenilýän netijäniň gazanyljakdygyna ynamy bolan subýektiň näbellilik şertlerindäki hereketini aňladýar.

Bank töwegelçiligi – bu ýaramaz wakanyň ýüze çykyp biljekdigi, onuň howpludygy baradaky çaklama däl-de, ýokary netijeler gazanyljakdygyna ynamy bolan ykdysady subýektiň işidir.

Bank töwegelçiligine şunuň ýaly düşünilmegi garaýyşlary birneme üýtgedýär. Bank işinden alnan ýaramaz netijeler bilen hem „göreşip“ bolar, bank maýasynyň başarnyksyz dolandyrylmagyndan alnan ýaramaz netijeleri ýeňilleşdirmäge çalşyp bolar. Ýöne beýleki ugur boýunça hem hereket edip bolar: bank işini ýaramaz netijäniň önüni alar ýaly, düzgünleşdirmegiň barşynda islenilmeýän netijeleriň ýüze çykmagyny önünden görüp, teklip edilýän önümleriň netijeli hereketini üpjün eder ýaly gurup bolar. Şeýlelikde, bank töwegelçiligini dolandyryş merkezi müşderiler özara gatnaşyklaryň başky tapgyryna geçýär. Mysal üçin, karz bermezden ozal bank özüniň karz bermek syýasatynyň töwegelçilige baha bermegiň (anketa görnüşinde müşderiden alnan maglumatlaryň, karz bermek baradaky meseläni çözmek üçin talap edilýän resminamalar bukjasynyň, bankda bar bolan, beýleki taraplardan – beýleki karz edaralaryndan, ýörite agentliklerden we gulluklardan, metbugatdan alnan maglumatlaryň esasynda) jemleri bilen näderejede laýyk gelýändigini kesgitlemelidir. Bu ýerde maliýe koeffisientleriniň, pul akymynyň we işewürlük telekeçiliginiň binýadynda müşderiniň karza ukyplylygyna seljerme geçirmek möhüm orun eýelemelidir. Elbetde, şu ýagdaýda soňundan geçirilýän seljermäniň ähmiýeti hem peselmeýär.

Bankyň üstünlige bolan ynamy şu ýagdaýda diňe bir subýektde maddy, pul, professional (hünärlilik) we intellektual şertleriň bolmagyna esaslanmaýar. Töwekgelçilik degişli şertleri bolan bankyň işiniň netije gazanmak üçin çykarylan harajatlardan ýokary bolan netijelere getirýän ýagdaýynda esasly bolup durýar. **Töwekgelçilik** – bu näbellilik bolan ýagdaýynda üstünlik gazanmagy göz önünde tutýan, ykdysady subýektden başarnygy we ýaramaz ýagdaýlary nähili ýeňip geçmelidigi barada bilimleri talap edýän işdir.

1.2. Bank töwekgelçilikleriniň görnüşleri

Bank işiniň çygrynyň giň we bank önümleriniň we hyzmatlarynyň köp dürli şertlerinde olary toparlara bölmek möhüm bolup durýar. Belli bir ölçeglere baglylykda şu görnüşde toparlara bölüp bolar (*1-nji tablisa*).

1-nji tablisa

Bank töwekgelçiliginiň toparlanylyşy

Toparlamagyň ölçegleri	Bank töwekgelçilikleriniň görnüşleri
Töwekgelçiligiň derejesi	Makro derejedäki gatnasyklardaky töwekgelçilikler Mikro derejedäki gatnasyklardaky töwekgelçilikler
Bank önüminiň, hyzmatynyň we amallarynyň häsiýetnamasy	Balansdan daşary amallar boýunça töwekgelçilik Karz töwekgelçiligi Hasaplaşyk töwekgelçiligi Walýuta töwekgelçiligi Amallar töwekgelçiligi we beýlekiler
Bankyň durnukly ösüşiniň üpjünçilik derejesi	Deň gelmeýän (balanslaşdyrylmadyk) likwidliligiň töwekgelçiligi Göterim töwekgelçiligi Girdejililigi ýitirilmek töwekgelçiligi Bäsleşige ukyplylygy ýitirilmek töwekgelçiligi Esaslyk maýanyň töwekgelçiligi Töwekgelçilik menejmenti

Töwekgelçiligi döredýän faktorlar	Daşky töwekgelçilikler (syýasy, ykdysady, demografik, sosial, geografiki we beýlekiler) Içki töwekgelçilikler (aktiwleri we passiwleri bilen, dolandymagyň hili we maliýe hyzmatlary amala aşyrmak bilen bagly, bankyň esasy we kömekçi işindäki töwekgelçilikler)
Töwekgelçiligiň täsiriniň sferasy we masştaby	Ýurt tarapyndan ýüze çykýan töwekgelçilik Aýratyn görnüşli bankyň işi bilen bagly töwekgelçilik Maliýe jogapkärçilik merkezleriniň işi bilen bagly töwekgelçilik Bank amallaryndan emele gelýän töwekgelçilik, şol sanda: - Kesgitli görnüşli amallaryň toparyndan; - Kesgitli müşderi bilen aýratyn amallardan (şahsy (indiwidual) töwekgelçilik)
Dörän (emele gelen) wagty	Retrospektiw töwekgelçilik Gündelik töwekgelçilik Perspektiw töwekgelçilik
Töwekgelçiligiň banka baglylygynyň derejesi	Bankyň işine bagly töwekgelçilik Bankyň işine bagly bolmadyk töwekgelçilik
Bankyň görnüşü	Ýöriteleşen bankyň töwekgelçiligi Pudaklaýyn bankyň töwekgelçiligi
Töwekgelçiligiň ululygy	Pes töwekgelçilikler Aram töwekgelçilikler Doly töwekgelçilikler
Müşderi bazasynyň (ulgamynyň) düzümi	Iri, orta we kiçi müşderlerden gelýän töwekgelçilik Müşderileriň pudak gurluşyndan gelýän töwekgelçilik
Amallaryň hasaba alnyşynyň häsiýeti	Balans amallary boýunça töwekgelçilik Balansdan daşary amallar boýunça töwekgelçilik

Töwekgelçilikleri öňi bilen, olaryň *derejesi* boýunça bölmek möhümdir. Bank töwekgelçiliginiň diňe bir aýratyn alnan bankyň töwekgelçiligi bolman, eýsem banklaryň ählisiniň töwekgelçiligi bolup durýandygy sebäpli, olara mikro we makro gatnaşyklar ugry boýunça seretmek maksadalaýyk bolar. Ýitgileriň möçberi, çökgünlik ýagdaýynyň şertleri ýa-da ondan çykylýan wagt şu ýagdaýlaryň her birinde tapawutlanyp biler, şunda dolandymagyň gurallary hem dürli-dürli bolup biler. Ykdysadyýetiň bank sektorynyň töwekgelçiligi köp babatda ykdysadyýet we tutuşlygyna alanynda ýurduň syýasaty, onuň kanunçylyk binýady, dolandyrş ulgamy bilen baglydyr. Aýratyn alnan banky gurşap alan töwekgelçilikler (bank-müşderi gatnaşyklarynyň mikroderejesinde) şol bankyň anyk işi, onuň öz üstünden geçýän pul akymalaryny netijeli dolandymak başarnygy bilen baglydyr.

Banklaryň önümleri we hyzmatlary döretmek, amallary ýerine ýetirmek boýunça işi bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri dürli-dürli görnüşde ýüze çykýar. Karz, hasaplaşyk, depozit, daşary ýurt puly we beýleki amallar bilen meşgullanmak bilen, bank işiň her bir anyk görnüşi bilen bagly töwekgelçilikleri çekýär. Şu töwekgelçilikleri pes derejä düşürmek bilen, banklar, bir tarapdan, öz önümleriniň we hyzmatlarynyň sanawyny giňeldýärler, işlerini diwersifisirleýärler, beýleki tarapdan bolsa, öz amallarynyň hilini ýokarlandyrýarlar.

Bankyň durnukly ösüşiniň üpjün edilyän derejesine baglylykda, töwekgelçilikleriň toparlara bölünmegi bankyň işiniň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin örän möhüm ähmiýeti bardyr. Karz edarasynyň ýurduň ykdysadyýetinde deňeçer, birsydyrgyn we durnukly hereket etmegi banklaryň öz likwidli aktiwlerini nähili dolandyryandyklaryna, maýa binýadyny nähili emele getirýändigine, aktiw we passiw amallar boýunça göterim syýasatyny nähili laýyk getirýändiklerine, näderejede öz işlerini guramagy başaryandyklaryna we bank önümleri we hyzmatlary bazarynda ýokary derejede bäsleşige ukyplylygy üpjün edip bilýändiklerine baglydyr. Gynansagam, bank işiniň esasy ugurlaryny dolandyrmagyň derejesi ykdysadyýet üçin talap edilişi ýaly ýokary däl. Täjirçilik banklarynyň aglabasy bäsleşige ukyply bolup durmaýarlar, şol sebäpden işiň şu esas goýujy ugurlarynda töwekgelçilikleriň dolandyrylyşyny kämilleşdirmek boýunça işleri geçirmek talap edilýär.

Bank işinde töwekgelçilikleri dolandyrmak nukdaýnazarýndan töwekgelçilikleriň bagly bolan faktorlaryny bölüp görkezmek möhümdir. Şu ýagdaýda döp boýunça daşky we içki töwekgelçilikler bölünip görkezilýär. Her bir anyk ýagdaýda olaryň arasyndaky gatnaşyk dürli-dürli bolup biler.

Daşky töwekgelçilikleriň düzümine adaty syýasy, ykdysady, pudaklaýyn, demografik, sosial, geografik we beýleki töwekgelçilikler girýär.

Bank işine ýaramaz täsir etmek bilen, syýasy töwekgelçilikler şular bilen bagly bolup biler:

- syýasy düzgüniň üýtgemek, ýitirilen maýanyň öwezini degişli derejede dolmazdan, emlägi millileşdirmek ýa-da ekspropriasiýa (bir synpyň beýleki synp tarapyndan eýeçiliginiň zor edilip alynmagy we öňki sosial ýagdaýyndan mahrum edilmegini aňladýar) etmek howpy;
- ýerli puly erkin çalşylýan daşary ýurt puluna çalyşmakda we ony daşary ýurda geçirmekde mümkin bolan çäklendirmeler;
- kontragent bankyň ýerleşýän döwletiniň ýerine ýetiriji häkimiýetiniň çözgütleri netijesinde ylalyşyklaryň bozulmagy, serhetleriň ýapylmagy;
- uruş, tolgunmalar we ş.m.

Syýasy faktorlar bank işine oňyn täsir edip hem biler. Meselem, döwlet tarapyndan telekeçilige goldaw bermek barada maksatnamanyň kabul edilmegi ykdysady konýunkturanyň gowulanmagyna we bank töwegelçilikleriniň peselmegine getirip biler.

Kanunçylygyň üýtgemegi, onuň bozulmagy ýa-da telekeçilik işiniň kanunçylykda bellenen kadalarynyň bolmazlygy bilen bagly hukuk töwegelçilikleri hem syýasy töwegelçiliklere golaýdyr.

Makroderejedäki ykdysady töwegelçilikler tutuşlygyna ýurduň ykdysadyýetindäki üýtgemeler, şol sanda bazar konýunkturasynyň (eksport we import bahalarynyň), töleg balansynyň, daşary ýurt pulunyň hümmetiniň we ş.m. üýtgemegi bilen baglydyr. Kanunçylykdaky üýtgemeler, Merkezi bankyň karz edaralarynyň işiniň kadalaryna, ätiýaçlyk serişdeleriniň ölçeglerine, gaýtadan maliýeleşdirmegiň şertlerine we ş.m. täsir edýän kadalaşdyryjy hukuk namalaryna gaýtadan seredilmegi bank işiniň gerimine düýpli täsir etmäge ukyplydyr. Olar hukuk kadalary bolup durmak bilen, karz edaralarynyň ykdysadyýetine düýpli täsir ýetirýärler. Ykdysady töwegelçilikleriň arasynda, düzgün bolşy ýaly, ýol hadysalar, ýangyn, ogurlyk ýaly hadysalar bilen şertlendirilen ätiýaçlandyryş töwegelçilikleri hem görkezilýär.

Anyk bank bilen onuň müşderisiniň arasyndaky gatnaşyklaryň mikroderejesine täsir edýän töwegelçilikler hem az däl. Bu karz alyjynyň karza ukyplylygynyň, karz edarasynyň maliýe ýagdaýynyň, onuň bank syýasatynyň we beýleki ýagdaýlaryň üýtgemegi netijesinde karz şertnamasyna gaýtadan seredilmegi sebäpli üýtgemeler bolup biler. Meselem, karz üpjünçiliginiň gymmatyndaky üýtgemeler, maýanyň doly dolanyşygyndaky garaşylmadyk üýtgemeler we ş.m. karz gatnaşyklaryna seretmek üçin esas bolup biler. Bu töwegelçilikleriň bir bölegi daşky we içki sebäpler bilen bagly bolup biler. Mikroderejede daşky sebäpler şular bolup biler: karz alyjynyň batmagy, karz berijiniň bergini üzmek baradaky talaplary, ogurlyk, aldawçylyk, maşgala meseleleri, işsizlik (eger gürrüň bankyň fiziki şahslar bilen özara gatnaşyklary barada gidýän bolsa) we beýlekiler. Şeýle hem ýer titremeler, suw joşmagy, güýçli tupanlar we ýeňip bolmaýan güýç bolup duran beýleki tebigy hadysalar sebäpli ýüze çykýan tebigy betbagtçylyklar bilen bagly töwegelçilikler bölünip görkezilýär. Önümleriň we amallaryň täze görnüşleriniň peýda bolmagy, beýleki karz edaralar tarapyndan ýerine ýetirilýän amallaryň gymmatynyň peselmegi, bank hyzmatynyň hiline bildirilýän talaplaryň ýokarlanmagy bilen şertlendirilen bäsleşik töwegelçilikleri hem bank üçin daşky töwegelçilikler bolup biler. Banklar üçin olaryň batmagyny resmileşdirmek düzgün-tertibiniň sazlaşykly ýola goýulmandygy bilen bagly töwegelçilikler hem bar.

Hümmetsizlenme, milli pul birliginiň durnuksyzlygy, pul amallary geçirilende müşderileriň hyýanatçylykly peýdalanmagy, galp töleg resminamalarynyň ulanylmagy sebäpli ýüze çykyan töwegelçilikler hem daşky töwegelçilikler bolup biler.

Karz töwegelçiligini emele getirýän içki sebäpler diýip adatça şular hasap edilýär: üpjünçiligiň ýeterlik bolmazlygy, täjirçilik karzlaşdyrmagyň ýörelgeleriniň bozulmagy, müşderiniň karza ukyplylygynyň nädogry bahalandyrylmagy. Görkezilen içki sebäpler karzlaşdyrma işindäki ýitgileriň esasy sebäpleri bolup durýarlar, olaryň täsiri karz edarasynyň işiniň netijelerini 60% derejede kesgitleýär. Karz syýasatynyň netijeliligine ýaramaz täsir edýän içki faktorlara üpjünçiligiň hiliniň ýaramaz bolmagy hem degişlidir.

Töwegelçiliklere seljerme geçirilende bank töwegelçiliklerini *hereketiň çygry we gerimleri* ölçegleri (kriterileri) boýunça hem çäklendirmek zerurdyr. Köplenç halatda töwegelçilik bankyň müşderileriniň bolýan ýurduna baglylykda güýçlenýär ýa-da peselýär. Ýurt töwegelçiligi diýlip atlandyrylýan töwegelçilik degişli ýurtdaky umumy ykdysady we syýasy ýagdaýy göz önünde tutýar, şeýlelikde ol banka şol döwletden bolan müşderiler bilen özara gatnaşyklaryny gurmakda ugry gowy kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Halkara reýtinglerine laýyklykda her bir ýurt belli bir ygtybarlylyk derejesini alýar.

Elbetde, bankyň töwegelçiligi diňe bir hyzmatdaşynyň ýerleşýän ýerine däl, eýsem onuň maliýe durnuklylygyna we ygtybarlylygyna hem baglydyr. Bu ýerde hyzmatdaşyň - kärhananyň (bankyň) aktiwleriniň we maýa binýadynyň likwidlilik, girdejililik ýagdaýynyň, olaryň hiliniň möhüm ähmiýeti bardyr. Kärhananyň işleýän ýurdunyň maýa goýum özüne çekijiligi boýunça reýtingde ýokary orun eýelemeyän, emma edaranyň özüniň gowy maliýe ýagdaýynyň, abraýly hünärmenler-menejerler toparynyň bolýan halatlary hem bardyr, bu bolsa oňa öz ýurdunyň içinde ygtybarlylyk reýtinginde ýokary ýeri eýelemäge mümkinçilik berýär. Şeýle geleşik bilen bagly töwegelçiligiň bolmagynda maýa goýum goýýan bank üçin goýumlaryň howplulygy serişdeleri alýan kärhanadan berilýän has ýokary kepillendirmeleriň hasabyna pes bolar.

Töwegelçilik kesgitlenende diňe bir ýurt töwegelçiligine, hyzmatdaş kärhananyň maliýe taýdan durnuklylygy bilen bagly töwegelçilige däl, eýsem bankyň maliýeleşdirmekçi bolýan amalynyň özüne hem üns bermek maksadalaýyk bolar. Bu ýerde bankyň wezipesi müşderiniň şübheli geleşiklerinden, töleg tölenmezlik töwegelçiliginden, üçünji tarapyň kepillendirmesiniň ygtybarly däldiginden, serişdeleriň düşewüntsiz goýulmagyndan gaça durmakdan ybaratdyr.

Banklaryň iş tejribesinde bank töwegelçiliginiň ýüze çykan wagtynyň örän uly ähmiýeti bardyr. Şu ölçege laýyklykda töwegelçilikleri retrospektiw (geçen), häzirki (gündelik) we geljekki töwegelçilikler diýip bölýärler. Retrospektiw

töwekgelçilikleriň hasaba alynmagy banka häzirki we geljekki töwekgelçilikleri has takyk hasaplamaga mümkinçilik berýär. Bankyň geleşiklerinde töleg geçirmek (goýum goýmak) bilen goýlan serişdeleriň peýda berýän döwrüniň arasynda hemişe belli bir wagt bolýar. Şonuň üçin hem geljekki ýitgiler töwekgelçiligi köp babatda häzirki töwekgelçiligiň dogry hasaplanmagyna bagly bolýar. Tejribe amalyň wagty näçe uzak bolsa, töwekgelçiligiň hem şol derejede ýokary bolýandygyny görkezýär. Şeýle şertlerde töwekgelçilikleri geçen töwekgelçilikleriň we ýalňyşlaryň önüniň alnyşyny hasaba almak bilen çaklamagyň orny degerli ýokarlanýar.

Baglylyk derejesi boýunça töwekgelçilik banka bagly we bagly bolman biler. Banka bagly bolmadyk töwekgelçilik, düzgün bolşy ýaly, syýasy we umumykdysady faktorlaryň täsiri, kanunçylygyň önünden görülmedik ýagdaýda üýtgemegi bilen baglanyşyklydyr. Banka bagly töwekgelçilikler müşderi bilen mikrogatnaşyklar derejesinde ýüze çykýar, şol sebäbe görä bu ýerde köp zat bankyň özüne, onuň menejmentiniň derejesine baglydyr (içki sebäpler). Geçiş ykdysady ulgamlarda banka bagly we bagly bolmadyk töwekgelçilikler köplenç halatda ugurdaş (parallel) ýüze çykmak bilen, bank maýasynyň hereketindäki ep-esli gapma-garşylyklara we ýerli bank töwekgelçiliklerine sebäp bolýar, umumy ykdysady ösüşi gowşadýar.

Bank töwekgelçilikleri hasaplananda bankyň gurluş görnüşi möhüm orun tutýar. Ýöriteleşdirilen bankyň töwekgelçiligi köplenç halatda karz edarasynyň olaryň önümçiliginde ýöriteleşýän özboluşly önümi bilen baglydyr. Şu ýagdaýda şol önüme bolan isleg, onuň hil töwekgelçilikleri we bankyň netijeli ösüşini kesgitleýän esasy faktorlar bolup çykyş edýärler. Düzgün bolşy ýaly, pul-karz hyzmatynyň hili ýöriteleşýän bankda ýokary bolýar, bu bolsa oňa müşderileriň belli bir toparyny çekmäge mümkinçilik berýär.

Emma, iş ýüzünde müşderä toplumlaýyn hyzmat etmegiň (bir ýa-da iki amal däl-de, birnäçe amaly amala aşyrmagyň) gerek bolýan wagty köp bolýar. Bu bolsa banklary öz hyzmatlarynyň gerimini giňeltmäge mejbur edýär. Mysal üçin, dünýäde iri banklaryň biri bolan “Citibank” öz işiniň şygaryny şu görnüşde beýan etdi: “Biz beýleki banklaryň edýän işini edýäris”. Bu müşdäre beýleki karz edaralaryna gitmegiň gerek däldigini, ähli maliýe hyzmatlaryny onuň şu bankda alyp biljekdigini aňladýar.

Kähalatlarda banklar diňe bir ol ýa-da beýleki önümlerde ýöriteleşmän, eýsem müşderilerde, belli bir pudaklara hyzmat etmekde hem ýöriteleşýärler. Şu ýagdaýda ýüze çykýan pudaklaýyn töwekgelçilikler aglaba halatda degişli pudaklaryň ýagdaýyna bagly bolýar.

Bankyň degişli görnüşlerinde ýüze çykýan ýöriteleşdirilen we pudaklaýyn töwekgelçilikler bilen bir hatarda uniwersal (ähliumumy) bankyň töwekgelçiligi

hem tapawutlandyrylýar. Köp dürli bank hyzmatlaryna we amallaryna isleg bildirmek bilen müşderileriň özleri banklary öz işini uniwersallaşdyrmaga iterýärler.

Mälim bolşy ýaly, bu ýurduň karz edaralary öz maýasynyň möçberleri boýunça uly bolmadyk pul-karz institutlary bolup durýarlar, şonuň üçin hem dürli sebitlerde müşderileriň ähli görnüşleri üçin köp sanly amallary ýerine ýetirmäge bolan isleg maliýe taýdan hem, hünärlilik (professional) babatda hem hötdesinden gelmek kyn bolan wezipe bolup biler. Öz-özünden uniwersal bolaýmaly ýaly görünýän iri banklaryň hem uniwersal işiň çäklerinde multi ýöriteleşme ideýasyna goldanyp başlaýandyklary, öz düzümlerinde ýöriteleşdirilen birlikleri guraýandyklary ýöne ýerden däl, bu bolsa bank önüminiň ýokary hilini saklamaga we onuň özüne düşýän gymmatyny peseltmäge mümkinçilik berýär.

Bank töwekgelçilikleri bölümünde, mälim bolşy ýaly, bank amallarynyň şol bir toparyny ýerine ýetirýän, ýöne bu işi müşderileriň beýleki bir kategoriýasy we köplenç halatda ykdysady gatnaşyklaryň makroderejesinde ýerine ýetirýän emissiýa bankynyň töwekgelçilikleri aýratyn bölünip görkezilýär. Hakykatda jemgyýetiň her bir agzasy emission (merkezi, milli) banklarynyň müşderileri, bolup durýar (olar tarapyndan çykarylan pul belgilerinden ykdysadyýetiň her bir subýekti peýdalanýar). Şol sebäbe görä hem emission bankynyň töwekgelçilikleri aýratynlykda her bir ykdysady agent (täjirçilik banky we täjirçilik banklarynyň ýok ýerlerinde beýleki ýurdik şahslar) bilen özara gatnaşyklarda, şeýle hem tutuşlygyna alanyňda ykdysadyýet babatda ýüze çykyp biler. Milli pul birliginiň satyn alyjylyk ukybyny ýokarlandyrmak, ony durnuklaşdyrmak wezipesini ýerine ýetirmek bilen, emissiýa banky köplenç halatda puluň dolanyşyga artyk çykarylmany meselesine gabat gelýär.

Emma emissiýa töwekgelçiligi diňe bir puluň artyk çykarylmany däl, eýsem ýeterlik möçberde çykarylmalýgy bilen hem baglanyşykly bolup geçýär, bu bolsa öz gezeginde töleg serişdeleriniň “gytçylygyna”, haryt öndürijileriň arasynda hasaplaşyklaryň gijikdirilmegine getirip biler. Pul-karz düzgünleşdirmesini amala aşyrmak bilen emission banky, özüniň pul dolanyşygyny pugtalandyrmak boýunça esasy işinden başga-da, töleg serişdelerini galplaşdyrmakdan, ýasama kagyz pullaryň çykarylmanyndan goragy üpjün etmeklige hem niýetlenendir.

Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň şertlerinde Türkmenistanyň Merkezi bankyna täjirçilik banklarynyň işine gözegçilik etmek ygtyýarlygy hem berlendir. Bu ýagdaý onuň töwekgelçilikleriniň üstüne şol banklara bank işini amala aşyrmaga hukuk berýän ygtyýarnamany bermegiň we ony yzyna almanyň barşyndaky töwekgelçilikleriň hem goşulýandygyny aňladýar. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň önünde goýlan milli bank ulgamynyň durnuklylygyny üpjün

etmek wezipesi ondan karz edaralarynyň tölege ukypsyzlygynyň önüni dessine almak, olaryň netijeli işlemegine ýardam etmek mehanizmini talap edýär.

Bank töwegelçiliklerini toparlara bölmekde olary *ululygyna* baglylykda bölmek belli bir orun eýeleýär. Bu ýerde töwegelçilikler pes, aram we ýokary töwegelçilikler diýlip bölünýär. Aýratyn alnan subýekt üçin zyýanyň möçberi dürli-dürli bolup biler, ýetirilen zyýan ol ýa-da beýleki amallaryň möçberine baglylykda tapawutlanýar. Şeýle-de bolsa, belli bir ýagdaýlarda onuň öz çäkleri bellenip bilner.

Meselem, karz amallary ýerine ýetirilende möçberi hasaplama boýunça peýdanyň ýitgisi 0-0,25%-ne deň bolan töwegelçilik in pes töwegelçilik hasap edilýär; hasaplama boýunça peýdanyň ýitgisiniň 25-50% çäklerde bolmagy ýokary töwegelçilik hasap edilýär; hasaplama boýunça peýdanyň ýitgisiniň 50-75%-ne deň bolan ýagdaýy agyr töwegelçilik, zyýanyň hasaplama boýunça peýdanyň 75-100%-ne ýetýän ýagdaýy ýol berilmeýän töwegelçilik diýlip hasap edilýär.

Möçberlerinden ugur almak bilen, bank töwegelçilikleri toplumlaýyn (jemi) we aýratyn (özbaşdak) töwegelçilikler diýip hem bölünýärler. Mysal üçin, karz amallary geçirilende karz alyjylaryň peýdalanýan ähli karzlaryny öz içine alýan töwegelçilikler toplumlaýyn hasap ediler. Şu ýagdaýda iş ýüzünde toplumlaýyn töwegelçilik karz bukjasy töwegelçiligi bolar, ol şol pursatda täjirçilik bankynda ähli berlen karzlar boýunça emele gelýär. Bu ýerde karzlaryň aýry-aýry görnüşlerine degişli bolan töwegelçilik aýratyn töwegelçilik bolar.

Bank töwegelçilikleri bankyň müşderileriniň düzümine laýyklykda hem tapawutlanyp bilerler. Bu ýerde töwegelçiligiň iki görnüşi görkezilýär:

- 1) uly(iri), orta we kiçi müşderilerden gelip çykýan töwegelçilik;
- 2) müşderileriň pudaklaýyn gurluşyndan gelip çykýan töwegelçilik.

Birinji ýagdaýda iri müşderi köplenç ýagdaýda iri töwegelçiligi aňlatmaýar. Tersine,uly pul dolanyşygy we bankyň üstünden geçýän amallary bolan iri müşderi banka ep-esli peýda getirýär. Ýöne bu ýerde howp iri kärhananyň maliýe ýagdaýynyň degerli ýaramazlaşan we batan ýagdaýynda onuň ykdysadyýetine bankyň goýumlarynyň goýulmagy karz beren bankyň uly möçberlerdäki ýitgilerine getirip biljekdiginden ybaratdyr. Belli bir ýitgiler bazar gatnaşyklary şertlerinde önümçilik we öz önümlerini ýerleşdirmek babatynda görnüp duran üýtgemeleriň täsirine düşýän uly bolmadyk kärhanadan hem gelip çykyp biler.

Müşderileriň pudaklaýyn gurluşyndan gelip çykýan töwegelçilik hem pes bolmaýar. Bellenilip geçilişi ýaly, pudaklaýyn töwegelçilik degişli pudagyň ykdysady ösüş ýagdaýy bilen baglanyşyklydyr. Bankyň ykdysadyýetiň örän gowy ösýän pudagyna (mysal üçin, nebit ýa-da gaz pudagy) agdyklyk edýän ýagdaýda goýum goýmagy, senagatyň işläp bejerýän pudaklarynyň zyýanyna milli

önümçiligiň çig mala gönükdirilen ugruny pugtalandyrmak bilen, makroykdysady nukdaýnazardan tutuş ykdysadyýete ýaramaz täsir edip biler.

Bank tarapyndan ýerine ýetirilýän amallary göz önünde tutmakdan ugur almak bilen, töwekgelçiligiň iki görnüşi bölünip görkezilýär: balans amallar boýunça töwekgelçilik we balansdan daşary amallar boýunça töwekgelçilik. Iki ýagdaýda hem töwekgelçilik karz edarasynyň aktiw amallaryna hem, passiw amallaryna hem degişli bolýar. Aktiw amallar geçirilende hümmetsizlenme töwekgelçilikleri, göterim töwekgelçilikleri, bukja töwekgelçilikleri, karz, faktoring we beýleki töwekgelçilikler ýüze çykyp biler. Passiw amallar boýunça töwekgelçilikler maýanyň emele getirilmegi, onuň gurluş düzümi we peýdanyň hasabyna artmagy bilen bagly bolup biler. Çekilen serişdeleriň bank tarapyndan önünden görülmedik ýagdaýda gitmegi depozit amallar boýunça töwekgelçiliklere sebäp bolup biler. Daşary ýurtlaryň iş tejribesiiri karz alyjy tarapyndan ozal ýerleşdirilen karzlary üzmekdäki kynçylyklar bar wagtynda kärhanalaryň iri depozitleriniň alynmagynyň ýiti töleg kynçylyklaryna we hatda banklaryň batmagyna getiren ýagdaýlaryň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Balans töwekgelçilikler bank tarapyndan maýanyň ýeterlik ölçeginiň berjaý edilmedik halatynda onuň özüniň likwidliligini ýitirmegi bilen bagly bolup biler.

Balansdan daşary töwekgelçilikler bankyň kepillendiriş işinde, daşary ýurt pulundaky geleşikler, çykarylan gymmatly kagyzlar boýunça borçnamalaryň ýerine ýetirilmedik ýagdaýynda ýüze çykýar. Müşderileriň batan ýagdaýyndaky balansdan daşary töwekgelçilikler balans amallary boýunça töwekgelçilikleriň hasabyna güýçlenip bilner.

Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Müdiriýetiniň Başlygynyň 2011-nji ýylyň 2-nji fewralyndaky N-4 buýrugy bilen tassyklanan we Türkmenistanyň Adalat ministirligi tarapyndan 2011-nji ýylyň 17-nji fewralynda 550 san bilen hasaba alynan **“Türkmenistanyň banklarynda içerki gözegçiligi guramak barada”** düzgünnama kabul edildi, bu düzgünnama, banklaryň maliýe ygtybarlylygyny üpjün etmek maksady bilen **"Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda"** Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda işlenip taýýarlanyldy we banklar tarapyndan içerki gözegçiligi amala aşyrmak boýunça talaplary bellenilýär.

Şu düzgünnamada aşakdaky adalgalar ulanylýar:

➤ **banky dolandyryýan ygtyýarly edara (bankyň Geňeşi)** - bankyň işine umumy ýolbaşçylygy amala aşyryýan we gatnaşyjylaryň umumy ýygnaýy ýa-da esaslandyryjy tarapyndan saýlanylýan (bellenilýän) edara;

➤ **bankyň ýerine ýetiriji edarasy (bankyň Müdiriýeti)** - bankyň işine gündelik ýolbaşçylygy amala aşyryýan we bankyň ygtyýarly we ýokary dolandyryş edaralaryna hasabat berýän kollegial ýa-da ýeke-täk ýolbaşçylykly edara, olar

Türkmenistanyň Prezidenti tarapyndan belleniş bilner;

➤ **içerki gözegçilik** - Türkmenistanyň kanunçylygynyň we bankyň içerki resminamalarynyň talaplaryna laýyklykda bank işiniň howpsuz we likwidli alnyp barylmagyny üpjün etmek maksady bilen banklar tarapyndan amala aşyrylýan işler;

➤ **içerki gözegçilik ulgamy** - bank işini tertipleşdirilen we netijeli alyp barmak, töwekgelçilikleri azaltmak, harajatlary azaltmaga getirmek we aktiwleri saklamak üçin serişdeler hökmünde bank tarapyndan kabul edilen guramaçylyk gurluşyň, usulyýetleriň we amallaryň jemi;

➤ **maglumat howpsuzlygy** - tötänleýin we bilkastlaýyn howplardan goragy üpjün edýän guramaçylyk çäreleriniň, enjam-programma we tehniki serişdeleriň köp derejeli toplumy, olary durmuşa geçirmegiň netijesinde işlenip taýýarlanylýan, saklanylýan ýa-da berilýän maglumatyň elýeterlilik, bitewilik, hakykylyk ýa-da ýaşyrynlyk häsiýetleriniň bozulmagy mümkin;

➤ **maglumatyň elýeterliligi** - talap edilýän maglumaty bellenen kadalara we elýeterlilik hukuklaryna laýyklykda öz wagtynda we dogry bermegiň awtomatlaşdyrylan ulgamynyň (mundan beýläk - AU) häsiýeti;

➤ **maglumatyň bitewiligi we hakykylygy** - AU-nyň üýtgeşsizligi saklamak ýa-da awtorlygy belleýän maglumatyň we nyşanlaryň rugsat berilmedik üýtgemek hakykatyny (faktyny) ýüze çykarmak häsiýeti;

➤ **maglumatyň ýaşyrynlygy** - rugsat berilmedik peýdalanyjylaryň maglumata bolan elýeterliliginiň aradan aýrylmagyny üpjün edýän AU-nyň häsiýeti;

➤ **bähbitleriň dawasy** - bankyň, onuň gurluş düzümleriniň we (ýa-da) onuň işgärleriniň, müşderileriniň emläk we beýleki bähbitleriniň arasyndaky gapma- garşylyk, ol bank we (ýa-da) müşderiler üçin ýaramaz netijelere getirip biler;

➤ **bank töwekgelçiligi** - bank tarapyndan ýitgiler çekmeginiň we (ýa-da) bankyň işiniň içerki we (ýa-da) daşarky faktorlary bilen baglanyşykly ýaramaz wakalaryň gelip ýetmegi netijesinde likwidligiň ýaramazlaşmagynyň bank işine mahsus bolan mümkinçiligi. Bank töwekgelçilikleriniň esasy görnüşleri şu Düzgünleriň goşundysyna laýyklykda kesgitlenildi;

➤ **bank töwekgelçiliklerini dolandyrmak** - bank töwekgelçilikleriniň kabul ederlikli derejesini, şeýle hem derejesine gözegçiligi we olaryň çäklendirilmegini ýüze çykarmak, anyklamak, ölçemek (baha kesmek), kesgitlemek prosesi.

Şu düzgünnamada bank töwekgelçilikleriniň esasy görnüşlerine häsiýetnama berilýär:

1. Karz töwekgelçiligi - şertnamanyň şertlerine ýa-da kanunçylyga laýyklykda bankyň önünde bergidar tarapyndan maliýe borçnamalaryny ýerine

ýetirmezligiň, öz wagtynda ýa-da doly ýerine ýetirmezligiň netijesinde bankda ýitgileriň (zyýanlaryň) ýüze çykmak töwekgelçiligi.

Görkezilen maliýe borçnamalaryna bergidaryň şu aşakdakylar boýunça borçnamalary degişlidir:

- karz şertnamasynyň, bank goýumy şertnamasynyn (depozitiniň), pul serişdelerini çekmek hakynda beýleki şertnamalaryň esasynda çekilen pul serişdelerini gaýtarmak;
- alnan we berlen bank kepillikleri, akkreditiwler;
- peýdalanylmadyk limitler babatda karz şertnamalarynyň esasynda bank tarapyndan açylan karz ugurlary;
- maliýe kärendesiniň (lizinginiň) şertnamalary boýunça lizing töteğleriniň öwezini dolmak;
- bergidaryň bankyň öňündäki beýleki pul borçnamalary, olar şertnama ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda bergidar tarapyndan ýerine ýetirilmelidir.

Karz töwekgelçiliginiň konsentrasiýasy aýratyn müşderä ýa-da özara baglanyşykly müşderiler toparyna, şeýle hem bankyň bergidarlarynyň ykdysadyýetiň aýratyn pudaklaryna ýa-da geografik sebitlere degişlilikiniň netijesinde ýa-da olaryň şol bir ykdysady faktorlara baglanyşykly edýän beýleki häsýetnamalar bilen ýagdaýlaryň birnäçesi bolan mahalynda karzlary ýa-da beýleki aktiwleri bermekde ýüze çykýar.

Karz töwekgelçiligi bank bilen baglanyşykly adamlar tarapyndan amallar amala aşyrylanda, ýagny karzlary, beýleki aktiwleri bermek hakynda we aktiwleri bermegiň şertleri hakynda bank tarapyndan kabul edilýän kararlaryň häsiýetine täsir edip biljek hakyky mümkinçiliklere eýe bolýan aýry-aýry şahsy ýa-da edara görnüşindäki taraplaryň, şeýle hem kararyň kabul edilmegine banka täsir edip biljek adamlaryň bank bilen baglanyşykly amallary amala aşyrylanda artýar.

Bank bilen şahsy ýa-da edara görnüşindäki tarapyň baglanyşyklylygynyň bolmagy netijesinde karzlary we beýleki aktiwleri almak üçin arzalara garamagyň, bergidaryň tölege ukyplylygyny kesgitlemegiň we aktiwleri bermek hakynda kararlary kabul etmegiň kadalarynyň we amallarynyň berjaý edilmezligi ýa-da ýeterlik derejede doly berjaý edilmezligi bolup biler, ol karz töwekgelçiligini güýçlendirip biler.

2. Ýurt töwekgelçiligi we serişdeleri geçirmezlik töwekgelçiligi - ykdysady, syýasy, sosial üýtgemeler zerarly daşary ýurtly kontragentler (edara görnüşindäki, şahsy taraplar) tarapyndan borçnamalary ýerine ýetirmezligiň netijesinde, şeýle hem pul borçnamasynyň walýutasy kanunçylygyň aýratynlyklary zerarly kontragente elýeter bolmazlygy netijesinde (kontragentiň özüniň maliýe ýagdaýyna garamazdan) bankda ýitgiler (zyýanlar) döremek töwekgelçiligi.

3. Bazar töwekgelçiligi - söwda portfeline degişli balans we balansdan daşary pozisiýalaryň, şeýle hem daşary ýurt walýutasynnda kadalaşdyrylmadyk pozisiýalaryň we daşary ýurt walýutalaryň, bazar göterim stawkalarynyň hümmetleriniň üýtgemeleri we beýleki faktorlar netijesinde dörän maliýe gurallaryna we harytlara bolan bazar bahalarynyň üýtgemeleri netijesinde bankda ýitgileriň (zyýanlaryň) ýüze çykmak töwekgelçiligi.

Bazar töwekgelçiligi göterim, gazna, walýuta we haryt töwekgelçiliklerini öz içine alýar:

- **göterim töwekgelçiligi** - çekilen serişdeler boýunça banklar tarapyndan tölenilýän göterim stawkalarynyň berlen karzlar boýunça stawkalardan ýokary geçmegiň netijesinde bankda ýitgileriň (zyýanlaryň) ýüze çykmak ähtimallygy;

- **gazna töwekgelçiligi** - bankyň söwda portfeliň gazna gymmatlyklarynyň bahasynyň üýtgemeginden bankda ýitgileriň (zyýanlaryň) ýüze çykmak ähtimallygy;

- **walýuta töwekgelçiligi** - daşary ýurt walýutalarynyň hümmetleriniň üýtgemegi netijesinde daşary ýurt walýutasyna nominirlenen bankyň balans we balansdan daşary pozisiýalarynyň gymmatynyň üýtgemeginden bankda ýitgileriň (zelelleriň) ýüze çykmak ähtimallygy;

- **haryt töwekgelçiligi** - harytlaryň bahasynyň üýtgemeginden bankda ýitgileriň (zelelleriň) ýüze çykmak ähtimallygy.

4. Likwidlik töwekgelçiligi - öz borçnamalarynyň doly möçberde öz wagtynda ýerine ýetilmegini üpjün etmäge ukypsyzlyk netijesinde bankda ýitgileriň (zelelleriň) ýüze çykmak töwekgelçiligi. Likwidlik töwekgelçiligi bankyň maliýe aktiwleriniň we maliýe borçnamalarynyň balanslaşdyrylmazlygy (şol sanda bankyň bir ýa-da birnäçe kontragentleri tarapyndan maliýe borçnamalarynyň öz wagtynda ýerine ýetirilmezligi netijesinde) we (ýa-da) bank tarapyndan öz maliýe borçnamalaryny şobada we birwagtda ýerine ýetirmegiň önünden görüp bolmadyk zerurlygynyň ýüze çykmagy netijesinde döreýär.

5. Amal töwekgelçiligi - bank amallaryny we beýleki geleşikleri amala aşyrmagyň bank tarapyndan bellenen tertipleriniň we amallarynyň kanunçylyga laýyk gelmezligi ýa-da bankyň işgärleri tarapyndan olaryň bozulmagy, bankyň işgärleriniň ygtyýarly bolmazlygy ýa-da ýalňyşlyklary, bank tarapyndan ulanylýan ulgamlaryň, şol sanda maglumat ulgamlarynyň laýyk gelmezligi ýa-da boýun gaçyrylmagy netijesinde, şeýle hem daşarky faktorlaryň täsiri netijesinde bankda ýitgileriň (zelelleriň) ýüze çykmak töwekgelçiligi.

Amal töwekgelçiliginiň derejesine şu aşakdakylar degişlidir:

- **tehnologik we tehniki töwekgelçilik** - kwapdaş bolmadyk, ygtybarsyz ýa-da ýaramaz ýola goýulan tehnologiýany peýdalanmak bilen ýa-da maglumat ulgamlarynyň kwapdaş bolmadyk işi, kwapdaş bolmadyk enjam we amala

aşyrylýan işiň häsiýetine we möçberlerine programma üpjünçiligini, telekommunikasiýa enjamlarynyň işini peýdalanmak, banka elektrik energiýasyny, telekommunikasiýa hyzmatlaryny bermek bilen baglanyşykly;

- **tehnologik we tehniki töwekgelçilik**-tehniki serişdeleriniň ýa-da programma üpjünçiliginiň we maglumat tehnologiýalarynyň ýa-da ulgamlarynyň näsazlyk töwekgelçiligini degişli etmek bolar. Bu töwekgelçilikler düýpli ýalňyşlyklaryň, maglumatlaryň ýitgisiniň (bank tarapyndan dublirleýji ulgam bolmazdan programma üpjünçiliginiň könelişen ýa-da ygtyýarnamasy bolmadyk programma üpjünçiligi peýdalanylanda), maglumatlaryň ýoýulmagynyň, amallaryň öz wagtynda ýerine ýetirilmezliginiň ýüze çykmak görünüşinde amala aşyrylyp bilner;

- **metodologik töwekgelçilik** - ol ýa-da beýleki prosesi, tehniki syýasaty, hasaplamalaryň dessurlaryny we usullaryny amala aşyrmagyň metodologiýasy tarapyndan nädogry kabul etmek bilen baglanyşykly (matematiki formulalardaky, kompýuter programmalaryndaky ýalňyşlyklar);

- **derhal işiň töwekgelçiligi** - täze bank hyzmatlaryny (önümlerini) göwnejaý taýýarlamazlyk, öz hasaplaryna elýeterlilik, ýalňyş maglumat bilen, müşderilere göwnejaý hyzmat etmezlik, ýalňyş bellenen içerki limitler amal ýalňyşlyklary bilen müşderileriň meseleleriniň ýüze çykmagy bilen baglanyşykly we ş.m.;

- **hasaba alyş töwekgelçiligi** - bankda kabul edilen hasaba alyş syýasatynda hasaba almakda geleşikleriň (amallaryň) şöhlelenişiniň laýyk gelmezligi bilen baglanyşykly we ş.m.;

- **amallar töwekgelçiligi** - amalyň görnüşi ýa-da möçberi, göwnejaý resmileşdirilmedik resminama, esaslandyrylmadyk saldirlemek, amallaryň ýalňyş geçirilmegi bilen baglanyşykly we ş.m.;

- **bankyň işiniň geografik diwersifikasiýasy bilen baglanyşykly töwekgelçilik** - bankyň işiniň бүтін möçberinde müşderä ýa-da hyzmatlaryň görnüşine baglylyk hakynda maglumat umumylaşdyrylanda säwlikler bilen baglanyşykly amallary işläp taýýarlaýan ýolbaşçylaryn we işgärleriň fiziki aýrybaşgalygy zerarly gözegçilik ulgamynda näsazlyklaryň peýda bolmagy;

- **bankyň wezipeli adamlarynyň we düzüm birlikleriniň jogapkärçiligi we ygtyýarlyklaryny paýlamak babatda bankyň nädogry guramaçylyk gurluşynyň töwekgelçiligi** - wezipeleri gaýtalamaga ýa-da durmuşa geçirilýän dolandyryjylyk proseslerinde aýry-aýry wezipeleri (gündelik ýa-da deslapky gözegçilik wezipelerini). şeýle hem gurluşyň artykmaçlygyny, dolandyryşyň artykmaç zwenolarynyň bolmagyny, jogapkärçiligiň ýuwulmagyny aýyrmaga getirýän wezipeleri paýlamak ulgamynda mümkin bolan ýalňyşlyklar bilen baglanyşykly;

- **hukuk töwegelçiligi** - bir tarapdan iş amala aşyrylanda ýol berilýän hukuk ýalňyşlyklary bilen (nädogry hukuk maslahatlary ýa-da resminamalaryň nädogry düzülmegi. şol sanda kazyýet edaralarynda jedelli meselelere garalanda), beýleki tarapdan - hukuk ulgamynyň kämil bolmazlygy bilen baglanyşykly (kanunçylygyň çaprazlygy we durnukly bolmazlygy, netijeli kazyýet goragynyň bolmazlygy);

- **işgärleriň töwegelçiligi** - bankyň işiniň häsiýetine we möçberlerine işgärleriň kybapdaş bolmazlygyna ýa-da işgärleriň islenilmeýän geldi-geçerligine, bank bilen işgärleriň assosirlenmeginiň ýoklugyna getirýän işgärleri toplamagyn, okatmagyn, baha bermeginiň we motiwasiýasynyň netijesiz mehanizmlerini ulanmak bilen baglanyşykly we şu aşakdakylarda ýüze çykyp biler:

- **dolandyryşyň we nädogry dolandyryş çözümleriniň töwegelçiligi** - kybapdaş bolmadyk dolandyryjylyk maglumat, göwnejaý bolmadyk meýilleşdirmek, könelişen dolandyryş mehanizmleri, bankyň işiniň häsiýetine we möçberlerine guramaçylyk gurluşynyň laýyk gelmezligi bilen, şeýle hem töwegelçilikleri kybapdaş bolmadyk dolandyrmaga getirýän içerki gözegçiligiň formal we netijeli bolmadyk amallary bilen baglanyşykly;

- **içerki kezzapçylyk töwegelçiligi** - hasapçylyk geçirmelerde kezzapçylyk, bankyň işgärleri tarapyndan ogurlyklar, ýaşyryn maglumaty betnebis maksatlary bilen peýdalanmak, bankyň adyndan we bankyň hasabyna bank amallary amala aşyrylanda hyýanatçylyklar bilen baglanyşykly we ş.m.;

- **daşarky kezzapçylyk töwegelçiligi** - ogurlyklar, talaňçylyklar pullary ýuwmak, çekleri we plastik kartlaryny galplaşdyrmak, kompýuter kezzapçylygy bilen baglanyşykly we ş.m.;

- **emläk töwegelçiligi we fors-mažor ýagdaýlarynyň töwegelçiligi** - bankyň emläginiň bahasynyň ýitirilnegi, terrorçylyk namalary, wandalizm (senşdeleriň fiziki taýdan ýok edilmegi) mümkin bolan ähli tebigy betbagtçylyklar bilen baglanyşykly we ş.m.;

- **beýleki daşarky töwegelçilikler** - müşderiler, kontragentler tarapyndan ýaramaz (betpäl, ters) hereketler (mysal üçin şertnamalaýyn borçnamalary ýerine ýetirmekden boýun gaçyrmak, bankyň işi hakyndaky ýaşyryn maglumaty hukuga laýyk peýdalanmazlyk, jenaýatçylykly girdejileriň kanunylaşdyrylmagy üçin banky peýdalanmak, beýleki hukuga garşy iş), müşderiler, kontragentler, paýdarlar we üçünji taraplar bilen beýleki ýaramaz özara gatnaşyklar (mysal üçin, şikaýatlar, kazyýet hak islegleri, metbugatdaky maglumat we ş.m.) bilen baglanyşykly we ş.m.

6. Strategik töwegelçilik - bankyň işiniň strategiýasyny we ösüşini kesgitleýän (strategik dolandyryş) we bankyň işine wehim salyp biljek mümkin bolan howplary hasaba almazlykda we ýeterlik bolmadyk hasaba almakda

aňladylýan çözgütler kabul edilende, işiň perspektiwaly ugurlary nädogry ýa-da ýeterlik bolmadyk esaslandyrylyp kesgitlenende, olarda bank bäsdeşleriň önünde artykmaçlyk gazanyp biler, zerur serişdeler (maliýe, maddy tehniki, adam) we guramaçylyk çäreleri doly bolmadyk möçberde üpjün edilende ýa-da bolmazlygynda (olar bankyň işiniň maksatlaryna ýetmegini üpjün etmelidir), ýol berlen ýalňyşlyklar (kemçilikler) netijesinde bankda ýitgileriň (zelelleriň) ýüze çykmak töwekgelçiligi.

7. Bankyň işewür abraýynyň ýitirilmek töwekgelçiligi - bankyň maliýe durnuklylygy, ol tarapyndan edilýän hyzmatlaryň hili we tutuş işiniň häsiýeti hakynda jemgyýetde ýaramaz düşünjäniň döremegi netijesinde müşderi binýadyny jemlemek netijesinde bankda ýitgileriň (zelelleriň) ýüze çykmak töwekgelçiligi. Bankyň işewür abraýynyň ýitirilmek töwekgelçiligi işi guramakdaky kemçilikler, elektron bank ulgamlarynyň işindäki näsazlyklar, kanunçylygyň, bankyň içerki resminamalarynyň berjaý edilmezligi, işewür hyzmatdaşlyk adatlaryndan yza çekilmegi, jemgyýetçilik ahlak kadalarynyň we bank işiniň etiki ýörelgeleriniň bozulmagy, bankyň we onuň işgärleriniň bikanun maliýe amallaryna, şeýle hem beýleki hukuga garşy işe gatnaşmakda şübhe zerarly ýüze çykyp biler.

Tejribe bank töwekgelçilikleriniň, olaryň köp dürlüligine garamazdan, karz edarasynyň işiniň aýratynlygyny görkezýändigine şaýatlyk edýär, olar karz edarasynyň hereketinden ýa-da hereket etmezliginden, onuň hereketleriniň gijä galmagyndan, wagtyndan ön geçirilmeginden ýa-da ýalňyş bolmagyndan gelip çykýar. Islendik ýagdaýda, olaryň şu toparlamada görkezilişi ýaly bolmagy, bankdan maksada gönükdirilen, meýilnamalaýyn işi, aýry-aýry bölek-bücek çäreler toplumyny däl-de, töwekgelçiligi dolandyrmagyň belli bir ulgamyny talap edýär. Bu ulgamyň mazmunyna şu işiň nobatdaky bölümünde serederis.

2-NJIBAP.BANK TÖWEGELÇİLİKLERİNİ DOLANDYRYŞ ULGAMY

2.1.Bank töwegelçilikleriniñ dolandyryş ulgamyna häsiýetnama

Bank töwegelçiligini dolandyryş ulgamy – bu bankyň işgärleriniň işiniň işiň şertlerinde näbelliligiň bar bolmagynda oňyn maliýe netijäni üpjün etmäge we töwegelçilik ýagdaýynyň ýüze çykmagyny çaklamaga we onuň ýaramaz netijelerini aradan aýyrmak ýa-da peseltmek üçin çäre görmäge mümkinçilik berýän tärleriniň (usullarynyň we usulýetleriniň) jemidir.

Bu dolandyryş ulgamy dürli ölçegleriň esasynda beýan edilip bilner. Bank töwegelçilikleriniň görnüşlerinden ugur almak bilen, bu ulgamda karz töwegelçiligini, deňeçerlenmedik likwidlilik töwegelçiligini, göterim, amallar, girdejilerini ýitirmek töwegelçiliklerini dolandyryş bölümlerini (bloklaryny), şeýle hem karz edarasynyň işiniň aýry-aýry ugurlarynyň barşynda ýüze çykýan töwegelçilikler bilen bagly toplumlaýyn bölümleri (bloklary) görkezip bolar. Töwegelçilikleri toparlara bölmegiň beýleki ulgamynda özbaşdak bölümler (bloklar) hökmünde özbaşdak (aýratyn) töwegelçilikleri dolandyrmagyň kiçi ulgamlary we jemlenen töwegelçilikleri dolandyryş bölümi (blogy) görkezilýär. Birinji bloga karz geleşiklerini we bank amallarynyň beýleki görnüşleriniň töwegelçiligini dolandyrmak, ikinji bloga bankyň dürli bukjalarynyň – karz, söwda, maýa goýum, çekilen serişdeler bukjalarynyň töwegelçiligini dolandyrmak we ş.m. degişlidir.

Töwegelçilikleri dolandyrmagyň tehnologiýasy ýaly ölçegiň binýadynda bank töwegelçiliklerini dolandyryş ulgamy şu elementleriň jemi hökmünde beýan edilip bilner: bank işiniň töwegelçilikleri azaltmaga ýardam edýän strategiýasyny saýlap almak, töwegelçiliklere syn etmek ulgamy; banky töwegelçiliklerden goramagyň mehanizmi.

Bankyň işiniň strategiýasyny saýlap almak bank hyzmatlary bazaryny we onuň aýry-aýry segmentlerini öwrenmegiň esasynda amala aşyrylýar. Mälim bolşy ýaly, has töwegelçilikli strategiýalaryň hataryna lideriň strategiýasy we täze bazarda täze hyzmatlary satmak bilen baglanyşykly strategiýa degişlidir. Eger bank bazaryň beýleki segmentlerinde hyzmatlaryň işlenen bukjasyny teklip etmek bilen, öňki müşderileri bilen işlemegini dowam edýän bolsa, şu strategiýalaryň töwegelçiligi peselýär. Hyzmatlaryň aýratynlaşdyrylmagyny göz önünde tutýan, VIP müşderiler bilen işlemek strategiýasy hem belli bir derejede töwegelçilikli bolup durýar.

Töwegelçiliklere syn etmek ulgamy töwegelçilikleri ýüze çykarmagyň (anyklamagyň) usullaryny, töwegelçilige baha bermegiň tärlerini, töwegelçilige monitoring geçirmegiň mehanizmini öz içine alýar.

Banky töwekgelçiliklerden goramagyň mehanizmi töwekgelçiligi gündelik düzgünleşdirmekden we ony peseltmegiň usullaryndan emele gelýär. Şunda töwekgelçiligi gündelik düzgünleşdirmek diýip ýaramaz görkezijilere syn etmäge we şonuň esasynda bank amallary boýunça dessin çözgütleriň kabul edilmegine düşünilýär.

Töwekgelçilikleri dolandyrmak prosesini guramak jähtinde seredilýän ulgam dolandyryşyň aşakdaky elementleriniň bölünip görkezilmegini göz önünde tutýar:

- dolandyryş subýektleri;
- töwekgelçiligi anyklamak;
- töwekgelçiligiň derejesine baha bermek;
- töwekgelçilige monitoring geçirmek.

Bank töwekgelçiliklerini dolandyryş ulgamynyň şu hili teswiriniň, ozalky teswirlerde bolşy ýaly, ähli elementleri bankyň işgärleriniň işiniň tärleriniň, usullarynyň we usulýetleriniň utgaşmagyndan ybaratdyr. Ulgamyň şu hili gurluşynyň aýry-aýry elementlerinde giňişleýin durup geçeliň.

Bank töwekgelçiliklerini dolandyrmagyň subýektleri bankyň möçberine we gurluşyna baglydyr. Olaryň arasyna şu aşakdakylary degişli edip boljak zatlar ähli banklar üçin umumy bolup durýar:

❖ bankyň töwekgelçilikleriň ýol berilýän derejesinde peýdanyň ýokarlanmagyna gönükdirilen strategiýasy we taktikasy üçin jogap berýän ýolbaşçylar;

❖ bankyň öz üstüne kabul edip biljek düýpli töwekgelçilikleriniň aýry-aýry görnüşleriniň derejesi barada çözgüt kabul edýän toparlar;

❖ bankyň onuň işini meýilnamalaşdyrmak bilen meşgullanýan düzüm birligi;

❖ bu birlikleriň işiniň ugurlary bilen bagly täjirçilik töwekgelçilikleri üçin jogap berýän funksional birlikler;

❖ bank töwekgelçilikleri boýunça çözgütleri kabul etmek üçin maglumatlary berýän seljeriş birlikleri;

❖ amal töwekgelçiliklerini peseltmäge we töwekgelçilikli ýagdaýyň ýüze çykmagynyň mümkindigini duýdurýan ýaramaz görkezijileri anyklamaga ýardam edýän içerki audit we gözegçilik gullugy;

❖ hukuk töwekgelçiliklerine gözegçilik edýän hukuk bölümi.

Töwekgelçiligi anyklamak (identifikasiýa) töwekgelçilik ugurlaryny (zolaklaryny) ýüze çykarmakdan ybaratdyr. Şeýle zolaklar töwekgelçiligiň dürli görnüşleri üçin häsiýetlidir. Bank töwekgelçiliginiň zolaklarynyň häsiýetnamasy 2-nji tablisada getirilýär.

Bank töwegelçiliginiň çäginin häsiýetnamasy

Töwegelçiligiň görnüşi	Töwegelçiligiň çägi
Karz töwegelçiligi	Karz alyjynyň karza ukyplylygynyň peselmegi Karz bukjasyňyň hiliniň peselmegi Möhletli geçen esasy berginiň we göterim tölegleriniň emele gelmegi (döremegi) Meseleli karzlaryň (ssudalaryň) döremegi Iş töwegelçiliginiň faktorlarynyň döremegi Bergini üzmegiň çeşmeleriniň ygtybarsyzlygy (ýaramsyzlygy)
Deň gelmeýän (Balanslaşdyrylmadyk) likwidliligiň töwegelçiligi	Uzak möhletli aktiwleri ýapmak üçin gysga möhletli resurslaryň ulanylmagy Pes likwidli aktiwleriň ýokary derejede talap edilýän resuslar bilen ýapylmagy
Göterim töwegelçiligi	Kesgitli döwürde göterim derejeleriň üýtgemegine duýgur bolan bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň möhletiniň we ölçeginiň deň gelmezligi Göterim maržasynyň peselmegine getirýän bankyň aktiw we passiw amallary boýunça göterim derejeleriniň üýtgemegindäki önünden çaklanylýan gabat gelmezlik (deňgelmezlik) Bankyň aktiw amallarynyň aýratyn görnüşleri boýunça göterim maržanyň peselmegi Çekilen resurslar boýunça göterim derejeleriň bu resurslary ýerlemek bilen bagly derejelerden ýokarlanmagy
Girdejiligi ýitirmek töwegelçiligi	Resurslaryň hakyky bahasynyň (nyrhynyň) ösüşi Hereket etmeýän aktiwleriň paýy Düşewüntsiz önümler Maliýe hasabatlylygynyň düşewüntsiz merkezleri Peýdanyň emele gelmeginiň düşewüntsiz çeşmeleri

Amallar töwekgelçiligi	Ýeterlik hünär derejesi bolmadyk personal tarapyndan bu ugurda ýerine ýetirilýän bankyň täze amallary Bank işiniň aýratyn ugurlarynyň maksatnama üpjünçiliginiň ýeterlik işlenilmezligi Merkezi bankyň talaplaryna doly laýyk gelmeýän ýa-da ýeterlikli däl kanunçylyk üpjünçiligi bolan bankyň işiniň ugry Içerki reglamentleri bolmadyk ýa-da ýokary hünärli işgärler (kadrlar) bilen durnukly üpjün edilmedik bank işiniň sferasy Bank işiniň aýratyn ugurlarynda pes hilli içerki gözegçilik ýa-da onuň çäkliligi Ýokary hünär derejesi bolmadyk kontragentler bilen amallar
------------------------	---

Töwekgelçiligi anyklamak diňe bir töwekgelçilik zolaklaryny ýüze çykarmagy däl, eýsem iş ýüzünde şol zolaklar bilen bagly peýda alynmagyny we bank üçin mümkin bolan ýaramaz netijeleri hem göz önünde tutýar.

Töwekgelçiligi, şonuň ýaly-da, ony dolandyrmagyň beýleki elementlerini anyklamak üçin degişli maglumatlary toplamak we işlemek bilen emele getirilýän gowy maglumatlar binýadynyň bolmagynyň uly ähmiýeti bardyr. Sebäbi degişli maglumatyň bolmazlygynyň özi islendik töwekgelçiligiň möhüm faktory bolup durýar.

2.2 . Bank töwekgelçiliklerine baha bermek

Töwekgelçiligiň derejesine baha bermek üçin hil we mukdar seljermesi peýdalanylýar.

Hil seljermesi – bu töwekgelçiligiň onuň faktorlary bilen kesgitleýän çeşmelerini we mümkin bolan zolaklaryny seljermek bolup durýar. Şonuň üçin hem hil seljermesi faktorlaryň takyk bölünip görkezilmegine esaslanýar, olaryň sanawy bank töwekgelçiliginiň her bir görnüşi üçin aýratyndyr. Soňky bölümlerde bu faktorlara uly üns berilýär. Hil seljermesiniň modeli bankyň karz bukjasynda seljerme geçirmegiň mysalynda görkezilýär.

Töwekgelçilige geçirilýän mukdar seljermesiniň maksady töwekgelçiligiň derejesini san taýdan kesgitlemek, ýagny forma getirmek bolup durýar.

Mukdar seljermesinde şertli ýagdaýda birnäçe bölümleri (bloklary) bölüp görkezip bolar:

- töwekgelçiligiň derejesine baha bermegiň ölçeglerini saýlap almak;

➤ töwekgelçilikleriň aýry-aýry görnüşleriniň bank üçin ýol berilýän derejesini kesgitlemek;

➤ aýry-aýry usullaryň esasynda töwekgelçiligiň hakyky derejesini kesgitlemek;

➤ geljekde töwekgelçiligiň ýokarlanmak ýa-da peselmek mümkinçiligine baha bermek.

Töwekgelçiligiň derejesine baha bermegiň ölçegleri umumy hem, töwekgelçiligiň aýry-aýry görnüşleri üçin aýratyn hem bolup biler.

Karz töwekgelçiligine baha bermegiň ykdysady edebiýatda has köp işlenen ölçegi (kriterisi) kadalary hökmünde belli bolan ölçegdir: karz alyjynyň abraýy, serişdeleri karz almak ukyby, gündelik işiniň barşynda bergini üzmek üçin serişde gazanmak ukyby, karz alyjynyň maýasy, karz üpjünçiligi, karz amalynyň şertleri, gözegçilik (amalyň kanunçylyk binýadyna we standartlara laýyk gelşi).

Töwekgelçiligiň beýleki görnüşlerine baha bermegiň ölçeglerini hem görkezip bolar:

➤ göterim töwekgelçiligi: aktiw we passiw amallar boýunça göterimiň hereketiniň bankyň işiniň maliýe netijesine edýän täsiri, göterim girdejisiniň hasabyna amalyň özüni ödeýän döwrüniň uzaklygy, aktiwleriň we passiwleriň şu döwürde göterim möçberleriniň üýtgeýşini duýuş derejesi;

➤ amal töwekgelçiligi: işgärleriň hiliniň bankyň işiniň netijelerine edýän täsiri; amal geçirilende bankda önümçilik prosesiniň guralyşy we tehnologiýasy bilen bagly ýalňyşma derejesi; kabul edilýän çözgütleriň ýalňyş bolmagyna daşky faktorlaryň täsiri;

➤ deňeçerlenmedik likwidlilik töwekgelçiligi: aktiwleriň we passiwleriň hili, aktiwleriň we passiwleriň gurluşynyň pul möçberleri, möhletleri, likwidlilik we zerurlyk derejesi boýunça laýyklygy.

Dürli görnüşdäki töwekgelçilikleriň ýol berilýän möçberi bankyň geljekki döwür üçin syýasaty baradaky resminamada görkezilýän standartlaryň (kesgitli çäkleriň (limitler) we ölçegnamalaýyn görkezijileriň) üstünden bellenmelidir.

Bu standartlar telekeçilik meýilnamasynyň esasynda kesgитlenýär. Olara aşakdakylary degişli edip bolar:

➤ bankyň aktiwleriniň bukjasynda, karz bukjasynda, söwda we maýa goýum bukjalarynda aýry-aýry segmentleriň paýy;

➤ karzlaryň we depozitleriň gatnaşygy;

➤ karz bukjasynyň hiliniň görkezijileriniň derejesi;

➤ möhleti geçirilen we möhleti uzaldylan karzlaryň paýy;

➤ bankyň serişdelerinde BAK-nyň paýy;

➤ balansyň likwidlilik we maýa binýadynyň ýeterliklilik görkezijileriniň derejesi;

➤ bankyň karz alyjylara bildirilýän standart talaplary (telekeçiligiň şu ulgamyna gatnaşmagyň uzaklygy, pudak boýunça ortaça ykdysady görkezijilere laýyklygy, balansyň likwidliligi we ş.m. boýunça).

Bank töwekgelçiliginiň hakyky derejesine baha bermek iki täre, ýagny töwekgelçilik görkezijileriniň derejesine baha bermäge we aktiwleriň töwekgelçilik toparlary boýunça toparlara bölünüşine esaslanyp biler.

Töwekgelçilik görkezijilerini toparlamagyň esasy töwekgelçilik çygry (sfera) we görkezijiniň görnüşi çykyş edýär.

Töwekgelçilige baha bermegiň obýekti bilen baglanyşykly töwekgelçilik çygryna (sfera) baglylykda bankyň jemi (bukja) töwekgelçiligine, aýratyn töwekgelçilige (anyk önüm, hyzmat, amal, kontragent bilen bagly), toplumlaýyn töwekgelçilige (bankyň işiniň belli bir ugry bilen bagly) baha bermek usullary bölünip görkezilýär.

Töwekgelçilik derejesine baha bermegiň görkezijileri hökmünde şular peýdalanylýar bilner:

- koeffisientler;
- ýitgileriň çak edilýän möçberi;
- bankyň bukjalarynyň segmentleşme görkezijileri (aktiwleriň bukjasy, karz, depozit serişdeleri, maýa goýum, söwda bukjalary we ş.m.).

Töwekgelçilik derejesine baha bermegiň koeffisient usuly has giň ýaýran usul bolup durýar. Oňa kitabyň soňky bölümlerinde giňişleýin seredilýär.

Ýitgileriň möçberini çaklamak imitasiýa modelleşdirmesine, dýurasiýa usulyna we ş.m. esaslanyp biler: oňa göterim töwekgelçiligine bagyşlanan bölümde seredilýär. Segmentleşdirme görkezijileri bankyň bukjalarynyň hiline seljerme geçirmek işi üçin häsiýetlidir.

Bankyň iş tejribesinde aktiwleriň töwekgelçilik toparlary boýunça toparlara bölmegiň birnäçe görnüşleri bolýar:

- belgileýin ulgam;
- ball ulgamy – deňeşdirmek usulyny peýdalanmak bilen (töwekgelçilik topary x görkezijiniň ähmiýeti);
- skoring ulgamy;
- garyşyk görnüşler.

Töwekgelçilige monitoring geçirmek – bu töwekgelçilik görkezijilerine onuň görnüşleri babatynda yzygiderli seljerme geçirmek we peýdalylygyň zerur bolan derejesini saklap galmak bilen töwekgelçiligi peseltmäge gönükdirilen çözümleri kabul etmek işidir.

Töwekgelçilige monitoring geçirmek işi şulary öz içine alýar: töwekgelçilige monitoring geçirmek boýunça borçlary paýlamak, gözegçilik görkezijileri (esasy

we goşmaça görkezijiler) ulgamyny kesgitlemek, töwegelçiligi düzgünleşdirmegiň usullary.

Töwegelçilige monitoring geçirmek boýunça borçlar bankyň funksional birlikleriniň, onuň ýöriteleşdirilen komitetleriniň, içerki gözegçilik, audit we seljeriş birlikleriniň, gazna bölüminiň ýa-da bankyň beýleki jemleýji müdirliginiň arasynda paýlanýar. Şunda bankyň funksional birlikleri täjirçilik töwegelçilikleriniň dolandyrylyşy üçin, komitetler we jemleýji birlikler bolsa düýpli töwegelçilikler üçin jogap berýärler.

Gözegçilik görkezijileriniň topary maliýe koeffisientlerini, amallar, aktiwler we passiwler bukjasyň, olaryň segmentleriniň gurluşy boýunça çäkli möçberleri, bankyň kontragentleri (mysal üçin, karz alyjylar, gymmatly kagyzlaryň emitentleri, hyzmatdaş banklar) üçin standartlary öz içine alýar.

Düzgünleşdirmek banky töwegelçilikden goramak üçin gönükdirilen usullaryň jeminden ybaratdyr. Bu usullary şertli ýagdaýda dört topara bölüp bolar:

- 1) töwegelçilikleriň önüni almak usullary;
- 2) töwegelçilikleri geçirmek usullary;
- 3) töwegelçilikleri paýlamak usullary;
- 4) töwegelçilikleri birleşdirmek usullary.

Töwegelçilikleri düzgünleşdirmek usullaryna şulary degişli edip bolar:

- bank amallarynyň görnüşlerine laýyklykda ýitgileri ýapmak üçin gorlary döretmek, bu gorlary peýdalanmagyň tertibi;
- bankyň hususy maýasynyň hasabynaýitgileri ýapmagyň tertibi;
- maržanyň dürli görnüşleriniň (göterim, girew we ş.m.) töwegelçilik derejesine esaslanýan şkalalaryny kesgitlemek;
- karz bukjasyň hiline gözegçilik etmek;
- töwegelçiligi görnüşlere bölmek bilen, ýaramaz görkezijilere syn etmek;
- töwegelçilik faktorlaryny hasaba almak arkaly amallary diwersifikasiýa etmek;
- döredilen maliýe gurallary bilen geçirilýän amallar;
- telekeçilik birlikleriniň we bankyň töwegelçilikli amallary bilen işleýän işgärleriniň motiwasiýasy (esaslary);
- töwegelçiligi hasaba almak bilen nyrh emele getirmek (göterim möçberleri, ýygym);
- töwegelçilikli amallar üçin çäkleri bellemek;
- aktiwleri ýerleşdirmek;
- aýratyn töwegelçilikleri hejirlemek (maliýe töwegelçiliklerini ätiýaçlandyrmak).

Täjirçilik karz edralarynyň dünýä tejribesi töwekgelçilikleri dolandyrmagyň bankyň içerki ulgamyny gurmagyň ýörelgelerini emele getirmäge mümkinçilik berýär:

➤ toplumlaýynlyk, ýagny töwekgelçiligiň ähli görnüşleri üçin dolandyryşyň ýeke-täk ulgamy;

➤ differensirlemek, ýagny ulgamyň aýry-aýry elementleriniň mazmunynyň bank töwekgelçiliginiň görnüşleri babatynda aýratynlygy;

➤ maglumat binýadynyň bitewiligi;

➤ töwekgelçiligiň dürli görnüşleriniň dolandyrylyşyny utgaşdyrmak.

Bank töwekgelçiligini dolandyrmagyň netijeli ulgamyny gurmak üçin şular zerur bolup durýar:

1) dolandyryş ulgamynyň ýokarda görkezilen ýörelgelerini hasaba almak bilen, bankiçi resminamalarda dolandyryş strategiýasyny we wezipelerini emele getirmek;

2) ileri tutulýan strategiýalar we wezipeler goýlanda esas hökmünde töwekgelçiligi kesgitlemegiň, baha bermegiň we anyklamagyň ýörelgelerini bellemek we banka gatnaşygy bolan ähli şahslaryň bähbitleriniň deňeçer goragyny üpjün etmek;

3) şu ýörelgeleri dolandyryş gözegçiliginiň möhüm düzgünlerini döretmek üçin, şol sanda guramaçylyk gurluşynyň çyzgydy döredilende, ygtyýarlyklary bermek baradaky resminamalar taýýarlananda, şeýle hem tehniki tabşyryklar taýýarlananda binýat hökmünde peýdalanmak;

4) töwekgelçiligi dolandyryş ýörelgelerine we gözegçilik ulgamyna laýyklykda, jogapkärçiligi üpjün etmegiň, öz-özüňe baha bermegiň we işiň netijelerine baha bermegiň düzgünlerini kesgitlemek, şu düzgünleri dolandyryş işini kämilleşdirmegiň faktorlary hökmünde peýdalanmak;

5) ýokarda ýatlanylýan ýörelgelerden we düzgünlerden ugur alyp, baha bermegiň düzgünleriniň we olaryň berjaý edilişini barlamagyň ýokary hilini üpjün etmek maksady bilen, monitoring (yzygiderli dolandyryş gözegçiligi) geçirmegiň we gaýdymlaýyn aragatnaşygyň mehanizmini işläp taýýarlamak.

3-NJI BAP. KARZ TÖWEGELÇİLİĞİ

3.1. Karz töwegelçiliginiň mazmuny we faktorlary

Ýurduň bank ulgamynyň esasy maksady – bu maýanyň sebitara we pudagara akymyny, şeýle hem milli ykdysadyýetiň düzümlýin özgerdilmegini üpjün etmekden ybaratdyr. Önümçiligi we ahyrky sarp edijileri karzlaşdyrylmak täjirçilik banklarynyň önünde duran möhüm wezipeleriň biridir. Fiziki we ýuridiki şahslary karzlaşdyrmak amallary täjirçilik banklarynyň işiniň esasy düzýär, çünki şol amallaryň üstünlikli amala aşyrylmagy girdejileriň esasy bölegini almaklyga ýardam edýär hem-de olaryň ygtybarlylygyny we durnuklylygyny ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär. Şol bir wagtda täjirçilik banklarynyň karzlaşdyrma amallaryna töwegelçilik mahsusdyr. Öz gezeginde karz töwegelçiligi netijeli dolandyrmak täjirçilik banklary üçin wajyp mesele bolup durýar. Sebäbi karzlaşdyrma amallarynda şowsuzlyklaryň yzygiderli ýüze çykmagy täjirçilik banklarynyň batyp galmagyna çenli getirip bilýär.

Karz töwegelçiligi dolandyrmaklygyň binýadynda duran *credit* (onuň terjimesi *ynam*, *ynanç* diýmekligi aňladýar) düşüňjesi gadymy döwürlerde ýüze çykýar. Şol wagtlar karz alyja *ynam* esasyda karz berlipdir. Orta asyrlarda *batyp galmak* düşüňjisi hem peýda bolýar. Taryhy ösüşiň barşynda karz alyjynyň öz bergisini yzyna gaýtarmak ukybyna bolan köre-körlük *ynançdan* başga-da karz töwegelçilige baha bermegi we dolandyrmagy göz önünde tutýan karzyň seljermesini geçirmek zerurlygy döreýär. Bank işiniň dörän ilkinji pursatlaryndan başlap, banklar karz töwegelçilige gözegçilik etmegiň usullaryny işjeň ösdüripdirler.

Bank işi bilen baglanyşykly töwegelçilikler köp sanly bolup, olaryň arasynda karz töwegelçiligi has iri töwegelçilik diýlip hasaplanylýar. *Karz töwegelçiligi* – bu karz şertnamasynyň şertlerine laýyklykda kontragentiň (bergidaryň) göterimleri we esasy bergini tölemek boýunça özborçnamasyny ýerine ýetirmeklige ukypsyzlygy netijesinde bankyň maliýe aktiwini ýitirmek mümkinçiligidir.

Kontragent (ýuridiki we fiziki şahslar) karz alyjy hökmünde karz gatnaşyklaryna girişen pursatynda karz töwegelçiligi ýüze çykýar. Karz alyjynyň karza ukyplylygyna baha bermek belli bir karz alyja karzy bermek bilen baglanyşykly bankyň şahsy töwegelçiliginiň derejesini anyklamaga mümkinçilik berýär. Berilýän karzlar boýunça töwegelçiligiň derejesi bank üçin kabul ederlikli bolmalydyr.

Täjirçilik banklarynyň karz amallary bank işiniň esasy görnüşleriniň biri bolup durýar. Maliýe bazarynda karz amallary bank aktiwleriniň has girdejili

maddasy bolmagynda galýar. Bankyň karz bukjasy onuň aktiwleriniň ep-esli bölegini (takmynan 50-70%-ini) düzýär. Şeýlelikde, bank töwekgelçiliginiň düzüminde karz töwekgelçiligi banklaryň işiniň netijelerine aýgytly täsirini ýetirýär. Şol sebäpli bank tarapyndan karz töwekgelçiliginiň netijeli dolandyrylmagy örän möhümdir.

Adatça, karz töwekgelçiligi bankyň buhgalterçilik hasaba alnyşynyň balans we balansdan daşary hasaplarynda şöhlendirilýän karz we oňa deňleşdirilen amallar geçirilende ýüze çykýar. Şeýle amallara aşakdakylary degişli edip bolar:

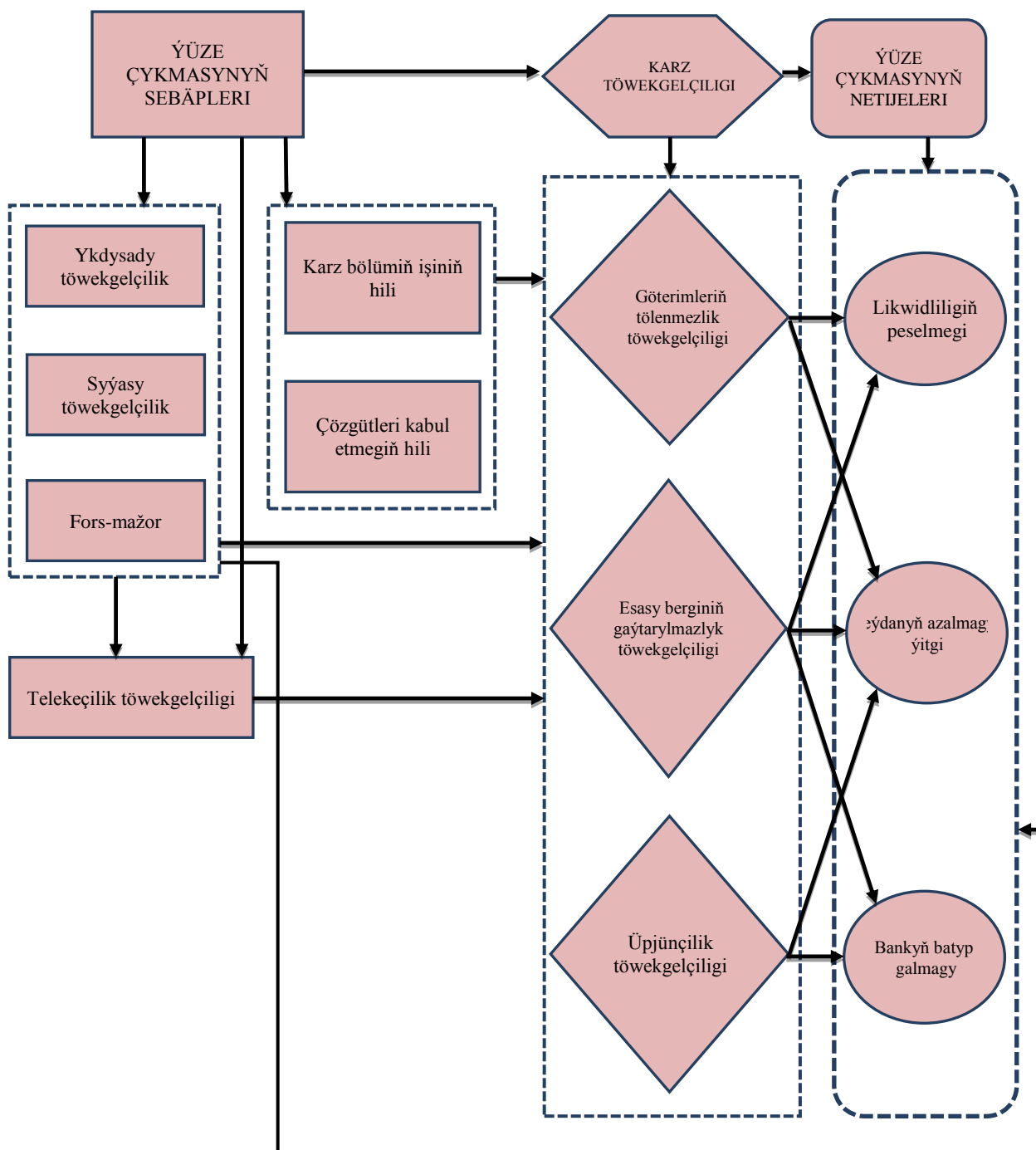
- berlen we alnan karzlar;
- ýerleşdirilen we çekilen depozitler;
- karz şertnamasy boýunça berlen bergidarlyk gymmatly kagyzlary, paýnamalary we wekselleri almaklyga (yzyna gaýtarmaklyga) bolan talaplary goşmak bilen, gaýry ýerleşdirilen serişdeler;
- hasaba alnan wekseller;
- prinsipialdan alynmadyk, bank kepillendirmeleri boýunça benefisiara bank edarasy tarapyndan tölegi geçirmek (*prinsipial* – borçnama boýunça esasy bergidar; *prinsipial* – ýumuşçy (agent) hökmünde hereket etmek babatynda beýleki şahsy ygtyýarlandyryýan fiziki ýa-da ýuridiki şahs; *prinsipial* – öz hasabyna geleşige gatnaşýan şahs);
- faktoring amallary boýunça bankyň pul talaplary;
- geleşik hukuklary boýunça satyn almalar babatynda bankyň talaplary;
- ikinji bazarda satyn alnan girewler boýunça bankyň talaplary;
- tölegi yza süýşürmek bilen maliýe aktiwleri satmak (satyn almak) geleşikleri boýunça bankyň talaplary;
- tölenen akkreditiwler (örtüksiz eksport we import akkreditiwler bölegi) boýunça bankyň töleýjilere bildirýän talaplary;
- maliýe kärendesi (lizingi) boýunça bankyň (lizing berijiniň) lizing alyja bildirýän talaplary.

Karz töwekgelçiligi, bir tarapdan, müşderä degişli, beýleki tarapdan, banka degişli bolan faktorlar bilen şertlendirilendir (*1-nji surat*).

Karz töwekgelçiligi birnäçe faktorlara baglydyr. Olara aşakdakylar degişlidir:

✓ ýurtda we sebitde ykdysady we syýasy ýagdaýlar, ýagny makroykdysady we mikroykdysady faktorlar (ykdsady çökgünlik, bank ulgamynyň emele gelmeginiň tamamlanmanlygy we ş.m.);

✓ ykdysadyýetde bolup geçýän üýtgemelere has duýgur bolan aýratyn pudaklarda karz işiniň jemlenmeginiň derejesi (ýagny karzlaryň ep-esli böleginiň çäkli karz alyjylara ýa-da pudaklara berilmegi);

1-nji surat. Karz töwegelçiliginiň ýüze çykması

- ✓ karz alyjylaryň eýeçiligiň görnüşlerine degişliligini, üpjün edijiler we beýleki kreditorlar bilen özara gatnaşygyny hasaba almak bilen, olaryň abraýy we karza ukyplylygy;
- ✓ karz alyjynyň batyp galmagy;
- ✓ maliýe kynçylygyny çekýän müşderilere karzlaryň uly böleginiň we beýleki bank geleşikleriniň degişli bolmagy;

- ✓ az öwrenilen, täze, karzlaşdyrmagyň adaty däl ýaýrawlarynda (lizing, faktoring we ş.m.) bank işiniň jemlenmegi;
- ✓ karz alyjy tarapyndan ýol berilýän düzgün bozulmalar;
- ✓ karzlar üçin degerli üpjünçiligiň alyp bolmazlygy ýa-da girew hökmünde çalt hümmetsizlenmä sezewar bolýan we kyn ýerlenilýän gymmatlyklaryň kabul edilmegi;
- ✓ karz bukjasyň diwersifikasiýasy;
- ✓ karz geleşikleriniň we täjirçilik ýa-da maýa goýum taslamalarynyň tehniki-ykdysady esaslandyrmalarynyň takyklygy;
- ✓ karzlary bermek we berlen karzlaryň bukjasyňy emele getirmek boýunça bankyň ýöredýän syýasatyna üýtgetmeleri ýygý-ýygýdan girizmek;
- ✓ berilýän karzyň görnüşleri, formalary, möçberi, üpjünçiligi we ş.m.

Ýokarda görkezilen faktorlar tejribede garşylyklaýyn ugurda hereket eden ýagdaýynda, onda oňyn faktorlaryň täsiri oňyn däl faktorlaryň hereketiniň üstüni ýapmaga mümkinçilik berýär. Eger olar bir ugra hereket eden halatynda, onda başgaça hem bolup biler, ýagny belli bir factoryň oňyn däl täsiri beýleki bir factoryň hereketi bilen ýokarlanmagy mümkindir. Karz töwekgelçiliginiň faktorlaryny daşarky we içerki hökmünde toparlamak bolar.

3.2. Karz töwekgelçiliginiň görnüşleri

Bank amallarynyň we hyzmatlarynyň köp dürlüligi şertlerinde karz töwekgelçiliginiň ýeke-täk toparlanmasy ýokdur. Şoňa garamazdan, karz töwekgelçiliginiň faktorlary ony toparlara bölmegiň esasy ölçegleri bolup çykyş edýär. Faktorlaryň hereket etmesiniň gurşawyna baglylykda daşarky we içerki karz töwekgelçilikleri; faktorlaryň bank işi bilen arabaglanyşyk derejesine baglylykda bank işine bagly we bank işine bagly bolmadyk karz töwekgelçilikleri; töwekgelçilikleriň derejeleri tapawutlandyrylýar.

Daşarky karz töwekgelçiligi – bu karz alyjynyň işine daşky gurşawyň ýetirýän ýaramaz täsiri esasynda onuň tölege ukypsyzlygy ýa-da defolty (*default*ňlis sözi bolup, onuň manysy *borçnamalaryň ýerine ýetirilmezligi* diýmegi aňladýar) netijesinde ýitgileriň ýüze çykmak ähtimallygydyr. Şeýle töwekgelçilige bankyň ýa-da belli bir müşderiniň işi bilen gönüden-göni başlanyşygy bolmadyk töwekgelçilikler degişlidir. Mysal üçin, syýasy, durmuş, ykdysady, geofiziki we beýleki ýagdaýlar. Bankyň we onuň müşderisiniň ýitgileri urşuň başlanmagy, syýasy düzgüniň durnuksyzlygy, eýeçiligiň millileşdirilmegi we hususlaşdyrylmagy, ýurduň daşyna tölegleriň geçirilmeginiň gadagan edilmegi, embargonyň girizilmegi, ýurtda ykdysady çökgünligiň ýitileşmegi, tebigy

hadysalar (ýer titreme, suw basma, ýangyn) we beýleki daşarky faktorlaryň esasynda ýüze çykyp biler.

Içerki karz töwekgelçiligi – bu karz alyjynyň işine içerki faktorlaryň ýetirýän ýaramaz täsiri esasynda onuň tölege ukypsyzlygy ýa-da defolty netijesinde ýitgileriň ýüze çykmak ähtimallygydyr. Içerki karz töwekgelçiligine gönüden-göni karz alyjynyň işi bilen baglanyşykly töwekgelçilikler (kontragentleri ýitirmek, çykdaýlary netijesiz dolandyrmak, karz alyjynyň ýerliksiz töleg we karz syýasaty, işewür abraýynyň ýaramazlaşmagy we ş.m.) degişlidir.

Bank işine bagly bolan karz töwekgelçilikleri onuň göwrümini hasaba almak bilen, şeýle toparlara bölünýär:

➤ düýpli karz töwekgelçiligi (aktiw we passiw amallary dolandyrmak bilen meşgullanýan menejerleriň kabul edýän çözgütlerine bagly);

➤ täjirçilik karz töwekgelçiligi (maliýe jogapkärçiligi merkezleriniň iş ugurlary bilen bagly);

➤ özbaşdak we umumy (jemlenen, birleşen) karz töwekgelçiligi (karz bukjasyň töwekgelçiligi, karz häsiýetli umumy (jemlenen, birleşen) amallaryň töwekgelçiligi).

Düýpli karz töwekgelçilige girewiň maržasynyň standartlary, karz alyjylara karzlary bermek barasynda kabul edilen bank standartlaryna laýyk gelmeýän çözgütler bilen baglanyşykly töwekgelçilikler, şeýle hem göterim we walýuta bank töwekgelçilikleriniň netijeleri degişlidir.

Telekeçilik karz töwekgelçiligi kiçi, orta we iri müşderiler – ýuridiki we fiziki şahslar, bankyň karz işiniň aýry ugurlary babatynda ýöredýän karz syýasaty bilen baglanyşyklydyr.

Özbaşdak karz töwekgelçiligi öz içine karz serişdeleriniň, hyzmatlarynyň, amallarynyň (geleşikleriniň) töwekgelçiligini, şeýle hem karz alyjynyň ýa-da beýleki kontragentiň töwekgelçiligini alýar.

Karz serişdeleriniň (hyzmatlarynyň) töwekgelçiliginiň faktorlary bolup, *birinjiden*, onuň karz alyjynyň isleglerine (aýratyn-da möhleti we möçberi boýunça) laýyk gelmegi; *ikinjiden*, karzlaşdyrylýan obýektiň mazmunyndan gelip çykýan işewürlik töwekgelçiliginiň faktorlary; *üçünjiden*, karzlary yzyna gaýtarmagyň çeşmeleriniň ygtybarlylygy; *dördünjiden*, üpjünçiligiň hili we ýeterlikliligi çykyş edýär. Ondan başga-da, karz töwekgelçiliginiň faktorlary amallar töwekgelçiliginden gelip çykyp biler, çünki dürli görnüşli bank amallaryny we hyzmatlaryny ýerine ýetirmek prosesinde tehnologik we resminamalarda buhgalterçilik ýalňyşlyklara, şeýle hem hyýanat etmelere ýol berlip bilner.

Belli bir karz hyzmatyny ýerine ýetirmegiň tehnologiýasy bankyň karz işiniň anyk ugruny göz önünde tutýar. Karzyň görnüşi hem karz töwekgelçiligi toparlamaga mümkinçilik berýär: owerdraft, karz ugry we ş.m. boýunça

karzlaşdyrmak töwekgelçiligi. Karzyň görnüşleri üçin bir tarapdan umumy we beýleki tarapdan özboluşly karz töwekgelçiliginiň ýüze çykmasy mahsusdyr. Mysal üçin, owerdraft boýunça karzlaşdyrmada sanksiyasyz owerdraft töwekgelçiligi, owerdraftda töleg nobatlylygynyň düzgün bozulma töwekgelçiligi, owerdraft boýunça karz bergileriniň üznüksizlik töwekgelçiligi we beýleki birnäçe töwekgelçilikler ýüze çykyp biler. Maýa goýum karzlary üçin ýüze çykyp biljek özboluşly töwekgelçilikler: karzlaşdyrmada müşderiniň zerurlyklaryny ýalňyş kesgitlemegiň töwekgelçiligi, karzlaryň görnüşlerini ýalňyş seçip almagyň töwekgelçiligi, gurluşyk işleriniň möhletinde tamamlanmazlyk töwekgelçiligi, taslamanyň könelmek töwekgelçiligi, üpjünçiligiň hümmetsizlenme töwekgelçiligi, çig malyň ýetmezçilik töwekgelçiligi, taýýar önümleri ýerlemek üçin bazaryň bolmazlyk töwekgelçiligi, pul akymalaryny ýalňyş hasaplamagyň töwekgelçiligi, taslama bolan eýeçilik hukugyna täzedan seretmegiň töwekgelçiligi, kepillendirijiniň tölege ukypsyzlyk töwekgelçiligi, maýa goýum memorandumynyň hili pes bolmak töwekgelçiligi. Karzyň her bir görnüşini bilen dürli görnüşli töwekgelçilikler we olaryň döremegine täsir edýän faktorlar baglanyşyklydyr. Bu bolsa karz töwekgelçiligini dolandyrmagyň degişli usullaryny peýdalanmagy we usulyýet üpjünçiligini işläp taýýarlamagy talap edýär.

Karz alyjynyň karz töwekgelçiliginiň faktorlary bolup, onuň işewürlik abraýy, menejerleriň hünär derejesi, işiniň netijeliligi, pudaga degişlilik, karz alyjynyň karza ukyplylygyna baha berýän bank işgärleriniň hünär ussatlygy, maýasynyň ýeterlilikdigi, balansyň likwidliliginiň derejesi we ş.m. durýar. Karz alyjynyň töwekgelçiligi bank tarapyndan karzyň görnüşleriniň ýalňyş seçilip alynmagy we karzlaşdyrmagyň şertleri sebäpli ýüze çykyp biler.

Özbaşdak karz töwekgelçiliginiň dolandyryş ulgamyny şeýle häsiýetlendirmek bolar (*3-nji tablisa*).

Umumy(jemlenen, birleşen) karz töwekgelçiligi ýa-da bankyň karz bukjasynyň töwekgelçiligi olary dolandyrmak ulgamynda özüniň aýratynlygyna eýedir. Şol aýratynlyklar, esasan, «*karz bukjasy*» we «karz bukjasynyň hili» ýaly düşüňjeleriň mazmuny bilen kesgitlenilýär. Şeýlelikde, *umumy (jemlenen, birleşen) karz töwekgelçiligi* – bu täjirçilik bankynyň karz bukjasynyň töwekgelçiligidir. Bu karz töwekgelçiligi dolandyrmakda aşakdakylara aýratyn ähmiýet berilýär:

- karz bukjasy barada düşüňjä;
- karz bukjasynyň düzümine;
- karz bukjasynyň hili barada düşüňjä;
- umumy (jemlenen, birleşen) karz töwekgelçiligi hasaba almak bilen, onuň hiline baha bermegiň usullaryna.

Özbaşdak karz töwekgelçiliginiň dolandyrys ulgamy

Dolandyrys ulgamynyň elementleri	Elementiň mazmuny	
	karz serişdeleriň töwekgelçiligi	karz alyjynyň töwekgelçiligi
Töwekgelçiligiň identifikasiýasy	Işewürlük töwekgelçiligi ýüze çykarmak; Möhleti geçen tölegleriň emele gelmegi; Üpjünçiligiň ýagdaýynda üýtgemeler; Karzlaşdyrylýan obýekti tamamlamak üçin karz serişdelere bolan goşmaça zerurlyk; Karz ugruny we çäginini doly däl möçberde özleşdirmek; Karz serişdeleriniň göterim maržasynyň pese düşmegi; Daşary ýurt pulunyň hümmetiniň oňasýyz üýtgemegi we ş.m.	Karz alyjy we onuň işi barasynda oňyn däl maglumatlar; Karz alyjynyň adyna onuň gündelik işiniň barşy barasynda bellikler; Menejeriň çalşylmagy; Karz alyjynyň golçur firmalarynyň batyp galmagy; Karz alyjy – fiziki şahsyň hünär abraýynyň üýtgemegi; Karz alyjynyň maliýe ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy; Beýleki karz berijiler tarapyndan karzy bermekden ýüz öwürmek we ş.m.
Töwekgelçiligiň derejesine baha bermek	Işewürlük töwekgelçilige baha bermek; Bergini üzlüşmegiň çeşmesine baha bermek; Esasy bergini we göterimleri üzmegiň tertibine baha bermek; Açyk walýuta ýagdaýyna baha bermek; Göterim maržasynyň çaklanylýan we ýeterlilik möçberleriniň laýyklygyna baha bermek we ş.m.	Karz alyjy – ýuridiki şahsyň karza ukyplylygyna baha bermek: pul akymalaryny seljermek arkaly maliýe koeffisiýentler ulgamy esasynda; menejmentiň esasynda; daşarky çeşmelerden, şol sanda müşderiniň iş ýerine barmak bilen maglumatlary ýygnamak esasynda. Karz alyjy – fiziki şahsyň karza ukyplylygyna baha bermek: anketa düzmek esasynda; karz taryhyny öwrenmek arkaly skorning ulgamy esasynda (<i>skorning</i> – bu karz alyjynyň ygtybarlylygynyň bank tarapyndan barlanylmagydyr); tölege ukyplylyk görkezijileri esasynda we ş.m.
Töwekgelçiligiň monitoringi	Aýratyn bank önümleriniň (amallarynyň, hyzmatlarynyň) töwekgelçiliginiň monitoringi boýunça borçlaryň paýlanylmagy (karz komitetiniň, karz bölümleriniň, içerki gözegçiligiň, iş ýerleriniň aralarynda); Bank önümleriniň (amallarynyň, hyzmatlarynyň) barlag görkezijileriniň töwekgelçiliginiň dinamikasyny kesgitlemek we gözegçilikde saklamak: önümleriň (amallaryň, hyzmatlaryň) toparlary boýunça göterim maržasyny; karz	Karz alyjlaryň aýratyn toparlarynyň töwekgelçiliginiň monitoringi boýunça borçnamalaryň paýlanylyşy; Karz alyjynyň töwekgelçiliginiň barlag görkezijileriniň dinamikasyny kesgitlemek we gözegçilikde saklamak: karz alyjlaryň belli bir toparyna berilýän karzlaryň çäkleri babatynda karz alyjynyň karza ukyplylygy görkezijilerini; işleriniň häsiýeti, eýeçiligiň görnüşi, pudak we sebit degişiligi boýunça karz alyjlaryň diwersifikasiýasynyň derejesini; Bankyň karz alyjlara

	töwegelçiliginiň ykdysady kadalaryny (normatiwlerini); karzlaryň we depozitleriň gatnaşygyny; berlen karzlar we karz gurallary boýunça karz önümleriniň diwersifikasiýa derejesini; karzlaşdyrmagyň çäginini we birmeňzeş karz amallarynyň çäginini berjaý edilişini; Meseleli karzlar bilen işlemek; Karzlar boýunça ýitgileriň üstüni ýapmak üçin ýeterlik möçberde ätiýaçlygy döretmek; karz iş yzigiderliligi, karzy bermek, göterimleri emele getirmek barasynda içerki düzgünnamalary işläp düzmek	talaplarynyň standartlaryny işläp düzmek; Üpjünçilige, maržanyň differensiýasiýasyny üpjün etmeklige we onuň hiline gözegçilik etmeklige bildirilýän talaplary işläp düzmek
--	--	---

Ýüze çykmagynyň derejesi we görnüşleri boýunça hem karz töwegelçiliginiň toparlanylyşyna köp duş gelinýär.

Derejesi boýunça karz töwegelçiligi şu görnüşlere bölmek bolar:

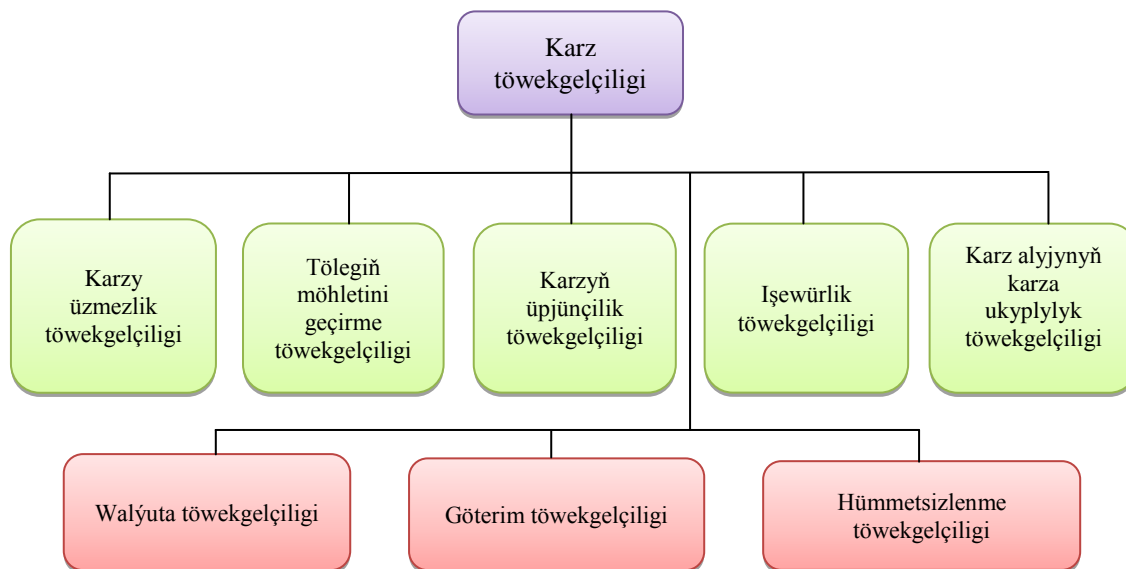
- aralyk töwegelçilik/ortadan pes töwegelçilik/ýol bererlikli töwegelçilik;
- ýokarlandyrylan töwegelçilik/orta töwegelçilik;
- ýokary töwegelçilik;
- howply töwegelçilik/örän ýokary töwegelçilik/ýol bererlikli däl töwegelçilik.

Görnüşleri boýunça karz töwegelçiligi aşakdaky ýaly toparlara bölmek bolar (2-nji surat).

Karzy üzmezlik töwegelçiligi karz alyjynyň karz şertnamasyny (esasy bergini, şeýle hem göterimleri we hyzmat haky tölegleri doly we özwagtynda tölemegi) ýerine ýetirmezlik howpuny aňladýar.

Tölegiň möhletini geçirmetöwegelçiligi karzy gaýtarmagy saklamak we göterimleri özwagtynda tölemezlik (bankyň likwid serişdeleriniň azalmagyna getirmek we karzy üzmezlik töwegelçiligine öwrülme mümkinçiligi) howpuny göz önünde tutýar.

Karzyn üpjünçilik töwegelçiligi töwegelçiligiň özbaşdak görnüşi bolup durmaýar we diňe karzy üzmezlik töwegelçiligi ýüze çykanda seredilýär. Töwegelçiligiň bu görnüşi berlen karz üçin kabul edilen üpjünçiligi (girewi) satmakdan alnan girdejiniň ýeterlik bolmadyk halatynda, şeýle-de bankyň karz alyja bildirýän bergi talaplarynyň doly kanagatlandyrylmandygy üçin döreýär.

2-nji surat. Karz töwegelçiliginiň görnüşleri

Karz alyjynyň karza ukyplylyk töwegelçiligi karzy üzmezlik töwegelçiliginden öň ýüze çykýar we bu töwegelçilige karz alyjynyň kreditorlaryň önünde öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekde ukypsyz diýlip düşünilýär. Her bir karz alyjy bank bilen ýola goýan işewür gatnaşyklaryna bagly bolmazdan we işewürlük hem-de maýanyň gurluş düzümi töwegelçilikleriniň netijeleri bolup çykyş edýän özbaşdak karza ukyplylyk töwegelçiligi hökmünde häsiýetlendirilýär.

Işewürlük töwegelçiligi kärhananyň hereket etmegi (satyn alyş, önümçilik we ýerleýiş işleri) bilen baglanyşykly töwegelçiligiň ähli görnüşlerini öz içine alýar. Kärhananyň ýolbaşçylygynyň dolandyrmagy hökmany bolan ady agzalan töwegelçiligiň görnüşlerinden tapawutlylykda işewürlük töwegelçilige dolandyrmak mümkinçiligi bolmaýan daşarky faktorlar, aýratyn-da pudagyň ösüşi we konýunktura öz täsirlerini ýetirýär. Işewürlük töwegelçiliginiň möçberini we häsiýetini belli bir derejede maýa goýum maksatnamalary we öndürilýän önümler kesgitleýär.

Maýanyň gurluş düzümi töwegelçiligi passiwleriň gurluşy bilen şertlendirilýär we ol işewürlük töwegelçiligini güýçlendirýär. Karzy bermek bilen, bank öz tarapyndan kärhananyň umumy töwegelçiligini ýokarlandyrýar, çünki karz serişdeleriniň ulanylmagy maliýe gurallarynyň netijeliligini güýçlendirmegiň hasabyna kärhananyň maýasynyň düşewüntliliginiň ýa oňyn ýa-da oňyn däl üýtgemegine getirip biler.

Ýokarda görkezilenlerden başga-da, karz töwegelçiliginiň derejesinde öz beýanyny tapýan walýuta töwegelçiligi, göterim töwegelçiligi we hümmetsizlenme töwegelçiligi bardyr.

Walýuta töwegelçiligi – bu milli we dünýä bazarlarynda daşary ýurt pulundaky amallar bilen baglanyşykly hümmet ýitgileriniň töwegelçiligidir. Ýitgileriň ýüze çykmak mümkinçiligi daşary ýurt pullarynyň milli pula bolan hümmetiniň üýtgemesini öňünden kesgitlep bolmazlygynyň netijesinde döreýär.

Göterim töwegelçiligi – bu göterim maržasynyň peselmegi sebäpli bank peýdasyny ýitirmek ýa-da kemeltmek töwegelçiligidir. Başgaça, bankda çekilen serişdeleriň ortaça gymmatynyň ýerleşdirilen aktiwler boýunça ortaça gymmatdan ýokary geçmek töwegelçiligidir.

Hümmetsizlenme töwegelçiligi – hümmetsizlenme sebäpli aktiwleriň nominal gymmatynyň goralmagy ýa-da köpelmegi şertlerinde olaryň hakyky (real) gymmatyny ýitirmek töwegelçiligidir.

Umuman, karz töwegelçiligi özüne mahsus tapawutly aýratynlyklary saklaýar we bank ulgamynda her bir bank edarasy üçin özbaşdak häsiýete eýedir. Bu öz gezeginde belli bir derejede karz töwegelçiligi dolandyrmagyň usulyýetiniň özboluşlylygyny kesgitleýär. Bank karzy bermek barasynda çözgüdi kabul etmek bilen, diňe bir karz töwegelçiliginiň aýratyn görnüşlerine baha bermeklige ugur edinmän, eýsem, karhananyň pudak aýratynlyklaryny hasaba almak esasynda her bir karz alyjynyň umumy töwegelçiligini kesgitlemeklige aýratyn ähmiýet bermelidir.

3.3. Karz bukjasy we onuň hili

Ykdysady edebiýatlarda karz bukjasy düşünjesine dürli düşündirişler berilýär. Awtorlaryň käbiri karz bukjasyny örän giň häsiýetlendirip, oňa ähli maliýe aktiwleri we hatda bankyň passiwlerini hem degişli edýärler, beýleki awtorlar seredilýän düşünjäni diňe bankyň karz amallary bilen baglanyşdyrýarlar, awtorlaryň üçünji topary bolsa, karz bukjasy – bu ýönekeý elementleriň jemi bolman, eýsem, toparlanylýan jem diýip hasap edýärler.

Karz bukjasy – bu belli bir sene üçin aktiw karz amallary boýunça esasy bergileriň galyndylarynyň jemidir. *Müşderi karz bukjasy* belli bir sene üçin bankyň karz amallary boýunça fiziki we ýuridiki şahslaryň bergileriniň galyndylarynyň jeminden ybaratdyr.

Fiziki we ýuridiki şahslara karzlary bermek bilen, bank özüniň karz bukjasyny emele getirýär. Karz bukjasynyň dürli toparlara bölünmesi bardyr. Olaryň arasynda karz bukjasynyň jemlenen (belli bir wagt pursatyna bank tarapyndan berlen karzlaryň umumy möçberi) we arassa (karzlar boýunça bolup biljek ätiýaçlyklaryň möçberini aýyrmak bilen, umumy (jemlenen) bukja)

bölünmesine gabat gelmek bolýar. Ondan başga-da, karz bukjasyň şu görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- *bitarap karz bukjasy-töwekgelçiligi* – bupes töwekgelçilikli karz bukjasyň bolmagy öz gezeginde girdejililik görkezijileriniň hem pes bolmagy, tersine, ýokary töwekgelçilikli karz bukjasy bolsa girdejililigiň ýokary derejesiniň bolmagy bilen häsiýetlendirilýän bukjadyr.

- *in amatly (optimal) karz bukjasy*– buberlen karzlaryň möhletleri we möçberleri boýunça bar bolan karz serişdelerine laýyk gelýän, bu şertlerde olar boýunça girdejililigiň derejesiniň in ýokary bolup durýan, töwekgelçiligiň derejesi bolsa mümkin bolan in pes derejä çenli syrykdyrylýan bukjadyr. In amatly (optimal) karz bukjasy emele getirmek bank işiniň esasy meselesiniň we wezipesiniň biridir;

- *deňagramly karz bukjasy*– bu özüniň gurluşy we maliýe häsiýetnamalary boýunça «töwekgelçilik – girdejililik» iki gapma-garşy goýlan iki sany çekişmäniň (dilemmanyň) has netijeli çözgüdiniň nokadynda ýatan bank karzlarynyň bukjasydyr. In amatly (optimal) karz bukjasy hemişe deňagramly karz bukjasy bilen gabat gelmeýär, çünki bank öz işiniň belli bir tapgyrlarynda karz bukjasyň deňagramlylygyna ýaramaz täsir etmek bilen pes girdejilili we ýokary töwekgelçilikli karzlary bermegi amala aşyrýar. Şeýle edilmegi, adatça, bäsleşik ornuny berkitmek, bazarda täze başlangyçlary eýelemek, täze müşderileri çekmek we ş.m. bilen düşündirilýär.

Ýokarda görkezilenlerden başga-da karz bukjasyň şu görnüşleri tapawutlandyrylýar:

- *baş bankyň karz bukjasy*;
- *bankyň şahamçalarynyň karz bukjasy*;
- *ýuridiki şahslaryň karzlary boýunça bukja (işewürlük karz bukjasy)*;
- *fiziki şahslaryň karzlary boýunça bukja (özbaşdak karz bukjasy)*;
- *beýleki banklaryň karzlary boýunça bukja (bankara karz bukjasy)*;
- *milli pulundaky karzlar boýunça bukja*;
- *daşary ýurt pulundaky karzlar boýunça bukja we ş.m.*

Karz bukjasy dolandyrmagyň aýry taraplaryny kadalaşdyrýan Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda onuň düzümi kesgitlenendir. Şunda karz bukjasyň düzümine ýuridiki şahslara berlen karzlar, telekeçilere berlen karzlar, sarp ediş karlary, faktoring, möhleti geçen karzlar degişli edilýär.

Russiýa Federasiýasynyň bank edaralarynyň karz bukjasyň adynda bir karz segmenti degişli edilmän, eýsem, karz häsiýetli bankyň beýleki talaplary hem degişli edilýär: ýerleşdirilen depozitler, bankara karzlar, bergidarlyk gymmatly

kagyzlary almaga (gaýtarmaga) bolan talaplar, paýnamalar we wekseller, hasaba alnan wekseller, faktoring, maliýe kärendesi (lizingi) boýunça talaplar we ş.m. Karz bukjasyny emele getirýän elementleriň jeminiň şeýle giň düzümi depozit, bankara karzy, faktoring, kepillikler, lizing, gymmatly kagyzlar ýaly adalgalaryň yzyna gaýatarylýan gymmatyň hereketi we eýesiniň çalyşmasynyň bolmazlygy bilen baglanyşykly mazmun häsiýetli düşünjelere meňzeşliginiň bardygy bilen düşündirilýär.

Bankyň karz bukjasynyň mazmunyna adalga we amaly jähetten seretmek bolar. Birinji jähetten *karz bukjasy* – bu karz häsiýetli taraplara eýe bolan yzyna gaýratylymly gymmat babatynda bankyň we onuň kontragentleriniň arasyndaky gatnaşyklardyr. Ikinji jähetten *karz bukjasy* – bu belli bir ölçegler esasynda hil toparlary boýunça taparlanylýan karzlar, hasaba alnan wekseller, bankara karzlar, depozitler we beýleki karz häsiýetli talaplar görnüşinde bankyň aktiwleriniň jemidir.

Karz bukjasynyň hil düşüňjesi we oňa baha bermegiň ölçegleri. Karz bukjasynyň hili bilen baglanyşykly düşüňjaniň mazmunyny açyp görkezmek üçin «hil» adalgasynyň manysyna seretmek maksada laýykdyr.

Hil – bu:

- şahsyň ýa-da zadyň mazmunyny emele getirýän ähli häsiýetlerdir ýa-da degişliliklerdir;

- predmeti ýa-da hadysany beýlekilerden tapawutlandyryýan we oňa anyklygy berýän düýpli alamatlaryň, häsiýetleriň, aýratynlyklaryň jemidir;

- haýsydyr bir zadyň artykmaç tarapyny kesgitleýän ol ýa-da beýleki häsiýetdir, alamatdyr.

Şeýlelikde, hadysanyň hili onuň beýleki hadysalardan tapawutly taraplaryny açyp görkezmelidir we artykmaçlygyny kesgitlemelidir.

Bankyň beýleki bukjalaryndan tapawutlylykda karz bukjasynyň hil aýratynlygy karz we karz häsiýetli adalgalaryň yzyna gaýatarylýan gymmat hereketiniň, şeýle hem obýekte bolan gatnaşyklaryň pul hasiýetiniň bolmagyndan ybaratdyr. Belli bolşy ýaly, karz amallary we karz häsiýetli beýleki amallar ýokary töwekgelçilik häsiýeti bilen tapawutlanýarlar. Şol bir wagtda olar bankyň iş maksatlaryna laýyk gelmelidir, ýagny ýol bererlikli likwidliligiň derejesi şertlerinde ýokary peýdany gazanmaklygy üpjün etmelidir. Şunuň bilen baglanyşykda karz bukjasynyň şeýle häsiýetleri, ýagny karz töwekgelçiligi, girdejililik we likwidlilik ýaly häsiýetleri gelip çykýar. Şol häsiýetlere laýyklykda bankyň anyk karz bukjasynyň artykmaçlygyna we kemçiligine baha berilýär(3-nji surat).

3-nji surat. Karz bukjasynyň häsiýetleriniň we onuň hiline baha bermegiň ölçegleriniň laýyklygy

Karz bukjasynyň hili diýlip, onuň şeýle gurluş düzüminiň, ýagny karz töwegelçiliginiň we balansyň likwidliliginiň ýol bererlikli derejesi şertlerinde girdejililigiň iň ýokary möçberini üpjün etmекlige ukyply bolmak häsiýetine düşünilýär.

Karz bukjasynyň hiline baha bermegiň aýratyn ölçegleriniň mazmunyny açyp görkezmek maksada laýykdyr.

Karz töwegelçiliginiň derejesi. Karz bukjasy bilen baglanyşykly karz töwegelçiligi – bu kreditoryň ýa-da kontragentiň umumy häsiýete eýe bolan defolty netijesinde ýüze çykýan ýitgileriň töwegelçiligidir.

Karz bukjasy töwegelçiliginiň derejesine baha bermegiň birnäçe aýratynlyklary bardyr. *Birinjiden*, umumy (jemlenen, birleşen) töwegelçilik aşakdakylara baglydyr:

- ✚ bukjanyň aýratyn segmentleriniň karz töwegelçiliginiň derejesine, ony bahalandyrmagyň usulyýeti, bir tarapdan umumy häsiýete, beýleki tarapdan, segmentiň özboluşlylygy bilen baglanyşykly aýratynlyklara eýedir;

- ✚ karz bukjasynyň gurluşynyň we onuň aýratyn segmentleriniň diwersifikasiýa ýagdaýyna.

Ikinjiden, karz töwegelçiliginiň derejesine baha bermek üçin birnäçe jähetleri hasaba alýan görkezijiler ulgamy ulanylmalydyr.

Karz bukjasynyň girdejililik derejesi. Bank işiniň maksady töwegelçilikleriň ýol bererlikli şertlerinde iň ýokary peýdany gazanmakdan ybaratdyr. Karz bukjasynyň girdejililigi onuň hiline baha bermegiň bir ölçegi

bolup durýar. Karz bukjasyň elementlerini iki topara bölüp bolar: girdeji getirýän we girdeji getirmeýän aktiwler. Girdeji getirmeýän aktiwlere göterimsiz karzlar, göterimleriň hasaplanylmagy togtadylan karzlar we göterim tölegleri boýunça uzak möhleti geçen karzlar degişlidir. Daşary ýurt tejribesinde göterimleriň uzak möhleti geçen şeretlerinde olary hasaplamak bes edilýär, çünki esasy bergini gaýtaryp almak möhüm mesele bolup durýar. “Türkmenistanda karz edaralary tarapyndan çekilen we ýerleşdirilen serişdeler boýunça göterimleri hasaplamagyň, tölemegiň we töletdirip almagyň hem-de olary buhgalterçilik hasaba alnyşynda görkezmegiň tertibi hakynda Düzgünnama” laýyklykda karzlar boýunça göterimleriň mundan beýläk hasaplanylmagy şu aşakda görkezilen ýagdaýlarda durzulyp bilner:

- kazyýetiň karzlar boýunça we olaryň göterimleri boýunça bergini mejburi töletdirip almak barada çözgüdiň (höküminiň) çykan gününden;
- kepillendirijiniň karzlar boýunça we olaryň göterimleri boýunça bergini üzmek maksady bilen, girew goýlan emlägiň hasabyna töletdirmek barada ýerine ýetiriş ýazgysyň amala aşyrylan gününden;
- algydar karz edarasynyň ygtyýarly edarasynyň karzlar boýunça göterimleriň hasaplanylmagyny duruzmak baradaky çözgüdiň çykarylan gününden;
- Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynda göz önünde tutulan beýleki ýagdaýlarda.

Karz bukjasyň girdejililiginiň derejesi diňe bir göterimleriň möçberi bilen kesgitlenilmän, eýsem, göterimleri we esasy bergini öz wagtynda tölenilmegi esasynda kesgitlenilýär. Karz bukjasyň girdejililiginiň aşaky we ýokarky araçägi bardyr. Aşaky araçäk karz amallaryny amala aşyrmagyň özüne düşýän gymmatyna (işgärler, karz hasaplaryny ýöretmek we ş.m. bilen baglanyşykly çykdajylara) şol bukja goýlan serişdeler boýunça tölenmäge degişli göterimleri goşmak bilen kesgitlenilýär. Ýokary araçägi bolup, maržanyň ýeterlik derejesi durýar. Bu görkeziji şu formulanyň üsti bilen hasaplanylýar:

$$M_{gd} = \frac{(Bankyň çykdajylary - Tölenen göterimler) - Gaýry girdejiler}{Girdeji getirýän aktiwleriň ortaça galyndysy} \times 100$$

Maržanyň ýeterlik derejesi hasaplananda gaýry girdejileriň düzümine karz däl häsiýetli hyzmatlar üçin alnan tölegler hökmünde şu girdejiler goşulýar: inkassirlenen nagt pullar we beýleki gymmatlyklar, kassa-hasaplaşyk hyzmatlary, bankyň maglumat we maslahat beriş hyzmatlary, gaýry hyzmatlar üçin tölegler; geçen döwürler üçin goşmaça alnan göterimler we hyzmat haklary; alnan jerimeler we puşmana tölegler.

Karz bukjasyňň likwidliliginiň derejesi. Bankyň likwidliliginiň derejesi onuň aktiwleriniň, ozaly bilen, karz bukjasyňň hili bilen kesgitlenilýär. Iň oňat hil topary hökmünde toparlanylan karzlaryň paýy näçe ýokary boldugy-ça, şonça-da bankyň likwidligi ýokary bolýar.

Karz töwekgelçiliginiň, girdejililigiň we likwidliligiň derejeleri ýaly ölçegleriň kömegi bilen karz bukjasyňň hiline baha bermegiň maksada laýykdygyny şeýle delillendirmek bolar. Karz bukjasyňň elementleriniň pes töwekgelçiligi onuň hiliniň ýokarydygyny aňlatmaýar, çünki karzlaryň hili babatynda birinji topara degişli edilen uly bolmadyk göterim bilen birinji derejeli karz alyjylara berlen karzlar ýokary girdejini almaga mümkinçilik bermeýär. Karz häsiýetli gysga möhletli aktiwlere mahsus ýokary likwidlilik hem uly bolmadyk möçberde girdeji getirýär.

Şeýlelikde, karz töwekgelçiligi karz bukjasyňň ýeke-täk hil ölçegi bolup bilmez, çünki karz bukjasyňň manysy has giňdir we likwidlilik hem-de girdejililigi ýitirmek töwekgelçilikleri bilen baglanyşyklydyr. Şol bir wagtda ady agzalan ölçegleriň wajyplygy bankyň hereket edýän ýerine, şertlerine, onuň strategiýasyna baglylykda üýtgäp biler.

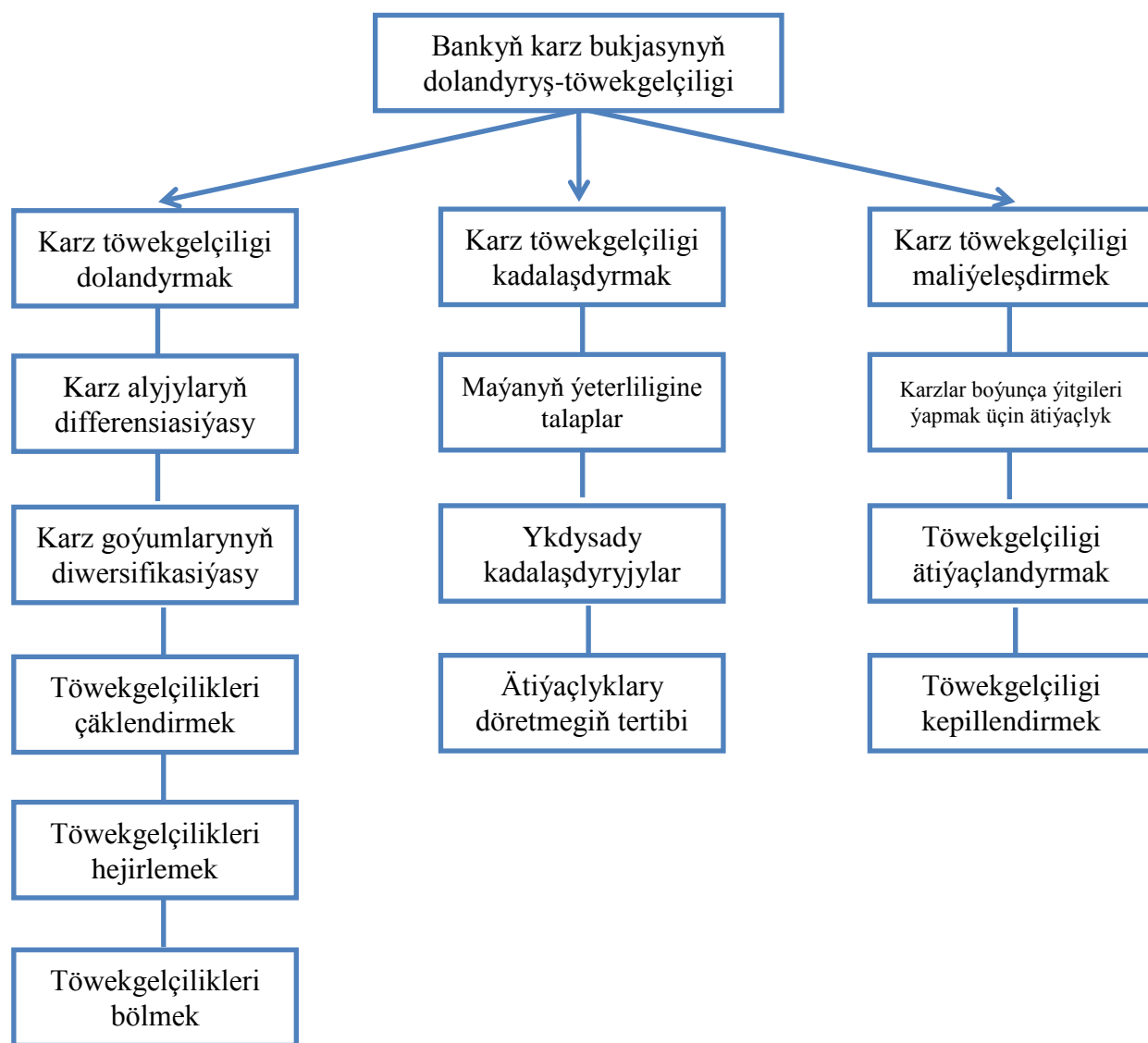
3.4. Karz töwekgelçiliginiň dolandyrylyşy we bahalandyrylyşy

Makroykdysady faktorlaryň düzümi, şeýle hem ykdysadyýet üçin karz töwekgelçiliginiň ähmiýeti öz gezeginde karz töwekgelçiligi meselesiniň täjirçilik banklarynyň işiniň we olaryň müşderiler bilen gatnaşyklarynyň çäginde çykýandygyny görkezýär. Şonuň üçin täjirçilik banklary tarapyndan karz töwekgelçiliginiň dolandyrylmagy – bu umumy prosesiniň bir bölegidir. Döwlet Merkezi bankyň üsti bilen karz töwekgelçiligine täsir edýär. Ýöne Merkezi bank diňe dolandyrmagyň ýeke-täk wezipesini – kadalaşdyrmagy ýerine ýetirýär we täjirçilik banklarynyň ykdysady özbaşdaklylygy ýörelgesini bozmazlyk maksady bilen, karz töwekgelçiligini gönüden-göni dolandyрмаýar.

Karz töwekgelçilige degişli prosesleri dolandyryş-töwekgelçiligi ulgamynyň çäginde seredilmelidir we onuň esasy elementleri hökmünde aşakdakylar çykyş edýär (4-nji surat):

Karz töwekgelçiligi dolandyrmak. Karz töwekgelçiligi dolandyrmagyň adaty düşünjesini onuň mazmuny kesgitleýär, ýagny meýilnamalaşdyrmak, seljermek, kadalaşdyrmak we gözegçilik. Karz töwekgelçiligi dolandyrmak prosesinde dolandyrmagyň subýekti bolup täjirçilik banklary, obýekti hökmünde bolsa karz bukjasy çykyş edýär.

Karz töwekgelçiligi kadalaşdyrmak. Karz töwekgelçiligi dolandyrmakda täjirçilik bankynyň özi kadalaşdyrmagyň obýekti bolup durýar, kadalaşdyryjy subýekt hökmünde bolsa gözegçilik edýän edaranyň adyndan Türkmenistanyň Merkezi banky çykyş edýär. Çünki Türkmenistanyň Merkezi banky täjirçilik banklarynyň işine diňe gytaklaýyn usullaryň üsti bilen täsir edýär.

4-nji surat. Bankyň karz bukjasynyň dolandyryş-töwekgelçiliginiň gurluşy

Karz töwekgelçiligi maliýeleşdirmek. Karz töwekgelçiliginiň maliýeleşdirilmegi, ýagny karz töwekgelçiligi ýüze çykandan soňra onuň üstüni ýapmak ýa-da hasapdan aýyrmak boýunça hereketlerdir. Şunda karz töwekgelçiligi hakykatda bolan fakt hökmünde takyk pul möçberinde görkezilen bankyň ýitgileri diýlip ykrar edilýär. Karz töwekgelçiliginiň maliýeleşdirilmegi aşakdaky ugurlar boýunça amala aşyrylyp bilner:

1. Bankyň öz hususy serişdeleriniň hasabyna döredilen ätiýaçlyklaryň hasabyna ýitgileriň üstüni ýapmak. Ätiýaçlyklary emele getirmek we ulanmak prosesi Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan kadalaşdyrylýar.

Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Müdiriýetiniň başlygynyň 2012-nji ýylyň 17-nji awgustynda çykaran №226-ö buýrugy bilen tassyklanylýan “Karz edaralaryňkarzlar boýunça, karz we olara deňleşdirilen bergiler boýunça bolup biljek ýitgilere ätiýaçlyklary döretmegiň tertibi hakynda Düzgünnama” esasynda täjirçilik bankynda şeýle ätiýaçlyk belli bir karz alyja berlen anyk karz boýunça ýüze çykan karz töwekgelçiligi bilen bagly maksatlar üçin döredilýär. Ätiýaçlygyň möçberini kesgitlemek maksady bilen, baş ölçegli hilleriniň birine bahalandyrmak esasynda toparlanylýar:

I (ýokary) ölçegli hil (standart karzlar) – karz töwekgelçiliginiň bolmazlygy (karz alyjynyň karzy boýunça borçnamasyny ýerine ýetirmedik ýa-da ýeterlikli däl ýerine ýetirilen ýagdaýynda bolup biljek maliýe ýitgileriň ähtimallygy nola deň bolmagy);

II ölçegli hil (standart däl karzlar) – aram karz töwekgelçilikli (karz alyjynyň karzy boýunça borçnamasyny ýerine ýetirmedik ýa-da ýeterlikli däl ýerine ýetirilen ýagdaýynda bolup biljek maliýe ýitgileriň ähtimallygy onuň gymmatynyň gaçmagynyň möçberini 1-den 20 göterime çenli şertlendirýär);

III ölçegli hil (şübheli karzlar) – ähmiýetli karz töwekgelçilikli (karz alyjynyň karzy boýunça borçnamasyny ýerine ýetirmedik ýa-da ýeterlikli däl ýerine ýetirilen ýagdaýynda bolup biljek maliýe ýitgileriň ähtimallygy onuň gymmatynyň gaçmagynyň möçberini 21-den 50 göterime çenli şertlendirýär);

IV ölçegli hil (meseleli karzlar) – ýokary karz töwekgelçilikli (karz alyjynyň karzy boýunça borçnamasyny ýerine ýetirmedik ýa-da ýeterlikli däl ýerine ýetirilen ýagdaýynda bolup biljek maliýe ýitgileriň ähtimallygy onuň gymmatynyň gaçmagynyň möçberini 51-den 100 göterime çenli şertlendirýär);

V (pes) ölçegli hil (ygtybarsyz karzlar) – karz alyjynyň karz boýunça ukybynyň ýoklygy netijesinde karzy gaýtarmak ähtimallagynyň bolmazlygy ýa-da borçnamalaryny ýerine ýetirmeklikden boýun gaçyrmagy karzlaryň doly (100 göterim möçberinde) gymmatynyň gaçanlygyny şertlendirýär.

II-V ölçegli hile degişli edilen karzlar gymmatyny gaçyranlardyr.

Şeýlelikde, karzlaryň hil ölçeglerine laýyklykda ätiýaçlyklaryň döredilişini şeýle häsiýetlendirmek bolar (*4-nji tablisa*).

“Karz edaralaryňkarzlar boýunça, karz we olara deňleşdirilen bergiler boýunça bolup biljek ýitgilere ätiýaçlyklary döretmegiň tertibi hakynda Düzgünnamanyň” talaplaryna görä karz töwekgelçiligine baha bermek, karzlary toparlara bölmek we bahalandyrmak, ätiýaçlygyň hasaplanylýan möçberini hem-de

ätiýaçlygy kesgitlemek bu resminamada göz önünde tutulan esaslar döwründe amala aşyrylýar, emma hasabat senesinde aýda bir sapardan az bolmaly däl.

4-nji tablisa

Toparlara bölünen karzlar boýunça hasaplanan ätiýaçlyklaryň ululygy

Hil ölçegi	Atlary	Karz boýunça esasy berginiň jeminden hasaplanan ätiýaçlygyň möçberi, göterimde
I ölçegli hil (ýokary)	Standart	0%
II ölçegli hil	Standart däl	1-den 20%-e çenli
III ölçegli hil	Şübheli	21-den 50%-e çenli
IV ölçegli hil	Meseleli	51-den 100%-e çenli
V ölçegli hil (pes)	Ygtybarsyz	100%

Karz talaplarynyň gymmatynyň gaçandygyny anyklamak üçin geçirilýän testler iki basgançakdan ybarat:

birinji basgançak – anyk karzlaryň gymmatynyň gaçandygyna obýektiv subutnamalaryň barlygyna baha bermek. Eger şeýle subutnamalar ýüze çykarylsa, bank mümkin bolan ýitgilere ätiýaçlygy döretmek boýunça içerki kadalaşdyryjy resminamalara laýyklykda gymmatyny gaçyrmakdan ýitgileri bahalandyrýar. Eger anyk karz boýunça şeýle subutnamalar ýüze çykarylmasa, onda ikinji basgançaga geçilýär;

ikinci basgançak – gymmatynyň gaçandygy ýüze çykarylmandy anyk karz soňa meňzeş häsiýetli karz töwekgelçilikli aktiwleriň toparyna goşulýar. Soňra karzlaryň toparynyň gymmatynyň gaçandygyna umumy test amala aşyrylýar. Karzlaryň toparlary mümkin bolan ýitgilere ätiýaçlygy döretmek boýunça içerki kadalaşdyryjy resminamalara laýyklykda birmeňzeş häsiýetli karz töwekgelçiliginden (karz alyjynyň tölenmäge degişli ähli tölegleri töläp bilmek ukyby, aktiwleriň görnüşleri, karz alyjynyň pudaga degişliligi, ýerleşýän ýeri, üpjünçiligiň görnüşi we ş.m. görkezijilerden) ugur alnyp döredilýär. Gymmatynyň gaçandygyna test geçirilýän karzlaryň toparlaryndan garaşylýan geljekki pul akymalaryny bahalandyrmakda bankyň şolara meňzeş aktiwler baradaky öňki tejribesi ulanylyp bilner.

Karz talaplarynyň gymmatynyň gaçandygyna test geçirilen ýagdaýynda şu faktorlar seljerilýär:

- ➔ karz alyjynyň düýpli maliýe kynçylyklarynyň barlygy;

➔ karz şertnamanyň şertleriniň ýerine ýetirilmezligi, ýagny şertnamada kesgitlenen senelerde tölenmäge degişli göterimleriň we/ýa-da esasy berginiň möçberiniň doly ýa-da bölekleyin tölenmezligi;

➔ bank tarapyndan karz alyja onuň maliýe ýagdaýlary bilen baglanyşykly ykdysady ýa-da hukuk ýeňillikleriň berilmegi, olaryň bolmadyk ýagdaýynda bank tarapyndan karz şertnamanyň şertleriniň üýtgedilmän bilinmegi;

➔ karz alyjynyň batmak mümkinçiligi ýa-da işini üýtgetmek ähtimallygy;

➔ geçen döwürde seredilýän karz babatynda gymmatyny gaçyrmakdan dörän ýitgileriň ykrar edilmegi;

➔ karz boýunça esasy berginiň we hasaplanylýan göterimleriň möçberlerini alyp boljakdygyna esasy şübhäniň barlygy;

➔ karz bazaryndaky düýpli üýtgemeler (mysal üçin, hasabat döwründe bolup geçen bazar göterim derejeleriniň düýpli üýtgemeleri).

Karz alyjynyň hukuk resminamalary, maliýe, salgyt, statistika we gaýry hasabatlary, goşmaça berýän maglumatlary, şeýle hem bankyň özbaşdak kesgitleýän beýleki çeşmeleri esasynda karz alyjynyň töwekgelçiligi barada zerur maglumatlar alynýar. Degişli çeşmeleriň esasynda toplanan maglumatlar karz alyjynyň maliýe ýagdaýyny jikme-jik seljermek üçin ulanylýar.

“Karz edaralaryňkarzlar boýunça, karz we olara deňleşdirilen bergiler boýunça bolup biljek ýitgilere ätiýaçlyklary döretmegiň tertibi hakynda Düzgünnamada” karz alyjynyň maliýe ýagdaýyny we bergä hyzmat edişiniň hilini hasaba almak bilen karzyň hil ölçeginiň kesgitlenilişi aýratyn tablisada görkezilendir (5-nji tablisa).

5-nji tablisa

**Karz alyjynyň maliýe ýagdaýyny we bergä hyzmat edişiniň hilini
hasaba almak bilen karzyň hil ölçeginiň kesgitlenilişi**

Bergä hyzmat edilişi	Gowy	Aralyk	Erbet
Maliýe ýagdaýy			
Gowy	Standart (I ölçegli hil)	Standart däl (II ölçegli hil)	Şübheli (III ölçegli hil)
Aralyk	Standart däl (II ölçegli hil)	Şübheli (III ölçegli hil)	Meseleli (IV ölçegli hil)
Erbet	Şübheli (III ölçegli hil)	Meseleli (IV ölçegli hil)	Ygtybarsyz (V ölçegli hil)

Bankda karzlar, karz we olara deňleşdirilen bergiler boýunça bolup biljek ýitgiler üçin döredilýän ätiýaçlyklary göz önünde tutup, käbir koeffisiýentler hasaplanylýar:

➤ döredilen ätiýaçlygyň koeffisiýenti;

- töwekgelçiligiň koeffisiýenti;
- meseleli karzlaryň koeffisiýenti.

Döredilen ätiýaçlygyň koeffisiýenti. Bu koeffisiýent karzlaryň gaýratylyp birilmezliginden bankyň goranmagynyň derejesine baha bermeklige mümkinçilik berýär we aşakdaky formulanyň üsti bilen kesgitlenilýär:

$$K_{\bar{a}} = \frac{KBB\dot{Y}\ddot{A}_h}{KG} \times 100\%$$

bu ýerde:

$K_{\bar{a}}$ – ätiýaçlygyň koeffisiýenti, %;

$KBB\dot{Y}\ddot{A}_h$ – karzlarboýunça bolup biljek ýitgiler üçin döredilenhakyky ätiýaçlyklar, müň manat;

KG – karz goýumlary, müň manat.

Töwekgelçiligiň koeffisiýenti. Bu koeffisiýent karz töwekgelçiligi nukdaýnazaryndan karz bukjasyň hiline baha bermeklige ýardam edýär we aşakdaky formulanyň üsti bilen kesgitlenilýär:

$$K_t = \frac{KG - KBB\dot{Y}\ddot{A}_h}{KG} \times 100\%$$

bu ýerde:

K_t – töwekgelçiligiň koeffisiýenti, %;

$KBB\dot{Y}\ddot{A}_h$ – karzlarboýunça bolup biljek ýitgiler üçin döredilenhakyky ätiýaçlyklar, müň manat;

KG – karz goýumlary, müň manat.

Meseleli karzlaryň koeffisiýenti. Bu koeffisiýent umumy berginiň düzümindäki meseleli karzlaryň paýyny görkezýär we aşakdaky formulanyň üsti bilen kesgitlenilýär:

$$K_m = \frac{MGK}{KG} \times 100\%$$

bu ýerde:

K_m – meseleli karzlaryň koeffisiýenti, %;

MGK – hasabat senesi ýagdaýyna möhleti geçen karzlaryň galyndysy, müň manat;

KG – hasabat senesi ýagdaýyna karz goýumlary, müň manat.

2. Töwekgelçiligi ätiýaçlandyrmak. Bu usulyň artykmaçlygy – ýitgileriň üstüniň ýapylmagy üçünji şahsyň (ätiýaçlandyryjynyň) serişdeleriniň hasabyna bolup geçýär; kemçiligi – ätiýaçlandyryş gatançlary karzyň bahasyny artdyrýar, şeýle hem karzlaşdyryş gurşawynda çökgünlik şertlerinde ätiýaçlandyryş guramalarynyň batyp galmaklyk howpy döreýär. Häzirki wagtda Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasy karz alyjylaryň karzlary üzmänligi üçin jogapkärçiligini meýletin ätiýaçlandyryş we karzlaryň üzülmeklik töwekgelçiligini meýletin ätiýaçlandyryş hyzmatlaryny ýerine ýetirmegi meýilleşdirýär. Russiýa Federasiýasynyň iri ätiýaçlandyryş kompaniýalary karz töwekgelçiligini ätiýaçlandyrmak boýunça hyzmatlary amala aşyrýar. Ätiýaçlandyryş kompaniýasy bilen bankyň arasynda baglaşylýan şertnamada ätiýaçlandyryşyň iki görnüşi utgaşdyrylýar: gaýtarylmadyk göterimler maliýe töwekgelçiligini ätiýaçlandyryş, karzyň esasy bölegi bolsa emläk ätiýaçlandyryşy hökmünde kabul edilýär. Ätiýaçlandyryjynyň jogapkärçiliginiň takyk çägi we onuň möhletiniň gelip ýetmegi her bir anyk ätiýaçlandyryş şertnamasy bilen kesgitlenilýär. Bu ýagdaýda ätiýaçlandyryjynyň töwekgelçiligi karz töwekgelçiligi bolup durmaýar, çünki ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň işi passiw häsiýete eýedir. Pul serişdeleriniň hereketi diňe ätiýaçlandyryş ýagdaýynyň ýüze çykan pursatynda bolup geçýär we karzlaşdyryş prosesinde dörän ýitgileri ýapmak üçin pul serişdeleriniň degişli möçberi karz alyja geçirilýär. Şeýlelikde, ätiýaçlandyryş kompaniýasy borçnamalary öz üstüne alýar. Ätiýaçlandyryjynyň töwekgelçiligi bankyň balansdan daşary borçnamalarynyň töwekgelçiligine meňzeşdir.

3. Töwekgelçiligi kepillendirmek – karzyň üpjünçiligi hökmünde üçünji şahslaryň kepillikleriniň we zamunlyklarynyň ulanylmagyny aňladýar. Kepilligi beren şahsdan karzyň öwezlik tölegini almak mümkinçiligi onuň maliýe ýagdaýyna baglydyr. Kepil geçýän şahsyň maliýe ýagdaýyna bank öz täsirini ýetirip bilmeýär, ýöne karzy bermek barada çözgüt kabul eden pursatynda diňe oňa baha berip bilýär.

Töwekgelçiligi ätiýaçlandyrmakdan tapawutlylykda kepillikleri ýa-da zamunlyklary almak boýunça çykdaýlary karz alyjy çekýär. Töwekgelçiligi kepillendirmek bir tarapdan karz töwekgelçiligini maliýeleşdirmek toparyna degişli edilýär, çünki onuň üpjünçilik prosesi bilen meňzeşligi bardyr. Ýöne üpjünçilik töwekgelçiligi karz töwekgelçiliginiň aýrylmaz bölegi bolup durýar. Şunda töwekgelçiligi kepillendirmek karzlaşdyryş we üpjünçiligi ýerlemekligiň hasabyna ýitgileriň öwezini dolma proseslerini aýrybaşgalamak maksady bilen şertli gatnaşýar.

Karz bukjasyynyň töwekgelçilik-dolandyryş konsepsiýasynyň esasy bölegi karz töwekgelçiligi dolandyrmak bolup çykyş edýär.

Karz töwegelçiligi dolandyrmak ulgamy adaty ýagdaýdan birneme tapawutlanýar. Adaty ýagdaýda dolandyryş seljermek, meýilnamalaşdyrmak, gözegçilik we kadalaşdyrmak wezipelerini öz içine alýar. Karz töwegelçiligi dolandyrmaklyga degişlilikde bolsa şu wezipeler tapawutlandyrylýar: baha bermek, seljermek, meýilnamalaşdyrmak, kadalaşdyrmak we gözegçilik. Gözegçilik wezipesiniň girizilmegi şu ýagdaý bilen baglanyşyklydyr, ýagny köp töwegelçilikler asla bellige alynmaýar, maliýe (buhgalterçilik) hasabatlylygynda görkezilmeýär. Şonuň üçin töwegelçilik ýaly köp wezipeli düşüňjani gytaklaýyn şöhlendiriýän görkezijiler ýygy-ýygýdan ulanylýar. Töwegelçilige baha bermegiň uniwersal gurallary (orta kwadrat gyşarma, töwegelçiligiň ýüze çykma ähtimallygy) bilen bilelikde, mysal üçin, belli bir pudakda, pudagyň bir kiçi bölümünde ýa-da tutuş ykdysadyýetde batyp galmagyň sany (paýy), ygtybarsyz bergileriň udel agramy we ş.m. görkezijileri ulanylýar. Şol sebäpli her gezekde töwegelçiligi dolandyrmagyň usulyýeti işlenilip düzülýän ýagdaýynda töwegelçilige baha bermegiň wezipesine aýratyn üns berilmelidir.

Dolandyrmak işiniň aýratyn görnüşi hökmünde baha bermek wezipesi dolandyryşyň obýektini esaslandyrmaklyga gönükdirilendir. Şu wezipäni ýerine ýetirmek üçin aýratyn tärlər we usullar peýdalanylýar. Çylşyrymly obýekte degişli bolan karz töwegelçiligi dolandyrmak işleriň ýörite guralmagyny, hünärmenleriň taýýarlanylmagyny we okadylmagyny, aýratyn iş toparlarynyň döredilmegini talap edýär.

Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011 – 2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasynda bank töwegelçiliginiň, şol sanda karz töwegelçiliginiň dolandyrylyşyny we baha berlişini kämilleşdirmek boýunça aşakdaky işleriň amala aşyrylmagy göz önünde tutulan:

- karzlary bermek ulgamyny ösdürmekde karzlaşdyrmagyň usullaryny döwrebaplaşdyrmak boýunça bellenen çäreleriň arasynda karz töwegelçiligine baha bermek maksady bilen, Türkmenistanyň Merkezi bankyndaky karz registrinde toplanýan maglumatlary ulanmagy giňeltmek;

- bank durnuklylygyny üpjün etmek maksady bilen, banklarda geçirilýän amallaryň häsiýetine baglylykda töwegelçilikleri (karz, ukyplylyk, walýuta, bazar, göterim we amallar) dolandyrmak ulgamyny kämilleşdirmek;

- bank töwegelçiliklerine baha bermegiň tertibini kesgitlemek we içki gözegçilik ulgamynyň işini kämilleşdirmek;

- bank töwegelçilikleri (karz, göterim, amallar, bazar we ukyplylyk töwegelçilikleri) dolandyrmagy kämilleşdirmek boýunça degişli usulyýeti taýýarlamak we ykdysady kadalaşdyryjy resmi namalarynyň hasaplamalaryna üýtgetmeleri girizmek.

Baha bermek wezipesi birinji wezipe bolmak bilen, ol bankyň ähli dolandyryş ulgamyna möhüm täsirini ýetirýär. Karz töwekgelçiliginiň ýüze çykması çylşyrymly we dürli-dürli bolup durýar. Şonuň üçin onuň ygtybarly dolandyrylmagy wajyp ähmiýete eýe bolýar.

Bank karzynyň yzyna gaýtarylmagyny dolandyrmakda biri-birine bagly dolandyrmagyň iki yzygiderli tapgyrlaryna bölmek maksada laýykdyr. *Birinji tapgyr* – karzy bermek tapgyry. Bu başlangyç döwürde bank üçin karz alyja karzy bermegiň maksada laýyklygy barada çözüdi kabul etmek zerurdyr. *Ikinji tapgyrda* karz meýilnamasyna laýyklykda karz alyjynyň monitoringini we döwürleýin barlaglary geçirmek arkaly berlen karzlary dolandyrmaklyk amala aşyrylýar. Birinji tapgyr, esasan, belli bir derejede karz töwekgelçiligi dolandyrmagyň umumy netijeliligini kesgitleýär we şol sebäpli oňa esasy ähmiýet berilmelidir.

Täjirçilik banklarynyň karz töwekgelçiligini kadalaşdyrmagyň esasy gurallary bolup ykdysady kadalar çykyş edýär. Olaryň düzümi Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan tassyklanan “Türkmenistanyň täjirçilik banklarynyň işini düzgünleşdirýän ykdysady kadalaşdyryjylar hakynda Düzgünnamada” kesgitlenendir. Ykdysady kadalar her gün hasaplanylýar, ähli banklar üçin olaryň berjaý edilmegi hökmanydyr, olar bankyň karz bukjasynyň esasy taraplaryny kesgitleýär we bank töwekgelçilikleriniň has howply täsirlerinden goranmaklygy üpjün edýär. Esasylarynyň biri bolup, maýanyň ýeterlikliliginiň kadasy çykyş edýär. Ol bankyň balansynyň düzüm elementleriniň deňeçerligini, maliýe serişdeleri çekmek we ýerleşdirmek çygrynda bankyň strategiýasyny kesgitleýär, şeýle hem bankyň hususy maýasynyň kadalaşdyryjy wezipesiniň ýerine ýetirilişini şöhlelendirýär.

Täjirçilik bankynyň karz bukjasyny gönüden-göni kadalaşdyrmak üçin indiki kadalar ulynylýar:

- *Bir bergidara töwekgelçiligiň ýokary möçberi (H5)*. Bu kada karzlar boýunça umumy berginiň, bir birgidara berlen faktoringiň we maliýe lizinginiň üstüne şol bergidara ýa-da özaralarynda barly bolan bergidarlaryň toparyna (P) berlen balansdan daşary borçnamalaryň jemi goşulanda, bankyň hususy maýasyna (K) gatnaşygy hökmünde hasaplanylýar, ýagny:

$$H5 = \frac{P}{K} \times 100\%$$

bu ýerde:

P – bergidara ýa-da öz aralarynda bagly bolan bergidarlaryň toparyna manatda we daşary ýurt pulunda karzlar boýunça we jemi berlen faktoring we maliýe lizingi boýunça bankyň umumy taraplarynyň jemi, şeýle hem şol bergidara

ýa-da öz aralarynda bagly bolan bergidarlaryň toparynyň (bergidarlara) pul görnüşinde ýerine ýetirilmegi göz önünde tutulan bankyň balansdan daşary talaplary (kepillik, zamunlyk);

K – bankyň hususy maýasy (kapitaly).

Bir bergidara töwekgelçiligiň ýokary möçberi (H5) kadasy bankara karzlar boýunça karz alyjy bolup çykyş edýän bankda manatda we daşary ýurt walýutasynda (şol sanda 100% balansdan daşary talaplar-kepillikler, zamunlyklar) talaplaryň umumy jemi boýunça hem hasaplanylýar. Eger-de bank haýsydyr bir ýuridik we fiziki tarapa diňe kepillik ýa-da zamun (100% möçberde) bolup çykyş eden ýagdaýynda hem kada hasaplanylýar. Bir bergidara töwekgelçiligiň ýokary möçberi (H5) kadanyň in ýokary ýol berilýän derejesi bankyň hususy maýasynyň 20% möçberinde bellenilýär.

1-nji mysal. Bir bergidara töwekgelçiligiň ýokary möçberi (H5). 2016-njy ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna bankyň bergidara (karz alyja) bildirýän karz talaplary 67463 müň manat, bankyň hususy serişdeleriniň möçberi 510850 müň manat.

1-nji mysalyň çözülişi. Bir bergidara töwekgelçiligiň ýokary möçberiniň (H5) hasaplanylýşy:

$$H5 = \frac{64463}{510850} \times 100\% = 12,6\%$$

Şeýlelikde, bankda bir bergidara töwekgelçiligiň ýokary möçberiniň (H5) kadasy üpjün edilýär.

• **Iri karz töwekgelçiligiň in ýokary möçberi (H6).** Bankyň bir bergidara (ýa-da baglanyşykly bergidarlaryň toparyna) töwekgelçiligi hasaba almak bilen ölçelen karzlar boýunça bir bergidara (ýa-da baglanyşykly bergidarlaryň toparyna) bankyň 100% balansdan daşary talaplarynyň jemini (kepillik, zamunlyk hem hasaba alanyndaky umumy talaplarynyň jemi, bankyň maýasynyň 5%-inden artykmaç bolanda oňa iri karz hökmünde garalýar. Iri karz bermek hakyndaky çözgüt hökmany tertipde bankyň müdiriýetiniň ýa-da onuň karz komiteti tarapyndan karz bölüminiň gelen netijesini hasaba almak bilen kabul edilýär we degişli resminamalar bilen resmileşdirilýär.

Iri karz töwekgelliginiň in ýokary möçberi bankyň hususy serişdeleriniň (maýasynyň) iri karz töwekgelliginiň umumy ululygyna gatnaşygy hökmünde bellenýär.

Bankyň beren iri karzynyň umumy ululygy öz ara baglanyşykly bergidarlary goşanynda, 100% balansdan daşary talaplary hasaba alanynda (kepillik, zamunlyk) bankyň maýasynyň möçberinden 8 esseden köp artyk bolup bilmez.

Bu kadany aşakdaky formulanyň üsti bilen hasaplamak bolar:

$$H6 = \frac{IKT}{K}$$

bu ýerde:

IKT – bankyň bir bergidara (ýa-da baglanyşykly bergidarlaryň toparyna) iri karz töwekgelliginiň iň ýokary möçberi;

K – bankyň hususy maýasy (kapitaly).

2-nji mysal. Iri karz töwekgelçiligiň iň ýokary möçberi (H6). 2016-njy ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna bankyň iri karz töwekgelçiligiň möçberi 1231640 müň manat, bankyň hususy serişdeleriniň möçberi 510850 müň manat.

2-nji mysalyň çözülişi. Iri karz töwekgelçiligiň iň ýokary möçberiniň (H6) hasaplanylşy:

$$H6 = \frac{1231640}{510850} = 2,4 \text{ esse}$$

Şeýlelikde, bankda iri karz töwekgelçiligiň iň ýokary möçberiniň (H6) kadasy berjaý edilýär.

• *Bir bergidara - paýdara (ýa-da bankyň özara baglanyşykly paýdarlaryna) töwekgelçiligiň iň ýokary möçberi (H7).* Bir bergidara-paýdara (gatnaşyja) töwekgelligiň iň ýokary möçberi, bankyň öz gatnaşyjylaryna beren karzlarynyň, kepillikleriniň we zamunlyklarynyň jeminiň, bankyň hususy serişdelerine (maýasyna) gatnaşygyhökümünde kesgitleýär:

$$H7 = \frac{K_{ra}}{K} \times 100\%$$

bu ýerde:

K_{ra} – bankyň bir paýdaryna (gatnaşyjysyna), ýuridik ýa-da fiziki tarapa ýa-da bankyň özara baglanyşykly paýdarlaryna (gatnaşyjylararyna), ýuridik ýa-da fiziki taraplaryna töwekgelçiligi hasaba alnyp ölçelen bankyň ähli talaplarynyň umumy jemi (balansdan daşarkylaryny goşanynda);

K – bankyň hususy maýasy (kapitaly).

Bir bergidara, paýdara (ýa-da bankyň özara baglanyşykly paýdarlaryna) töwekgelçiligiň iň ýokary möçberi (H7) 15% bellenilendir.

3-nji mysal. Bir bergidara - paýdara (ýa-da bankyň özara baglanyşykly paýdarlaryna) töwekgelçiligiň iň ýokary möçberi (H7). 2016-njy ýylyň 1-nji ýanwary ýagdaýyna bankyň bir bergidara - paýdara (karz alyja) bildirýän karz

talaplarynyň möçberi 48735 müň manat, bankyň hususy serişdeleriniň möçberi 510850 müň manat.

3-nji mysalyň çözülişi. Bir bergidara - paýdara (ýa-da bankyň özara baglanyşykly paýdarlaryna) töwekgelçiligiň iň ýokary möçberiniň (H7)hasaplanylşy:

$$H7 = \frac{48735}{510850} \times 100\% = 9,5\%$$

Şeýlelikde, bankda bir bergidara - paýdara (ýa-da bankyň özara baglanyşykly paýdarlaryna) töwekgelçiligiň iň ýokary möçberiniň (H7)kadasy ýerine ýetirilýär.

Ýokarda getirilen mysallardan ugur alyp, bankyň karz töwekgelçiliginiň kadalarynyň berjaý edilişini şeýle häsiýetlendirmek bolar (6-njy tablisa).

6-njy tablisa

**Bankyň karz töwekgelçiliginiň kadalary
(2016-njy ýylyň 1-nji ýanwary)**

Görkezijiler	Hakyky möçberi	Tassyklanan kada	Tassyklanan kada laýyk gelýär/laýyk gelmeýär
Bankyň bergidara (karz alyja) karz talaplary, müň manat	67463		
Bankyň hususy serişdeleri, müň manat	510850		
H5, %	12,6	20%	Laýyk gelýär
Bankyň iri karz töwekgelçiligi, müň manat	1231640		
Bankyň hususy serişdeleri, müň manat	510850		
H6, esse	2,4	8-den köp bolmadyk	Laýyk gelýär
Bankyň bir bergidara - paýdara (karz alyja) karz talaplary, müň manat	48735		
Bankyň hususy serişdeleri, müň manat	510850		
H7, %	9,5	15%	Laýyk gelýär

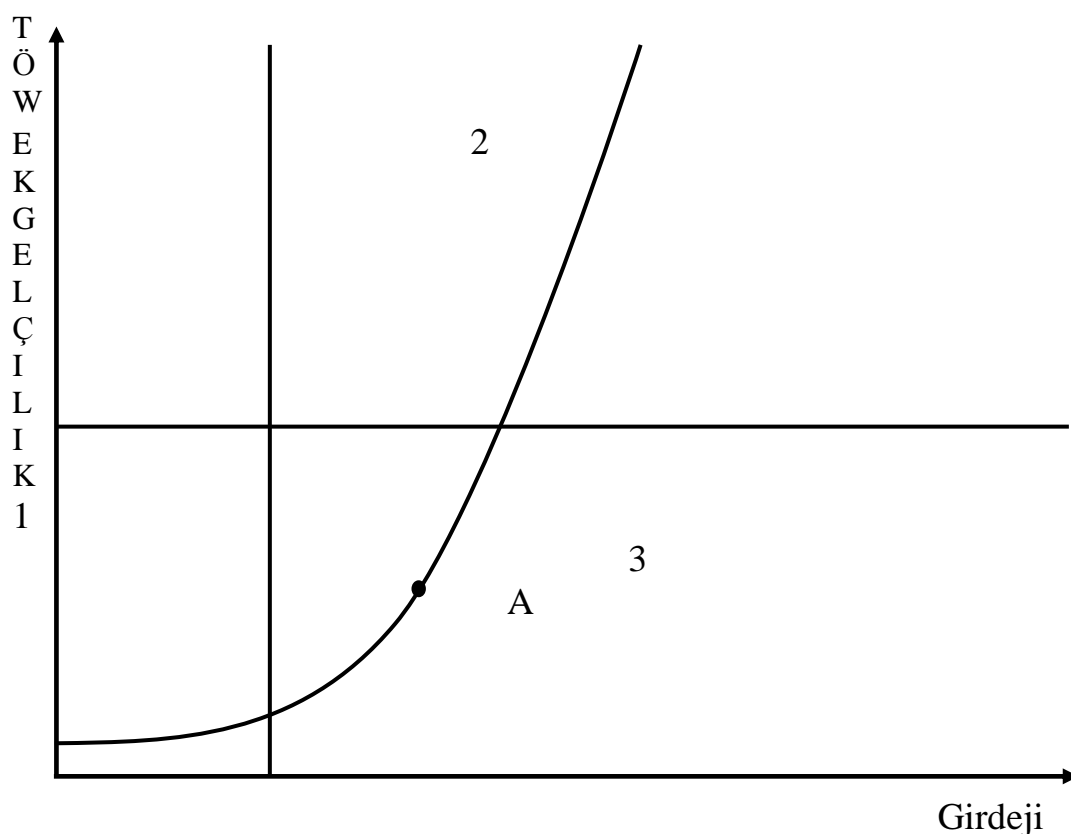
6-njy tablisanyň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, bankyň karz töwekgelçiliginiň ähli kadalary Türkmenistanyň Merkezi bankynyň tassyklan degişli ykdysady kadalarynyň çäginde ýerleşýär. Bu bolsa bar bolan karz töwekgelçiliginiň derejeleriniň pesdigini we olaryň dolandyrylyşynda meseläniň ýokdugyny görkezýär.

Bank işiniň esasy maksady ýol bererlikli töwekgelçiligi üpjün etmek bilen, iň ýokary peýdany (girdejini) gazanmaklyga gönükdirilendir. Girdejililigiň we

töwekgelçiligiň iň amatly utgaşmasy, haçan-da, “töwekgelçilik – girdejililik” gatnaşyklary üçin iň pes ýa-da “girdejililik– töwekgelçilik” gatnaşyklary üçin iň ýokary bahalaryna ýetilen ýagdaýynda üpjün edilýär. Girdejililigiň we töwekgelçiligiň amatly utgaşmasy ýagdaýynda aşakdaky iki şert şol bir wagtda ýerine ýetmelidir:

- töwekgelçiligiň şu ýa-da pesrāk derejesi ýagdaýynda girdejililigiň we töwekgelçiligiň başga bir utgaşmasy uly girdejililigi üpjün edip bilmeýär;
- girdejililigiň şu ýa-da ulurak derejesi ýagdaýynda girdejililigiň we töwekgelçiligiň başga bir utgaşmasy pesrāk töwekgelçiligi üpjün edip bilmeýär.

Töwekgelçiligiň bir görnüşiniň kabul edilmegi we girdejililigiň alternatiw çeşmeleriniň ret edilmegi ýagdaýyndaky şeýle utgaşmanyň diňe bir A nokadynyň bardygyny göz önüne getirmek kyn düşmeýär (5-nji surat).

5-nji surat. Töwekgelçiligiň we girdejiniň baglanyşygy

Kabul edilýän töwekgelçilikleriň köplügi we girdejiniň diwersifisirlenen çeşmeleriniň ulanylýan ýagdaýlarynda şeýle nokatlaryň birnäçesi bolup biler. Tejribede, esasan, şeýle düzgünler köp duş gelyär. Şunda girdejililigiň we töwekgelçiligiň amatly utgaşmasynyň kesgitlenilmegine yzygiderli golaýlaşmagy tejribede dolandyryş çözümlerini kabul etmek görnüşinde tapgyrma-tapgyr amala aşyrylýar.

Emma ýol bererlikli töwekgelçiligi kabul etmekden we ony peseltmekden başga-da bank öz işini girdejiniň belli bir möçberini üpjün eder ýaly amala aşyrmalydyr. Şonda birnäçe töwekgelçilik-girdejililik zolaga bölüp bolar, olaryň her biri bank işiniň özboluşly şertlerini häsiýetlendirir. Şeýle zolaklar 5-nji suratda görkezilen. 1-nji zolakda işleriň amala aşyrylmagy in pes girdejiniň möçberini üpjün etmeýär, sebäbi bankyň bu zolakda uzak hereket etmegi gutulgysyz ýagdaýda onuň düýpli meselelere duçar bolmagyna getirer. Şeýle zolagy ýeterlik däl girdejili zolak diýip hasap etmek bolar. 2-nji zolakda bank öz üstüne görnetin kabul ederlikli bolmadyk töwekgelçiligi alýar. Meýilleşdirilen ýokary girdejileri gazanmagyň ähtimallygy ep-esli peselýär. Bu zolagy esassyz töwekgelçilik zolagy diýip atlandyrmak bolar. 3-nji zolakda bank özi üçin zerur bolan in pes girdejini üpjün edýär we öz üstüne laýyk (ýol bererlikli) töwekgelçiligi alýar. Ony ýeterlik girdejililik bilen howpsuz hereket etmeginiň zolagy diýip kabul etmek bolar.

In amatly zolagy saýlap almaklyga töwekgelçilikleri dolandyrmak prosesiniň dowamynda ýetirilýär. Karz töwekgelçiligi dolandyrmagyň esasy usullaryna aşakdakylar degişlidir (7-nji tablisa):

- karz alyjylaryň differensiasıasy (belli bir alamatlar boýunça tapawutlandyrylmagy);
- karz goýumlarynyň diwersifikasiýasy;
- töwekgelçilikleriň çäklendirilmegi;
- töwekgelçilikleriň hejirlenilmegi;
- töwekgelçilikleriň paýlanylmagy (bölünmegi).

7-nji tablisa

Karz töwekgelçiligi dolandyrmagyň usullary

t/b	Dolandyrmagyň usullary	Anyk hereketler
1	Karz alyjylaryň differensiasıasy	Karz alyjynyň karza ukyplylygyna baha bermek; baha bermegiň esasynda karzlary bermegiň şertlerini kesgitlemek
2	Karz goýumlarynyň diwersifikasiýasy	Karzlaşdyrmagyň dürli obýektlerini ulanmak, sebitleýin we pudaklaýyn töwekgelçiliklere garşy durmak üçin bölümleri döretmek
3	Töwekgelçilikleriň çäklendirilmegi	Bankyň hususy serişdeleriniň birligine düşýän iri goýumlaryň göwrümini çäklendirmegi ulanmak, bir karz alyjyny karzlaşdyrmagyň göwrümini çäklendirmek, iri karz alyjylar üçin karzlaşdyrmagyň göwrümini çäklendirmek.
4	Töwekgelçilikleriň hejirlenilmegi	Karz deriwatiwleri bilen amallary geçirmek
5	Töwekgelçilikleriň paýlanylmagy (bölünmegi)	Bilelikdäki taslamalary karzlaşdyrmak boýunça beýleki banklar bilen hyzmatdaşlyk etmek

Karz alyjylaryň differensiasıyasy. *Differensirmek* – karzlary dolandyrmagyň esasy usullarynyň biridir. Ol karzlaşdyrmagyň maksatlylyk, üpjünçilik, töleglilik, möhletlilik, yzyna gaýtarmaklyk ýaly ýörelgeleri bilen bilelikde karz ulgamynyň esasy emele getirýär. Differensirmek karzy almaklyga berilýän talaplaryň ählisiniň bank tarapyndan kanagatlandyryp bolmaýandygyny aňladýar. Karzlaşdyrma prosesinde belli bir müşderileri beýlekilerden ileri tutmaklygyň usullary dürli-dürli bolup biler. Kiçi we orta bank özüniň müşderileriniň belli bir toparyna eýe bolmak we diňe olar bilen işleşmek mümkinçiligi bardyr. Şeýle-de bank belli bir pudagyň we sebitiň kärhanalaryna hyzmat etmek üçin ýöriteleşdirilip bilner. Häzirki wagtda täjirçilik banklarynyň ählisi uniwersal häsiýete eýe. Şol sebäpli karz alyjylary differensirmekniň has dogry usuly bolup, olaryň karza ukyplylygyna baha bermek we seljermek çykyş edýär. Ykdysady edebiýatlarda we bank tejribesinde karza ukyplylyga baha bermek diýlip, köplenç, kärhananyň maliýe ýagdaýyny seljermeklige düşünilýär. *Karza ukyplylyk* – bu karz alyjynyň karzy niýetlenen maksady boýunça ulanmak we karzy gaýtarmagyny hem-de onuň göterimini tölemegini hasaba almak bilen peýda almak mümkinçiligidir.

Häzirki wagtda karza ukyplylyga baha bermegiň we seljermegiň birnäçe usulyýeti bardyr. Olaryň esasynda banklar karz alyjy bolup biljek müşderileriň differensiasıyasyny amala aşyrýar. Banklaryň käbiri özleriniň usulyýetlerini, beýlekileri taýýarlaryny, üçünjileri bolsa belli nazary düzgünleriň we amaly tejribeleriň sintezine esaslanýan usulyýetleri işläp taýýarlaýarlar.

Dünýä tejribesinde ähli usulyýetler iki görnüşe bölünýär: logik-deduktiv we empirik-induktiv. *Logik-deduktiv usulynyň maksady* – karz alyjy bolup biljek müşderileriň geljekde karza ukyplylygy bilen oňa täsir edýän faktorlaryň arasynda sebäplilik baglanyşygyny ýüze çykarmakdyr. Seljermäniň çäklerinde içkerki we daşarky faktorlar kesgitlenilýär.

Logik-deduktiv usulyndan tapawutlylykda *empirik-induktiv usuly* öňki karz alyjylar bilen baglanyşykly tejribäni umumylaşdyrýar we ony täze müşderiler babatynda çözüň kabul etmek üçin ulanýar. Empirik-induktiv usuly geljekde karz alyjynyň maliýe hasabatlylygyny seljermegiň esasynda onuň karza ukyplylygynyň ösüşi barasynda çaklama edilýär. Onuň üçin matematik-statistik usullary bilen dürli karzlaryň taryhynyň meňzeş alamatlaryny şöhlendirýän indikatorlar kesgitlenilýär we çözüňleri kabul etmek boýunça usuly teklipler işlenip düzülýär.

Karza ukyplylyga baha bermegiň we seljermegiň tejribelerini umumylaşdyrmak bilen, dünýä tejribesinde has ýörgünli usullary (*PARSER, CAMPARI, baş “c” düzgünine* esaslanýan ulgamlary) tapawutlandyrmak bolar (8-nji, 9-njy, 10-njy tablislalar).

PARSER ulgamy

Görkezijiler	Mazmuny
Person	Karz alyjy bolup biljek müşderiniň işgärleri, onuň işewürlük abraýy barasynda maglumatlary almak
Amount	Isleg bildirilýän karzyň möçberini esaslandyrmak
Repayment	Yzyna gaýtarmagyň mümkinçiligini kesgitlemek
Security	Üpjünçilige baha bermek
Expediency	Karzyň maksada laýyklygyny anyklamak
Remuneration	Karzy bermek töwegelçiligi üçin bankyň höweslendirilmegi (göterim möçberi)

CAMPARI ulgamy

Görkezijiler	Mazmuny
Character	Karz alyjynyň işewürlük abraýy
A bility	Karz alyjynyň telekeçilik işine baha bermek
Means	Karz almak üçin ýüz tutmagyň zerurlygyny seljermek
Purpose	Karzyň maksady
Amount	Karzyň möçberini esaslandyrmak
Repayment	Yzyna gaýtarmagyň mümkinçiligini anyklamak
Insurance	Karz töwegelçiligi ätiýaçlandyrmagyň usuly

Bäş “C” düzgünine esaslanýan ulgam

Görkezijiler	Mazmuny
CHARACTER	Karz alyjynyň işewürlük abraýy
CAPACITY	Karzy gaýtarmak ukyby
COLLATERAL	Üpjünçiligiň, girewiň barlygy
CAPITAL	Maýa
CONDITIONS	Ykdysady konýunktura we onuň geljekki ýagdaýy

Türkmenistanyň banklary özleriniň iş tejribelerinde karz alyjy bolup biljek müşderileriň karza ukyplylygyna baha bermek we seljermek üçin ýokarda görkezilen usullary giňdeň peýdalanýarlar. Bäş “C” düzgünine esaslanýan ulgam, esasan, karzlar boýunça ýitgileriň öwezini dolma mümkinçiligine, onuň tersine PARSER we CAMPARI ulgamlarynyň usullary karza isleg bildirilýän geleşigiň özüne gönükdirilendir. Diňe PARSER usulyýeti karzyň hiline esaslanmak bilen bankyň höweslendirmesini hasaplamagy göz önünde tutýar. Töwegelçiligiň görkezijileriniň anyk bahalary we ony hasaplamagyň usullary ýagdaýa baglylykda tapawutlanýar. Beriljek (berlen) karzyň töwegelçiliginiň göterim ýa-da reýting

görnüşinde aňladylýan derejesi geçirilen hasaplamanyň netijesi bolup durýar. Bu usulyýetleriň ählisi seljermäniň diňe başlangyç tapgyrynda ulanylyp bilner, çünki olar karz alyjynyň statistik, pursatlaýyn häsiýetnamasyny berýär we karzy peýdalanmak prosesiniň dowamynda onuň özüni alyp barşyny tutuşlaýyn açyp görkezmeýär.

Karz alyjynyň karza ukyplylygynyň seljermesi toplumlaýyn häsiýete eýe bolmalydyr we onuň işiniň ähli taraplaryny açyp görkezmelidir. Onuň üçin häzirki zaman bank tejribesinde üç usulyň utgaşmasy ulanylýar:

- maliýe koeffisiýentleri ulgamyna esaslanýan seljerme;
- pul akymalarynyň seljermesi;
- müşderiniň işewürlük töwekgelçiliginiň seljermesi.

Maliýe koeffisiýentleri ulgamynyň esasynda karza ukyplylyga baha bermek şeýle görkezijileriň baş topary boýunça hasaplama geçirmekligi göz önünde tutýar:

• ***Likwidliligiň koeffisiýentleri.***

Karz töwekgelçiligi dolandyrmak, *bir tarapdan*, banklaryň özleriniň, *beýleki tarapdan*, ýuridiki şahslar bolan karz alyjylaryň likwidliligini hasaplamagy talap edýär.

Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan tassyklan “Türkmenistanyň täjirçilik banklarynyň işini düzgünleşdirýän ykdysady kadalaşdyryjylar hakynda Düzgünnama” laýyklykda banklaryň öz borçnamalaryny ýerine ýermäge ukyplylyk ýagdaýyna gözegçilik etmek maksady bilen, likwidliligiň şu kadalary tapawutlandyrylýar: häzirki, pursatlaýyn we umumy.

Gündelik likwidlilik. Gündelik likwidlilik kadasy (H2) – bu bankyň likwid aktiwleriniň jemine bankyň 30 güne çenli möhletli we talap edilýänçä hasaplar boýunça borçnamalarynyň jeminiň gatnaşygydyr. H2 kadanyň in az ýol berilýän bahasy 60% möçberinde bellenilýär. Bu kada şu formulanyň üsti bilen hasaplanylýar:

$$H2 = \frac{UA}{Bb} \times 100\%$$

bu ýerde:

UA – likwid (ukyply) aktiwler;

Bb – bergi borçlar.

Pursatlaýyn likwidlilik. Pursatlaýyn likwidlilik kadasy (H3) – bu bankyň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmek üçin ýokary likwid (ukyply) aktiwleriniň jeminiň talap edilýänçä hasaplar boýunça borçnamalarynyň jemine gatnaşygy bilen

kesgitlenilýär. H3 kadanyň iň az möçberi 35%-edeň bolmalydyr. Bu kada şu formulanyň üsti bilen hasaplanylýar:

$$H3 = \frac{YUA}{Bb} \times 100\%$$

bu ýerde:

YUA – ýokary likwid (ukyply) aktiwler;

Bb – bergi borçlar.

Umumy likwidlilik. Umumy likwidlilik kadasy (H4) – bu bankyň likwid aktiwleriniň jemineähli aktiwleriň jeminiň gatnaşygy kesgitlenýär. H4 kadanyň iň az möçberi 25% möçberde bellenýär. Bu kada şu formulanyň üsti bilen hasaplanylýar:

$$H3 = \frac{UA}{A} \times 100\%$$

bu ýerde:

UA – likwid (ukyply) aktiwler;

A – aktiwleriň jemi.

Şeýlelikde, likwidliliğiň koeffisiýentleri (kadalary) bergi borçlary üzmek üçin bankyň ýeterlik serişdeler bilen üpjün edilendigini ýa-da üpjün edilmändigini görkezýär.

Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan taýýarlanylýan “Karz edaranyň müşderisiniň karza ukyplylygyny wetölege ukyplylygyny kesgitlemegiň tertibi hakynda Gollanmanyň” Taslamada karz alyjy – ýuridiki şahsyň dolanyşyk serişdeleriniň likwidliginiň koeffisiýentiniň hasaplanylýşy görkezilýär. Bu koeffisiýent pul serişdeleri we gysga möhletli depozitleriň gysga möhletli borçnamalara bolan gatnaşygy esasynda kesgitlenýär hem-de şu görnüşli çözgüt esasynda hasaplanýar:

- müşderiniň umumy maksatly maliýe hasabatlylygynyň toplумы boýunça:

$$K_1 = \frac{\text{setir 055}}{\text{setir 104} + 120}$$

bu ýerde:

055 setir – pul serişdeleri we gysga möhletli depozitler;

104 setir – uzak möhletli kreditor bergiler;

120 setir – gysga möhletli borçnamalar.

- müşderiniň aralykdaky maliýe hasabatlylygynyň toplумы boýunça:

$$K_1 = \frac{\text{setir 037}}{\text{setir 074} + 090}$$

bu ýerde:

037 setir– pul serişdeleri we gysga möhletli depozitler;

074 setir – uzak möhletli kreditor bergiler;

090 setir – gysga möhletli borçnamalar.

Dolanyşyk serişdeleriniň likwidliliginiň koeffisiýentine seljerme geçirilende müşderiniň likwid serişdeleri sarp edijiligiň belli bir çäginde bolmalydyr, serişdeleriň kapital goýumlara immobilizasiýa edilmegi, işjeňliginiň netijesinde we geçen ýylyň ýapylmadyk ýitgileri likwid serişdeleriň möçberiniň kemelmegine täsir edýär. Likwid serişdeleriň möçberiniň artykmaç bolmagy aýlanyşyk aktiwleriň az möçberde ulanylmagyna getirýär.

Eger-de, pul serişdeleri we gysga möhletli depozitleriň möçberi gysga möhletli borçnamalaryň 30 göteriminden pes bolmadyk halatynda müşderiniň maliýe hasabatlylygy likwidli hasaplanýar.

Maliýe hasabatlylygynyň toplumynyň maglumatlary boýunça geçirilen hasaplamalaryň netijesinde maliýe ýagdaýy durnukly müşderiler I topara degişli edilýär, III topara degişli müşderä karz bermeklik belli bir töwekgelçiligi döredip biler.

Bu hasaplamalar bankyň öz üstüne alýan töwekgelçilikleriniň nukdaýnazaryndan barlanylýar we olara baha berilýär (11-nji tablisa).

11-nji tablisa

**Müşderiniň toparlar boýunça dolanyşyk serişdeleriniň
koeffisiýentiniň kadalaşdyryjysy**

Görkezijiler	Müşderiniň topary		
	I topar maliýe ýagdaýy durnukly	II topar maliýe ýagdaýy orta durnukly	III topar maliýe ýagdaýy töwekgelçilikli
Dolanyşyk serişdeleriniň likwidliliginiň koeffisiýenti	1.3 we ýokary	1.2-1.1	1.0 we aşak

Şeýle-de ýuridiki şahslar bolan karz alyjylaryň likwidliliginiň şu koeffisiýetleri bardyr: gündelik, çalt (aralyk, möhletli) we absolýut.

Gündelik likwidlilik (iňlis dilinde current ratio). Bu likwidlilik, başgaça, örtükli ýa-da maliýe koeffisiýenti diýlip atlandyrylýar. Ol ýuridik şahsyň dolanyşyk (gündelik) aktiwleriniň möçberine gysga möhletli borçnamalarynyň

(gündelik passiwleriniň) jeminiň gatnaşygy bolup, aşakdaky formulanyň üsti bilen kesgitlenilýär:

$$K_{gl} = \frac{DA}{GMB}$$

bu ýerde:

K_{gl} – gündelik likwidlilik koeffisiýenti;

DA – dolanyşyk aktiwler;

GMB – gysga möhletli borçnamalar.

Bu görkeziji ýuridiki şahsyň dolanyşyk aktiwleriniň näçe gezek gysga möhletli borçnamalary örtýändigini ýa-da gysga möhletli borçnamalary diňe dolanyşyk aktiwleriň hasabyna töläp biljek ukybyny görkezýär. Görkeziji ýokary bolsa, şonça hem ýuridiki şahsyň tölege ukyplylygy ýokary bolýar. Türkmenistanda bu koeffisiýentiň ululygy 1-den kiçi bolmaly däl. Russiýa Federasiýasynyň tejribesine laýyklykda şeýle koeffisiýentiň ululygy 2 we ýokary bolsa kadaly hasaplanylýar. Dünýä tejribesinde pudaklara baglylykda koeffisiýentiň ululygy 1,5-dan 2,5 çenli bolsa kadaly diýlip kabul edilýär. Koeffisiýent 1-den kiçi bolsa, onda bu ýagdaý ýokary maliýe töwekgelçiliginiň bardygyny we ýuridiki şahsyň gündelik hasaplary (tölegleri) durnukly töläp bilmeýändigini görkezýär. Koeffisiýentiň ululygy 3-den ýokary bolsa, onda bu ýagdaý maýanyň düzüminiň maksada laýyk (rasional) dældigine şaýatlyk edýär.

Çalt likwidlilik (inlis dilinde quick ratio). Bu likwidlilik, başgaça, aralyk ýa-da möhletli likwidlilik diýlip atlandyrylýar. Ol ýokary likwid gündelik aktiwleriň jemine gysga möhletli borçnamalaryň (gündelik passiwleriň) jeminiň gatnaşygy bilen hasaplanylýar:

$$K_{cl} = \frac{GMDB + GMMG + PS}{GMB}$$

bu ýerde:

K_{cl} – çalt likwidlilik koeffisiýenti;

GMDB – gysga möhletli debitor bergileri;

GMMG – gysga möhletli maýa goýumlary;

PS – pul serişdeleri;

GMB – gysga möhletli borçnamalar.

Çalt likwidlilik koeffisiýenti önümleri ýerlemekde (satmakda) kynçylyklaryň ýüze çykan ýagdaýynda ýuridiki şahsyň öz gysga möhletli

borçnamalaryny üzmek boýunça ukybyny şöhlelendirýär. Türkmenistanda bu koeffisiýentiň ululygy 0,3 – 0,5 bolsa has oňaýly hasaplanylýar. Dünýä tejribesinde koeffisiýentiň ululygy 1-den kiçi bolmasa kadaly diýlip hasaplanylýar.

Absolýut likwidlilik. Bu görkeziji pul serişdeleriniň we gysga möhletli maliýe goýumalarynyň möçberlerine gysga möhletli borçnamalaryň (gündelik passiwleriň) jeminiň gatnaşygy bilen hasaplanylýar:

$$K_{al} = \frac{PS + GMMG}{GMB}$$

bu ýerde:

K_{al} – absolýut likwidlilik koeffisiýenti;

PS – pul serişdeleri;

GMMG – gysga möhletli maýa goýumlary;

GMB – gysga möhletli borçnamalar.

Ýokarda görkezilen likwidliliğiň iki görnüşinden tapawutlylykda bu koeffisiýent günbatar ýurtlarynda giňden ýaýran däldir. Türkmenistanda koeffisiýentiň ululygy 0,5 – 0,75 bolsa has oňaýly hasaplanylýar, Russiýa Federasiýasynyň tejribesine laýyklykda koeffisiýentiň ululygy 0,2-den kiçi bolmasa kadaly diýlip kabul edilýär.

- *Dolanyşyk koeffisiýentleri.*

Olaryň sany birnäçedir, ýagny debitor bergileriniň dolanyşygy, ätiýaçlyklaryň dolanyşygy, aktiwleriň dolanyşygy, esasy serişdeleriň dolanyşygy. Bu görkezijiler müşderiniň maliýe durnuklylygyna goşmaça baha bermeklige mümkinçilik berýär.

- *Maliýe durnuklylygynyň koeffisiýentleri.* Müşderiniň hususy maýa bilen üpjünçiliginiň derejesine we maliýeleşdirmegiň çekilen çeşmelerine bolan umumy baglylygyna baha bermeklige mümkinçilik berýär. Bu görkezijiniň birnäçe görnüşi ulanylýar, mysal üçin, bergileriň maýa bolan gatnaşygy.

- *Peýdalylygynyň koeffisiýentleri.* Maýanyň girdejililigini we bir paýnama düşýän peýdanyň kadasyny goşmak bilen, girdejililigiň we düşewüntililigiň derejesini häsiýetlendirýär. Girdejililigiň görkezijileri peýdanyň dürli wariantlary we ýerlemekden (satmakdan) alnan girdejiniň arasyndaky gatnaşyklary hökmünde; düşewüntililigiň görkezijileri – peýdanyň aktiwlere ýa-da maýa bolan paýy hökmünde kesgitlenilýär. Bu koeffisiýentler ähli serişdeleriň, şol sanda çekilen serişdeleriň netijeli ulanylyşyny görkezýärler.

- *Bergä hyzmat etmegiň koeffisiýetleri.* Mysal üçin, göterimi örtmegiň koeffisiýenti degişli döwür üçin kärhana tarapyndan alnan peýdanyň tölenen göterimler boýunça çykdaýylardan näçe gezek artýandygyny görkezýär.

Köp dürli maliýe koeffisiýentleriniň arasyndan bank özi üçin has ähmiýetlileriniň birnäçesini saýlap alýar we olara ähmiýetliliginiň derejesine baglylykda belli bir agramy berýär. Ähli esasy koeffisiýentleriň agramynyň jemi 1 (ýa-da 100%) deň diýlip hasaplanylýar. Ähmiýetliligiň derejesi görkezijileriň ykdysady ähmiýeti, bankyň karz syýasaty, emele gelen ýagdaýlar, müşderileriň karza ukyplylygynyň derejesini peseltmekligiň faktorlary esasynda kesgitlenilýär. Ahyr soňunda bank karz alyjynyň karza ukyplylygynyň topary barasynda netije çykarýar. Karza ukyplylygynyň topary esasy we goşmaça koeffisiýentleriň binýadynda hasaplanylýan ballarda görkezilýän reýtingden ugur alnyp kesgitlenilýär. Esasy görkezijileriň toplumy uzak döwrüň dowamynda üýtgedilmeýär. Goşmaça koeffisiýentlere her bir anyk ýagdaýda gaýtadan seredilip bilner. Her bir görkezijiniň topary koeffisiýentiň hakyky ululygyny onuň kadalayyn derejesi bilen deňeşdirmek esasynda anyklanylýar. Kadalaryň derejeleri toplanan statistik maglumatlara esaslanyp, her bir bank tarapyndan işlenilip düzülýär. Esasy koeffisiýentler boýunça hasaplanylýan ballarda görkezilýän reýting karza ukyplylygyň toparyny takmynan kesgitlemeklige mümkinçilik berýär. Goşmaça görkezijileri hasaba almak bilen has takyk netije çykarylýar.

Müşderiniň karza ukyplylygynyň topary geljekde bank tarapyndan aşakdaky ýagdaýlarda göz önünde tutulýar:

- göterim derejeleriniň şkalasyny işläp düzmekde;
- karzlaşdyrmagyň düzgünini we şertlerini kesgitlemekde;
- karz bukjasyň düzümini emele getirýän karzlaryň hiline baha bermekde;
- bankyň maliýe durnuklylygyny seljermekde.

Koeffisiýentleriň ähmiýetiniň möhümdigini bellemek zerurdyr, çünki olar san ululyklary we emele gelen ýagdaýlary hasaba almak bilen, karz töwekgelçiligini çaklamak arkaly karz alyjylaryň işiniň aýry-aýry taraplaryny seljermeklige mümkinçilik berýär. Emma koeffisiýentler billi bir çäkliilige eýedir, sebäbi olar:

- geçen anyk pursata işleriň ýagdaýyny şöhlendirýär;
- ýuridiki şahsyň işiniň käbir taraplaryny görkezýär;
- karz alyjynyň hil häsiýetnamasyny hasaba almaýar.

Şonuň üçin diňe maliýe koeffisiýentlerini ulanmak bilen çäklenmek maksada laýyk bolmaýar. Eger likwid serişdeleriniň, ätiýaçlyklaryň we gysga möhletli bergi borçnamalarynyň dolanyşygy barasyndaky maglumatlaryň esasynda koeffisiýentler hasaplanylýsa, onda maliýe koeffisiýentleri ulgamynyň ýetmezçiligini belli bir derejede aradan aýryp bolar. Şeýle çemeleşme müşderileriň pul akymalaryny seljermek arkaly amala aşyrylýar, hususan-da, anyk döwür üçin

(adatça, karzy ulanmagyň möhletine baglylykda) gelip gowuşmalaryň we çykyp gitmeleriň arassa galyndysyny kesgitlemek bilen üpjün edip bolar. Döwür üçin serişdeleriň gelip gowuşmasy öz içine peýda, ulanyş tutumlary, ätiýaçlyk gorlary, aktiwlere goýlan serişdeleriň boşanlary, kreditor bergileriň artmagy, täze karzlaryň alynmagy, hususy maýanyň köpelmegi we gaýry passiwler ýaly elementleri alýar. Şu döwür üçin serişdeleriň çykyp gitmesi kärhanalaryň çykdaýylary, hususan-da, çig mallary, materiallary, gaýry aktiwleri satyn alynmagy, bergi borçnamalaryna hyzmat edilmegi, salgytlaryň tölenilmegi we ş.m. görnüşinde häsiýetlendirilýär. Serişdeleriň hereketiniň galyndysy umumy pul akymlarynyň möçberini kesgitleýär.

Pul akymlarynyň seljermesi üçin birnäçe hasabat döwürleriniň maglumatlary alynýar. Eger müşderi durnukly oňyn galynda eýe bolsa, onda bu ýagdaý onuň maliýe taýdan durnuklydygy, ýagny karza ukyplydygy barasynda şaýatlyk edýär. Pul akymlarynyň möçberiniň üýtgäp durmagy we gysga möhletli oňyn däl galyndynyň bolmagy müşderiniň reýtinginiň pesdigini görkezýär. Yzygiderli oňyn däl galyndynyň bolmagy karz alyjyny karza ukyply däl hökmünde häsiýetlendirýär. Emele gelen umumy pul akymlarynyň ortaça oňyn galyndysynyň möçberi täze karzlary bermegiň çägi hökmünde ulanylyp bilner, ýagny ol döwür üçin näçe möçberde müşderiniň bergi borçnamalaryny üzüp biljekdigini ýa-da belli bir karz alyjynyň karz töwekgelçiliginiň çäginde görkezýär. Karzlaşdyrmanyň şeýle çäklendirmeleriniň hasaplamasyna köp sanly täjirçilik banklarynda karza ukyplylyga baha bermegiň usulyýeti işlenilip düzülende esaslanylýar (mysal üçin, bir bergidara (karz alyja) töwekgelçiligiň ýokary möçberi).

Pul akymlarynyň seljermesi karz alyjynyň dolandyryş ulgamynyň gowşak ýerleri barasynda netije çykarmaklyga we serişdeleriň yetmezçiliginiň ýa-da artykmaçlygynyň ýüze çykmasyndan öň, şol ýagdaýy görüp bilmeklige mümkinçilik berýär.

Pul akymlarynyň arassa möçberini göni we gytaklaýyn usullar arkaly hasaplamak bolýar. Göni usula laýyklykda gelip gowuşmalar we çykyp gitmeler boýunça pul möçberleri düzülýär hem-de amal we amal däl, maýa goýum, maliýe işleri boýunça pul serişdeleriniň arassa möçberi kesgitlenilýär. Bu usul karz alyjynyň arassa pul akymlarynyň galyndynyň we sap peýdasynyň arasyndaky aratapawudyň ýüze çykmasynyň sebäplerini görkezmeýär. Şeýle kemçilik gytaklaýyn usulyň ulanylmagy bilen aradan aýrylýar. Şunda sap peýda serişdeleriň hakyky hereketini hasaba almak bilen düzedilýär.

Pul akymlarynyň seljermesiniň esasy maksady karz alyjynyň serişdeleriniň gelip gowuşmalaryny we çykyp gitmelerini deňşdirmekden ybaratdyr.

Belli bir döwür üçin serişdeleriň gelip gowuşmasy aşakdakylary öz içine alýar:

- peýda;
- ulanyş tutumlary;
- geljek döwürler üçin döredilen ätiýaçlyk gory;
- dolanyşykdan boşan serişdeleri:
  - ätiýaçlyklary;
  - debitor bergileri;
  - gaýry aktiwleri;
  - esasy serişdeleri.
- kreditor bergileriniň artmagy;
- gaýry passiwleriň artmagy;
- täze alnan karzlary.

Şol döwür üçin serişdeleriň çykyp gitmesi öz içine aşakdakylary alýar:

- goşmaça goýlan serişdeleri:
  - ätiýaçlyklara;
  - debitor bergilerine;
  - gaýry aktiwlere;
  - esasy serişdelere.
- kreditor bergileriniň azalmagy;
- gaýry passiwleriň azalmagy;
- paýdarlar maýasynyň çykyp gitmegi;
- maliýe çykdajylary (göterimler, salgytlar, diwidentler);
- karzlaryň üzülmegi.

Ätiýaçlyklaryň, debitorlaryň we gaýry passiwleriň artmagy serişdeleriň çykyp gitmegini, olaryň azalmagy bolsa serişdeleriň gelip gowuşmagyny aňladýar. Pul akymalarynyň seljermesi üçin iň pesinden soňky üç ýylyň maglumatlary ulanylýar.

Pul serişdeleriniň hereketiniň seljermesi, kärhananyň pul gelip gowuşmalarynyň onuň amallaryna bolan gatnaşygyny ýüze çykarmak üçin hasaplaşyk balansy we töleg senenamasy düzülýär. Töleg serişdeleriniň möhletli borçnamalardan artmagy aktiw galyndyny, möhletli borçnamalaryň töleg serişdelerden ýokary bolmagy passiw galyndyny aňladýar.

Bal bermek usulyna esaslanýan, indiki çemeleşme, täjirçilik banky tarapyndan ýerine ýetirilmegi has ýönekeýdir, ýöne ol diňe ýeke-täk karz amalyňyň we onuň bilen baglanyşykly pul akymynyň binýadynda geleşigiň amala aşyrylan pursatynda müşderiniň karza ukyplylygyna baha bermeklige mümkinçilik berýär. Bu çemeleşme işewürlük töwekgelçiliginiň seljermesi esasynda karza ukyplylyga baha bermegiň usulyýetine laýyklykda amala aşyrylýar.

Işewürlik töwegelçiligi serişdeleriň üznüksiz dolanyşygy bilen baglanyşyklydyr. Şeýle töwegelçiligiň seljermesi karzlary üzmegiň çeşmeleriniň ýeterlikdigini çaklamaga mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, ol karz alyjylaryň karza ukyplylygyna baha bermegiň gaýry usullarynyň üstüni doldurýar. Işewürlik töwegelçiliginiň faktorlary serişdeleriň dolanyşygynyň aýry-aýry tapgyrlary bilen baglanyşyklydyr. Şol faktorlaryň toplumyny aşakdaky ýaly görkezmek bolar:

- üpjün edijileriň ygtybarlylygy;
- üpjün edijileriň diwersifisirlenilmegi;
- üpjün etmeleriň möwsümliligi;
- çig mallaryň we materiallaryň saklanylmagynyň dowamlylygy (olaryň çalt zaýalanýandygy ýa-da zaýalanmaýandygy);
- ammar jaýlarynyň bardygy we olara bolan zerurlyk;
- çig mallary we materiallary satyn almagyň tertibi (üpjün edijilerden göni ýa-da araçylaryň üsti bilen);
- satyn alynýan gymmatlyklara we olaryň daşalyşyna ulanylýan bahalarynyň derejeleri (karz alyjy üçin bahalaryň elýeterliligi, bahalary ýokarlandyrmak töwegelçiligi);
- çig mallary we materillary eksport hem-de import etmeklige çäklendirmeleriň girizilmeginiň töwegelçiligi;
- ekologik faktorlar.

Şeýle hem işewürlik töwegelçiligi karzlaşdyrylýan geleşikleri amala aşyrmaklygy kadalaşdyrýan kanunçylyk binýadynyň ýetmezçilikleri we karz alyjynyň pudagynyň aýratynlygy bilen baglanyşyklydyr.

Umuman, seredilýän çemeleşmäniň aýratynlyklarynyň biri hökmünde karza ukyplylygy seljermesiniň usulyýetine daşarky karz töwegelçiliginiň taraplaryny goşulmagy çykyş edýär.

Ýokarda sanalyp geçilen köp sanly faktorlar üçin baha bermegiň ballary işlenilip düzülýär. Işewürlik töwegelçiliginiň käbir faktorlary boýunça şeýle baha bermegiň mysaly şkalasy getirilýär (*12-nji tablisa*).

12-nji tablisa

Işewürlik töwegelçiligine baha bermegiň bal modeli

Baha bermegiň ölçegleri	Ballar
I. Yükleriň daşalmagy	
Şäheriň çäklerinde, ätiýaçlandyryş polisi bar, daşamagyň görnüşleri harytlara laýyk gelýär	10
Harydyň satyn alyjydan uzak aralykda bolmagy	0 – 5
Daşamagyň görnüşleri ýüklere laýyk gelmeýär	0 – 3
Daşamagyň şertleri barasynda maglumatlar ýok	0

II. Harytlaryň ammar da ýerleşdirilmegi (ammar jaýynyň barlygy)	
Hususy ammar jaýy bar ýa-da ammar talap edilmeyär	10
Ammar jaýy kärendesine alynýar	8
Ammar jaýy ýok	0

Hasaba alnan faktorlaryň sanyna we kabul edilen şkala baglylykda işewürlük töwekgelçiligi esasynda karz alyjynyň karza ukyplylygynyň toparyny kesgitleýän tablisa işlenilip düzülýär (13-nji tablisa).

13-nji tablisa

Karz ukyplylygyň toparynyň kesgitlenilişi

Töwekgelçiligiň ähtimallygy	Ballar	Karz ukyplylygyň topary
1. Töwekgelçiliksiz geleşik	100-den ýokary	I
2. Pes töwekgelçilik	80 – 100	II
3. Ortaça töwekgelçilik	50 – 79	III
4. Ýokary töwekgelçilik	30 – 49	IV
5. Doly töwekgelçilik	0 – 29	V

Görnüşi ýaly, şeýle çemeleşme karza ukyplylygy kesgitlemegiň başlangyç tapgyrynda töwekgelçiligiň faktorlaryny saýlamak we baha bermegiň formulýarlaryny düzmek üçin bankdan uly çykdajylary talap edýär. Başlangyç işleri ýerine ýetirilenden soňra, bu usul, ulanmak üçin diýseň ýönekeý bolup durýar. Esasy ýetmezçilik – usulyýet materiallaryny taýýarlamak tapgyryna mahsus bolşy ýaly, anyk karz geleşigini amaly taýdan amala aşyrmaklyga hem garaýyşlaryň subýektiwlilik häsiýetiniň degişli bolmagydyr.

Işewürlük töwekgelçiligi – bu garaşylýan netijelilik bilen karz alyjynyň serişdeleriniň dolanyşygynyň möhletinde tamamlanyp bilmezlik bilen başlyşykly töwekgelçilikdir.

Aýratyn tapgyrlarda serişdeleriň dolanyşygynyň togtadylmagyna ýa-da arasynyň kesilmegine getirýän dürli sebäpler işewürlük töwekgelçiliginiň faktorlary bolup durýar.

Işewürliktöwekgelçiliginiň faktorlaryny dolanyşygyň tapgyrlary boýunça toparlara bölmek bolar:

- ätiýaçlyklary emele getirmek (taýýarlamak) tapgyry;
- önümçilik tapgyry;
- ýerleşdiriş tapgyry.

Ýerleşdiriş tapgyrynda işewürlük töwekgelçiligi beýleki tapgyrlara garanynda has ýokary diýlip hasaplanylýar.

Işewürlük töwekgelçiliginiň faktorlary üçin baha bermegiň ballary işlenilip düzülýär. Her bir ölçeg boýunça ballar berilýär we soňra olar jemlenilýär. Jem

näçe köp bolsa, şonça-da töwekgelçilik pes, şeýlelikde, karz alyjynyň karz boýunça borçnamalaryny möhletinde ýerine ýetirmeklige mümkinçiligi ýokary bolýar.

Karz alyjynyň karza ukyplylygyna baha bermegi faktorlaryň beýleki toparlary boýunça hem amala aşyryp bolýar:

- dolandyryşyň hiliniň seljermesi;
- bazarda bäsleşige ukyplylyk;
- bergä hyzmat etmegiň taryhy;
- karzyň üpjünçiliginiň seljermesi.

Karzy peýdalanmagyň dowamynda müşderiniň monitoringi. Yzygiderli, adatça, aýda ýa-da çärýekde bir gezek, bankyň karzlaşdyryş bölüminiň hünärmenleri olara berkidilen karzlaryň reýtingine gaýtadan seretmeklige borçludylar. Şeýle iş yzygiderliligi reýtingiň takyk bolmagyny üpjün edýär, karzlaşdyryş bölüminiň hünärmeniniň öz işiniň hil ölçegi bolup hyzmat edýärwe karzlaryň hiliniň üýtgeýşi barasynda dolandyryjylara zerur maglumatlary öz wagtynda berilmegine ýardam edýär. Berlen karzlaryň reýtingini geçirmek, bir tarapdan, bank üçin çykadjyly iş bolup durýar, ýöne beýleki tarapdan, gözegçiligiň gowşadylmagy banky uly çykadjylara getirip biler.

14-nji tablisada möhleti bir ýyldan ýokary berlen karzlaryň monitoringiniň mysaly tertibi getirilýär.

14-nji tablisa

Karzlaryň monitoringiniň tertibi

Töwekgelçilikleriň reýtingi	Maliýe maglumatlaryny bermegiň ýygylgy	Hödürlenilýän goşmaça monitoring
1-nji dereje (ýokary hil)	Ýylda bir gezek	Karz alyjynyň ýerleşýän ýerine ýylda bir gezek barylmagy. Karzlaryň ýyllyk gysgaldylan barlagy
2-nji dereje (oňat hil)	Ýylda/ýarym ýylda bir gezek	Karz alyjynyň ýerleşýän ýerine ýylda bir gezek barylmagy. Karzlaryň ýyllyk gysgaldylan barlagy
3-nji dereje (kanagatlanarly hil)	Çärýekleýin	Karz alyjynyň ýerleşýän ýerine her ýarym ýylda barylmagy. Karzlaryň ýyllyk doly barlagy, ýarym ýyldan ýa-da çärýekleýin debitor bergileriniň, ätiýaçlyklaryň we ş.m. düzümi barasynda hasabat maglumatlarynyň alynmagy
4-nji dereje (ortaçadan pes hil)	Çärýekleýin/ aýma-aý	Karz alyjynyň ýerleşýän ýerine ýarym ýyllardan ýa-da çärýekleýin barylmagy. Karzlaryň ýarym ýyldan barlagy, çärýekleýin ýa-da aýma-aý goşmaça hasabatlaryň alynmagy, bankyň menejerlerine karzlaryň derejeleri barasynda

		çärýekleýin hasabatýň taýýarlanylmagy
5-nji dereje (ýaramaz hil)	Aýma-aý	Karz alyjynyň ýerleşýän ýerine çärýekleýin ýa-da aýma-aý barylmany ýa-da karzlaryň çärýekleýin barlagy, aýma-aý goşmaça hasabatýň alynmagy, çärýekleýin we aýma-aý auditň geçirilmegi, karz alyjynyň haýryna pul gelip gowuşmalary hasaplarynyň, karz üpjünçiliginiň gönüden-göni gözegçilige alynmagy, bankyň menejerlerine karzlaryň derejeleri barasynda her aýda hasabatýň taýýarlanylmagy

Karz goýumlarynyň diwersifikasiýasy. Dolandyrmagyň bu usuly her bir karz geleşiginiň aýratynlykda seljermesiniň netijesinde alnan maglumatlaryň esasynda umumylykda bankyň karz bukjasynda deňşililikde ulanylýar. Karz bukjasyň diwersifikasiýalaşdyrylmagy anyk pudaklarda ýa-da sebitlerde agyr ykdysady ýagdaýlar zerarly aýry-aýry müşderileriň, müşderileriň toparlarynyň gurbatsyzlygy bilen baglanyşykly töwekgelçilikleri peseltmäge mümkinçilik berýär. Möçberi we häsiýeti boýunça dürli bolan aýry töwekgelçilikleri beýleki bir töwekgelçilikler bilen öwezini dolmaklygyň hasabyna karz bukjasyň umumy töwekgelçiligini peseldip bolar. Karz bukjasyň diwersifikasiýalaşdyrylmagynyň esasy usullary hökmünde aşakdakylary görkezmek bolar:

1. Karzlaryň rasionallaşdyrylmagy, ýagny berilýän karzlaryň möçberleri, möhletleri, göterim derejeleriniň görnüşleri we gaýry şertleri boýunça karzlaşdyrmagyň çäýe ýa-da berk çäklerini bellemek; maliýe ýagdaýlaryna laýyklykda karz alyjylaryň toparlary ýa-da aýry karz alyjylar boýunça karzlaşdyrmagyň çäklerini bellemek; maliýe ýagdaýlaryna laýyklykda bir karz alyjyda ýa-da ýakyn baglanyşykly karz alyjylaryň toparynda karzlaryň jemlenmeginiň çäklerini bellemek.

2. Pudak deňşiligi boýunça karz alyjylaryň diwersifikasiýalaşdyrylmagy deňşli toparyň ähli karz alyjylary üçin absolýut möçberde ýa-da bankyň karz bukjasyndaky jemlenen udel agramy boýunça çäkleriň göni bellenilmegi arkaly amala aşyrylyp hem bilner.

3. Karzlar boýunça kabul edilýän üpjünçilikleriň esasynda diwersifikasiýalaşdyrmak.

4. Karz boýunça dürli göterim derejelerini, göterimleri hasaplamagyň we tölemegiň dürli usullaryny ulanmak.

5. Möhleti boýunça karz bukjasyň diwersifikasiýalaşdyrylmagy aýratyn ähmiýete eýedir, çünki dürli möhletli karzlar boýunça göterim derejeleri dürli möçberde üýtgemelere sezewar bolýar we bankyň öz üstüne alýan karz alyjylaryň töwekgelçiliginiň derejesi hem karzlaryň möhletlerine düýpli baglydyr. Bu

çemeleşme bankyň ýöredýän karz syýasaty bilen bilelikde amala aşyrylýar. Bank maýa goýum maksatly uzak möhletli karzlary bermeklige ugur edinen halatynda karz bukjasyňa gysga möhletli karzlaryň goşulmagy oňaly hasap edilýär. Sebäbi olar bukjanyň düzüminiň deňagramlylygyny üpjün edýär. Ondan başga-da, karz bukjasyň ýeterlik däl deňagramlylygy az-kem gaýry aktiwleriň bukjasyň degişli düzümläýin özgertmesiniň hasabyna öwezi dolunyp bilner. Şunda tutuşlaýyn ähli aktiwleriň bukjasy boýunça oňyn balans üpjün edilmelidir.

Karz goýumlaryny diwersifikasiýa etmekligiň mümkinçiligi bankyň göwrümine hem baglydyr. Iri bank köp sanly dürli müşderilere hyzmat edýär. Onuň bukjasy, adatça, eýýäm defirsifisirlenen. Şeýle bank diňe karz serişdelerini oňaly paýlamagy utgaşdyrmak arkaly mümkin bolan iň pes ýitgiler bilen iň ýokary peýdany gazanmagy maksat edinýär. Kiçi banka, bir tarapdan, hususy serişdeleriň, beýleki tarapdan, karz alyjy bolup biljek müşderileriň çäkli bolmagy mahsus. Bu çäklilik bir pudagyň ýa-da bir sebitiň kärhanalaryny karzlaşdyrmakda, şeýle hem karz goýumlarynyň möhletiniň mirmeňzeş bolmagynda ýüze çykyp biler. Şoňa görä kiçi bank üçin diwersifikasiýa meselesi örän ýiti häsiýete eýedir. Kiçi bankda karz töwekgelçiligini dolandyrmak meselesi beýleki usullary ulanmak arkaly üpjün edilýär.

Karz bukjasyň diwersifikasiýasynyň netijeliligine baha bermek üçin geljekki ýitgileriň mümkin bolan ähtimallygyna, ýagny bankyň umumy karz töwekgelçiligine baha bermek zerurdyr. Diwersifikasiýanyň derejesini seljermek maksady bilen, ýeke-täk baha bermek esasynda karzlaşdyrmagyň mümkin bolan dürli ýagdaýlary (wariantlary) deňeşdirilýär. Onuň üçin töwekgelçiligiň gymmat usuly (VAR – *Value-at-Risk*)peýdalanylýar. VAR-yň *parametri* – bu ýitginiň şeýle möçberi bolup, şunda berlen ähtimallyk bilen kesgitli wagt döwründe gymmatda aňladylýan ýitgiler şol möçberden ýokary geçmez diýlip çaklanylýar. VAR-yň köp sanly modelleri bar. Olary üç topara bölmek bolar:

1. *Taryhy modelirleme ýörelgesi boýunça gurlan modeller.* Taryhy modelirleme usuly VAR-yň ululyklaryny hasaplamagyň has ýönekeý we elýeterli usulydyr. Ol töwekgelçiligiň faktorlarynyň statistik paýlamasynyň görnüşleri barasynda köp sanly deslapky çaklamalary talap etmeýär. Bu usulyň manysy bukjanyň geljekki gymmatynyň üýtgemeleriniň paýlanylyşyny gurmak we berlen göterim ýagdaýlardan ýokary geçýän öň syn edilen ýitgileriň möçberi hökmünde töwekgelçiligiň ululygyny kesgitlemek üçin töwekgelçiligiň faktorlarynyň üýtgemeleriniň taryhyny ulanmakdan ybarat.

2. *Wariasion-kowariasion matrisa esasyndaky modeller.* VAR-yň şu görnüşindäki modellerini gurmaklyga bolan çemeleşmä, başgaça, VAR-y hasaplamagyň analitik usuly hem diýilýär. Analitik çemeleşme aktiwleriň gymmatynyň üýtgemeginiň kadaly hukuk namasy boýunça paýlanylylmagyny göz

öňünde tutýar, köp bölekli bukjanyň VAR-nyň hasaplamasy bolsa bukjany emele getirýän aktiwleriň arasyndaky korrelýasion baglanyşygy bilmekligi talap edýär.

3. *Monte-Karlo usuly boýunça gurlan modeller.* Monte-Karlo usuly esasynda karz töwekgelçilige baha bermekde her bir karz alyjy boýunça karz reýtinginiň (şol sanda defoltyň, ýagny bergini möhletinde tölemek ukypsyzlygynyň ygylan edilmeginiň) mümkin bolan birnäçe müň wariantlarynyň generirlenmegi amala aşyrylýar. Ol karz serişdeleri doly üzülýän möhletine çenli galan ähli döwri öz içine alýar. Soňra her bir wariant üçin käbir karz alyjylaryň karzlaryň galan bölegini üzmekden boýun gaçyrmalaryndan, ýagny defoltyndan gelip çykan ýitgileriň möçberi hasaplanylýar. Ýitgi, karzlaryň üzülmelik gymmatynyň gaýtaryp alynmagy mümkin bolan böleginiň kemeldilmegini hasaba almak bilen, alynmadyk göterimleriň we esasy berginiň üzülmelik galyndysynyň möçberlerinden emele gelýär. *Karzlary gaýtarmagyň koeffisiýenti* üpjünçiligiň likwidliligini hasaba almak bilen hasaplanan onuň gündelik gymmatynyň karzy talap etmekligiň hakyky mümkinçiligini göz öňünde tutmak esasynda düzedilen karzyň esasy möçberine bolan gatnaşygy hökmünde kesgitlenilýär. Alnan netijeler agregirlenilýär (*agregitlemek* – bu birnäçe elementleri birmeňzeş bütine birleşdirmekdir ýa-da ykdysady görkezijileri toparlara birleşdirmek arkaly irileşdirmek) hem-de peýdalaryň we ýitgileriň ähtimallygynyň empirik paýlanylyşyny gurmak üçin ulanylýar. Onuň esasynda gözlenilýän töwekgelçiligiň gymmatynyň möçberi tapylýar.

Şu usulyň esasy elementi bolup, karz reýtingde karz alyjynyň bir kategoriýadan beýleki kategoriýa geçmek (wagtyň kesgitli döwri, mysal üçin, bir ýyl geçenden soňra has ýokary ýa-da pes) ähtimallygyny şöhlelendirýän geçmeleriň matrisasy çykyş edýär. Matrisanyň elementleri bankyň içerki statistik maglumatlary esasynda hasaplanylýar. Karz alyjynyň karz reýtingde “*m*” kategoriýadan “*n*” kategoriýa geçmek ähtimallygy şeýle tapylýar: karz reýtingde “*m*” kategoriýadan “*n*” kategoriýa geçen karz alyjylaryň sany “*m*” reýtingli karz alyjylaryň umumy sanyna bölünýär.

Modelirlemede aýratyn karz alyjynyň karz rentinginiň we onuň degişli bolan pudagynyň karz reýtinginiň, şeýle hem beýleki karz alyjylaryň karz reýtingleriniň arasyndaky korrelýasiýa (*correlatiolatyn* sözi bolup, onuň manysy *gatnaşyk, arabaglanyşyk*diýmegi aňladýar) netijeliligini hasaba almak zerurdyr. Bu ýitgileriň çägene güýçli gatyşmalaryň asimmetrik (*ασυμμετρία* grek sözi bolup, onuň manysy *bir ölçegde dällik, deň dällik, laýyk gelmezlik, simmetriýanyň bolmazlygy ýa-da bozulmagy* diýmegi aňladýar)paýlanylmagyny gurmaga we şonuň bilen birlikde, karz alyjylaryň maliýe garaşlylygyndan gelip çykýan «defoltyň zynjyry» – «domino» täsiri proseslerini modelirlemäge mümkinçilik berýär.

Töwekgelçilikleriňçäklendirilmegi. Bu usul, haçan-da, bank ol ýa-da beýleki töwekgelçiligi öz üstüne alyp bilmedik ýagdaýynda ulanylýar. Peýdanyň töwekgelçiligiň derejesine gatnaşygy karz töwekgelçiligini dolandymagyň netijeliliginiň möhüm görkezijisi bolup durýar. Şunda töwekgelçiligiň iň ýokary derejesi bellenilýär, ondan geçen ýagdaýynda işi dowam etmek diňe bir maksada laýyk bolman, eýsem, howply diýip hasaplanylýar. Şeýlelikde, bank her bir geleşigi aýratynlykda seljerýär, töwekgelçilik bellenen çäkten geçen halatynda degişli geleşigi ýerine ýetirmekden saklanýar. Şeýle-de bir karz alyjyny karzlaşdymagyň göwrümi, bir pudaga, sebite we ş.m. goýulýan karz goýumlary boýunça çäkler bellenilýär. Diwersifikasiýadan tapawutlylykda töwekgelçilikleri çäklendirmek usuly karzlaşdymakdan boýun gaçyrmaklygy göz önünde tutýar. Bank karz bukjasyň töwekgelçiliginiň mümkin bolan çäGINE baha berýär we çäkten ýokary geçen halatynda degişli geleşiklerden ýüz öwürýär.

Karz töwekgelçiligi çäklendirmek usuly diňe bir çözgütleri kabul etmek tapgyrynda ulanylman, eýsem, karza hyzmat etmek prosesinde hem peýdalanylýar. Karz töwekgelçiliginiň ýaramaz täsirlerini azaltmakda bankyň meseleli karzlary dolandymak boýunça başarnyklary möhüm orny eýeleýär. Meseleli karzlar bir umumy alamaty bolan karzlaryň giň toparyny öz içine alýar: karz şertnamasynyň şertlerine laýyklykda göterimleri we esasy bergini tölemek şübhe döredýär ýa-da bes edildi. Karzyň monitoring ulgamy banka meseleli karzlary öz wagtynda ýüze çykarmaga we olary dolandymak boýunça çäreleri işläp düzmäge kömek edýär.

Işlenilip düzülýän çäreleriň ulgamynda esasy iki ugry tapawutlandyrmak bolar: sanasiýa we ýatyrnak. Sanasiýa (*sanatio* latyn sözi bolup, onuň manysy *bejerme, sagdynlaşdyrmak* diýmegi aňladýar) prosesinde bankyň esasy tagallasy karz alyjynyň pul akymalaryny we balansynyň düzümini gowulandymaga gönükdirilýär. Bank we karz alyjy hyzmatdaşlar hökmünde hereket etmek bilen, karzy üzmek möhletini yza süýşürmekligi ýa-da goşmaça maliýe serişdelerini bermekligi göz önünde tutýan, goşmaça üýtgedilen ylalaşygy baglaýýarlar. Bank öz tarapyndan goşmaça üpjünçiligiň berilmegini, likwidliligi artdyrmak boýunça netijeli çäreleri kabul edilmegini, şeýle hem karz alyjynyň işewürligini dolandymaga gatnaşmagyny talap edip biler. Eger sanasiýanyň üstünlik getirmek ähtimallygy uly bolmasa ýa-da kabul edilen çäreler oňyn netije bermese, onda bank karzy ýatyrnaklyga geçmäge mejbur bolýar. Bank mundan beýläk karz alyjyny karzlaşdymaga gatnaşmaýar we üpjünçiligi satmaklyga girişýär. Eger bank blank (üpjünçiliksiz) karzy beren bolsa ýa-da üpjünçiligiň satylmagy meseleli karzy doly üzmeklige mümkinçilik bilmese, bank karzy gaýtaryp almak boýunça işleri kazyýete geçirýär. Kazyýetiň çözgüdi banka karz alyjynyň aktiwlerini we girdejisiniň çeşmelerini kesgitlemeklige kömek edýär.

Töwekgelçilikleriň hejirlenilmegi. Soňky döwürde halkara tejribesinde karz töwekgelçiligini dolandyrmagyň täze usuly – *hejirleme* ulanylýar. *Hejirleme* (*hedgingiňlis* sözi bolup, onuň manysy *ätiýaçlandyрма, kepillendirme* diýmegi aňladýar) – adatça, möhletli bazarlarda geleşikleri baglaşmak arkaly bahalaryň üýtgemeleriniň töwekgelçiligini ätiýaçlandyrmak maksady bilen amala aşyrylýar. *Möhletli bazar*(*döredilen maliýe gurallarynyň bazary*) – bu möhletli (*forward, fýuçers, opsiýa*) şertnamalaryň baglaşylýan bazarydyr. Karz töwekgelçiligi hejirlemekde döredilen maliýe gurallary – karz deriwatiwleri (mysal üçin, karz swopy) bilen balansdan daşary amallar geçirilýär. *Swop* – bu ýagdaýlary (pozisiýalary) indiki gije-gündizlere geçirmek amalydyr.

Töwekgelçilikleriň paýlanylmagy (bölünmegi). Töwekgelçilikleriň paýlanylmagy (bölünmegi) diýlip, haýsy-da bolsa bir karz taslamasyny amala aşyrmaklyga birnäçe banklaryň bilelikde gatnaşmaklaryna düşünilýär. Bu ýagdaý diňe iri karz goýumlaryny göz önünde tutýar, çünki bir bank öz üstüne tutuş şertnama boýunça töwekgelçiligi almaga ýagdaýy bolmaýar. Şeýle usul diňe banklaryň arasynda ynamly gatnaşyklaryň, şeýle hem bolup biljek töwekgelçiliklere baha bermek üçin barabar binýadyň bar bolan ýagdaýynda ulanylýar. Iki we ondan köp bankyň goşulyşmagyndaky şertnamalaýyn gatnaşyklar özüne goşmaça töwekgelçiligi çekýär, sonuň bilen birlikde şeýle karz taslamalary ýygy-ýygýdan düş gelmeýär. Şeýlelikde, töwekgelçilikleriň paýlanylmagy (bölünmegi) usuly seýrek, adatça, diňe ýokary özüne çekiji taslamalary karzlaşdyrmak üçin ulanylýar.

Karz töwekgelçiligi dolandyrmagyň dürli usullarynyň seljerilmegi öz gezeginde olaryň täjirçilik banklarynyň tejribesinde toplumlaýyn ulanylmagynyň zerurdygyny tassyklaýar. Ýokarda seredilen karz töwekgelçiligi dolandyrmagyň usullary şu iki şertiň berjaý edilen ýagdaýynda garaşylýan netijelerini berer: hünärmenleriň ýokary hünär derejeleriniň bolmagy we dolandyryş prosesiniň talaba laýyk guralyşynyň üpjün edilmegi.

4-NJI BAP. GÖTERİM TÖWEGELÇİLİGI

4.1. Göterim töwegelçiligi düşünjesi, onuň görnüşleri we faktorlary

Göterim töwegelçiligi töwegelçiligiň bankyň öz işinde hökmany ýagdaýda gabat gelyän görnüşlerine degişlidir. Munuň üstesine-de, olary ölçemek, seljermek we dolandyrmak üçin jogapkärçilik karz edarasynyň menejmentiniň üstüne düşýär. Gözegçilik edaralary esasan, täjirçilik bankynda döredilen töwegelçilikleri dolandyryş ulgamynyň netijeliligine baha bermek bilen çäklenýärler.

Ykdysady edebiýatda göterim töwegelçiligi düşünjesine degişli dürli nukdaýnazarlar getirilýär. Käbir awtorlar ony göterim möçberleriniň üýtgemegi netijesinde ýitgi çekmek töwegelçiligi hökmünde düşündirýärler. Beýleki awtorlar göterim töwegelçiligine maliýe serişdeleri boýunça göterim möçberleriniň üýtgän halatynda ýitgileriň ýüze çykmak ähtimallygy hökmünde seretmek bilen, şoňa golaý kesgitleme berýärler. Awtorlaryň üçünji topary göterim töwegelçiligi, şol bir wagtda maýanyň bazar gymmatyna ýaramaz täsir etmeginiň mümkindigini görkezip, pul bazarynda göterim maržasynyň pese gaçmagynda, onuň nol derejä ýa-da ýaramaz ululyk derejesine düşmeginde daşky beýanyň tapýan göterim möçberleriniň amatsyz üýtgemegi sebäpli ýitgileriň ýüze çykmak howpy diýip hasap etmek bilen has giň kesgitleme berýär.

Bank gözegçiliginiň esas goýujy ýörelgelerinde (Bazel komitetiniň materiallarynda emele getirilen ýörelgeler) göterim töwegelçiligi bankyň maliýe ýagdaýynyň göterim möçberleriniň amatsyz üýtgemeginiň täsirine düşmek mümkinçiliginiň töwegelçiligi hökmünde kesgitleýär.

Ýokarda getirilen kesgitlemeler olarda mümkin bolan ýaramaz netijelere üns berilýändigini bilen tapawutlanýarlar. Birinji iki düşündirişde töwegelçiligiň netijeleriniň, şol sanda, bazarda göterim möçberleriniň üýtgemegi bilen bagly ýitgiler bolup biljekdigini görkezilýär. Üçünji kesgitleme olaryň ýüze çykmagynyň netijelerini görkezmek bilen, ýitgileriň ähtimallyk häsiýetini nygtaýar. Bazel komitetiniň materiallarynda getirilen kesgitleme bolsa, göterim möçberleriniň amatsyz üýtgän ýagdaýynda karz edarasynyň maliýe durnuklylygynyň gowşap biljekdigine üns berýär.

Göterim töwegelçiliginiň karz edarasynyň maliýe ýagdaýyna, onuň girdejilerine we maýa binýadyna ýaramaz täsir etmegi menejmentiniň şu meselä aýratyn üns bermeginiň zerurdygyny şertlendirýär.

Şunuň bilen baglylykda, göterim töwegelçiliginiň bankyň maliýe girdejilerine we maýasyna edýän täsirine iki jähtden seretmek maksadalaýyk bolar.

Birinjiden, bu göterim töwekgelçiligine dāp bolan çemeleşmedir, şunda üns göterim möçberleriniň bankyň arassa girdejisine edýän täsirinde jemlenýär.

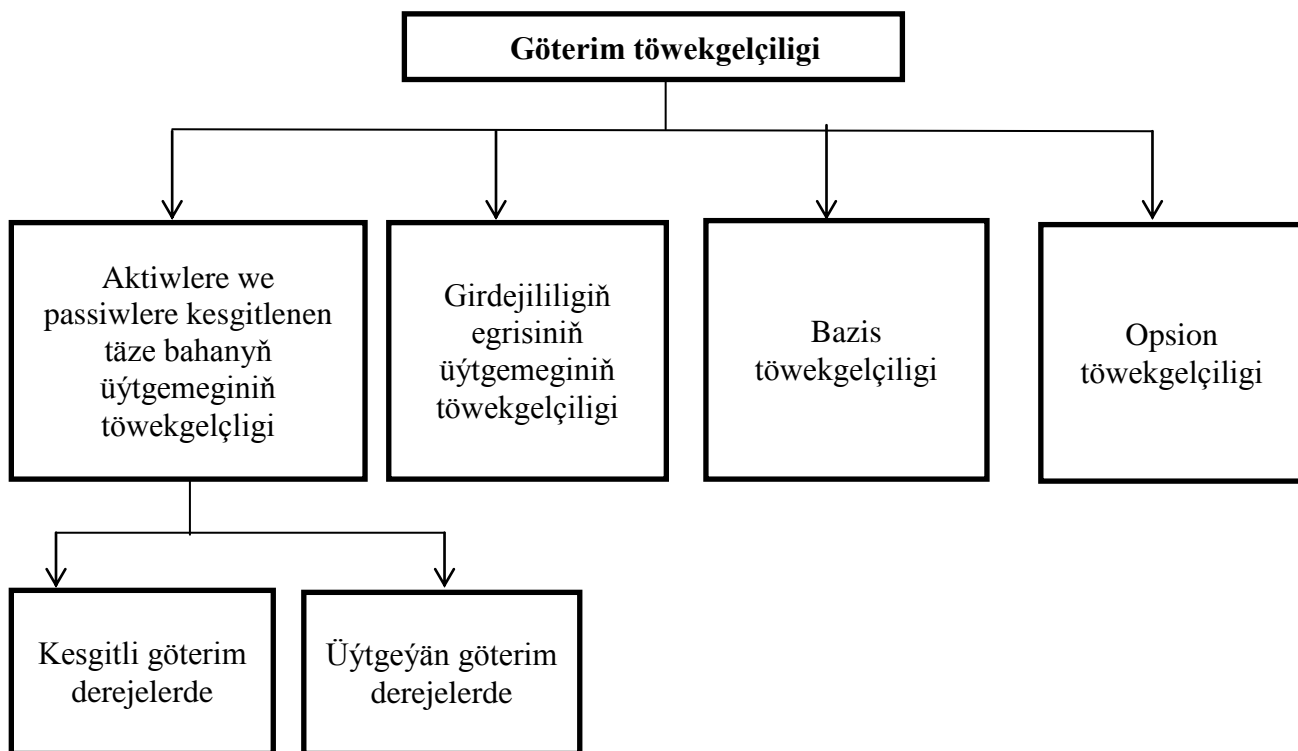
Emma göterim girdejisi bilen bagly bolmadyk bank amallarynyň umumy möçberiniň ýokarlanyşyna görä, köplenç halatda göterim töwekgelçiliginiň girdejilere we maýa edýän täsirine seljerme geçirilende arassa amal girdejisiniň umumy möçberiniň göterim girdejisi we göterim dāl girdeji diýip bölünmegine esaslanýan ikinji çemeleşme ileri tutulýar. Banklar tarapyndan karzlary we aktiwleri goramagyň dürli maksatnamalaryna hyzmat edilendigi üçin alynýan komission hak-heşdek ýaly göterim dāl girdejiler bazarda göterim möçberleriniň üýtgemegine örän duýgur bolup bilerler. Mysal üçin, karzlaşdyrmak guralanda täjirçilik banklary öz müşderilerine karzy üzmegiň wagt tertibini düzmäge kömek edýärler, olar üçin mümkin bolan kepillendirmeleri gözlemegi amala aşyrýarlar, girewiň saklanmagyny guraýarlar, munuň üçin hem goşmaça hak-heşdek alýarlar, onuň möçberi berilýän karzyň pul möçberine bagly bolup durýar. Eger şu ýagdaýda şunuň ýaly karzlar üçin göterim möçberleri ýokarlanylýan başlasa, onda olara bolan isleg ep-esli peseler, bu bolsa banky karz üçin göterim almak mümkinçiliginden hem, karzlaşdyrmak işinden ugurdaş goşmaça girdejileri almak mümkinçiliginden hem mahrum eder.

Göterim töwekgelçiliginiň ikinji jähtine düşünilmegi gözegçilik edaralaryny göterim möçberleriniň depgininiň karz edaralarynyň maliýe durnuklylygyna edýän täsirine has giň seretmek zerurlygynyň önünde goýýar: bank aktiwleriniň, passiwleriniň gymmaty, diýmek, bankyň maýa binýadynyň ýeterlikliligi göterim möçberleriniň üýtgäp durmagyna baglydyr.

Ýokarda aýdylanlary hasaba almak bilen, göterim töwekgelçiligi – bu bazarda göterim möçberleriniň ýaramaz, garaşylmadyk ýagdaýda üýtgemeginiň, aktiwleriň we borçnamalaryň bazar ýagdaýlarynyň üýtgäp durmalaryna duýgurlygy (karz edaralarynyň maýasynyň bazar gymmatynyň peselmegi şonuň netijesi bolup biler) netijesinde arassa göterim girdejisiniň azalmak töwekgelçiligidir diýip hasap edýäris.

Göterim töwekgelçiliginiň düýp manysyny takykklamak üçin onuň görnüşleri boýunça toparlanmasyny getirýäris. Ýüze çykýan çeşmeleri boýunça göterim töwekgelçiligini şu görnüşde toparlara bölüp bolar (*6-njy surat*).

Aktiwleriň we passiwleriň bahalarynyň üýtgame töwekgelçiligi aktiwleriň we passiwleriň pul möçberiniň üýtgeýän göterim möçberi bilen deňeçerlenmändigi sebäpli, şeýle hem kesgitli göterim möçberi bolan aktiwleriň we passiwleriň üzülmeli möhletleriniň arasynda wagt tapawudynyň bardygy sebäpli ýüze çykýar.

6-njysurat. Göterim töwekgelçiligiň toparlanylyşy

Girdejililigiň egri çyzygynyň üýtgame töwekgelçiligi aktiwler we passiwler boýunça göterim möçberleriniň depgininiň wagt boýunça laýyk gelmezligi bilen baglydyr, bu bolsa arassa göterim girdejisini almagyň deň ölçegliliginiň şöhlelenmesi bolup durýan wagt tertibiniň (grafik) egri çyzygynyň konfigurasiýasynyň we görnüşiniň üýtgemegine getirýär.

Binýatlyk (bazis) töwekgelçiligi şularyň netijesinde ýüze çykýar:

- bank tarapyndan serişdeleriň bir möçber boýunça çekilip, olaryň beýleki bir möçber boýunça ýerleşdirilmeginiň netijesinde, mysal üçin, serişdeleri üýtgeýän göterim boýunça ýerleşdirmek, kesgitli möçber boýunça almak. Bankyň arassa göterim girdejisi bazarda göterim möçberleriniň üýtgäp durmalarynyň netijesinde ýüze çykýan üýtgemeleriň täsirine düşüp bilýär. Binýatlyk töwekgelçilikde bu üýtgäp durmalar göterim möçberlerini bellemegiň şertlerine baglydyr;

- serişdeleriň hakyky gymmatynyň, hususan-da Türkmenistanyň Merkezi Bankyň hökmany ätiýaçlyklar gaznasyny, Goýumlary ätiýaçlandyryş gaznasyna ätiýaçlandyryş baýraklarynyň we ş.m. ýalňyş hasaba alynmagynyň netijesinde;

- serişdeleri dürli pullarda çekmegiň we ýerleşdirmegiň netijesinde.

Opsion töwekgelçilikleri göniden-göni göterim opsiýalaryny peýdalanmak bilen hem, geleşikleriň amala aşyrylmagy bilen hem baglydyr, olar boýunça kontragentler öz borçnamalarynyň üzülmeli möhletlerini ýa-da bankyň

borçnamalary boýunça töleg talaplaryny saýlap alyp bilýärler (opsion şertler). Muňa opsiýanyň „put“ ýa-da „kol“ şertleri bolan obligasiýalaryň we wekselleriň dürli görnüşleri, karz alyja berginiň galyndysyny möhletinden öň üzmek hukugyny berýän karzlar we goýumçylara serişdeleri islendik wagtda yzyna almak hukugyny berýän, üzülmeli möhletleri görkezilmedik dürli depozit gurallary girýär.

Göterim töwekgelçiligi faktorlary. Göterim töwekgelçiliginiň düýp manysy onuň derejesine täsir edýän faktorlary bölüp görkezmäge mümkinçilik berýär.

Göterim töwekgelçiligi faktorlaryny içerki we daşarky faktorlar diýip bölüp bolar.

Göterim töwekgelçiliginiň daşarky ýagdaýlaryna aşakdakylar degişlidir:

- bazar ýagdaýynyň (konýunktura) göterim töwekgelçiligi babatynda durnuksyzlygy;

- göterim töwekgelçiligini hukuk taýdan düzgünleşdirmek;
- syýasy şertler;
- ýurtdaky ykdysady ýagdaý;
- bank hyzmatlary bazarynda bäsleşik;
- hyzmatdaşlar we müşderiler bilen özara gatnaşyklar;
- halkara wakalary.

Göterim töwekgelçiliginiň içerki ýagdaýlaryna şulary degişli edip bolar:

- bankyň göterim töwekgelçiligini dolandyrmak babatynda takyk strategiýasynyň bolmazlygy;

- bank amallaryny dolandyrmakda töwekgelçilikli pozisiýalaryň döremegine getirýän ýalňyşlar (aktiwleriň we passiwleriň gurluşynyň we möhletleriniň deň gelmezliginiň ýüze çykmagy, girdejiligiň egri çyzygynyň üýtgemegine degişli ýalňyş çaklamalar we ş.m.);

- göterim töwekgelçiliklerini hejirlemek boýunça işlenip taýýarlanan maksatnamanyň bolmazlygy;

- banky ösdürmegi meýilnamalaşdyrmakdaky we çaklamalary düzmekdäki ýetmezçilikler;

- amallar amala aşyrylan mahalynda işgärleriň ýalňyşlary.

Iş ýüzünde esasy mesele göterim töwekgelçiliginiň faktorlaryna öz wagtynda gözegçilik etmek bolup durýar, şunda bu iş üznüksiz bolmalydyr. Ýokary göterim töwekgelçiliginiň ýüze çykmagynyň anyklanylan sebäplerine laýyklykda töwekgelçiligi we banky dolandyryş ulgamyna düzediş girizmek zerurdyr.

Sanalyp geçilen ähli faktorlar karz edarasynyň göterim maržasyna täsir edýändigini sebäpli, şu görkezijä täsir edýän has ähmiýetli faktorlary bölüp görkezip bolar. Şeýle faktorlara aşakdakylar degişlidir:

- bazarda göterim möçberleriniň derejesindäki üýtgame;
- serişdeleriň ýerleşdirilýän möçberi bilen çekilýän möçberiniň arasynda spreadiň üýtgemegi;
- bank tarapyndan amala aşyrylýan amallaryň möçberindäki üýtgame;
- göterim töwekgelçiligine duýgur we duýgur däl aktiwler we passiwler bukjasyň düzümindäki üýtgame.

Ýokarda sanalyp geçilen faktorlaryň köpüsi menejment tarapyndan doly gözegçilikde saklanyp bilinmez, sebäbi olar bazar ýagdaýy bilen emele getirilýär. Hususan-da, sprede menejment tarapyndan ählitaraplaýyn gözegçilik edip bolmaýar. Munuň üstesine-de, çekilen serişdeleri tygşytlamak barada çözüň kabul edilende adatça, olaryň ortaça ölçenen gymmatyna esaslanylýar, oňa goşmaça goşulýar we şeýlelikde, ýerleşdirme möçberi bellenýär. Menejmentiň sprede gözegçilik edýändigine ynamy bar, emma bazar ýagdaýy öz düzedişlerini girizýär. Aktiwleriň we passiwleriň möhletliligi dürli-dürli bolan ýagdaýynda, mysal üçin, gysga möhletli serişdeler we belli bir derejede uzak möhletli aktiwler bolanda we girdejililigiň aýdyň görünýän egri çyzygy bolanda spread çäklenýär, sebäbi serişdeler binýady has gysga möhletli bolýar. Munuň tersine-de bolup biler: girdejililigiň oýuk görnüşli egri çyzygy bolanda spread giňeler, menejmentde bolsa spread berk gözegçilikde saklanýar diýen düşünje emele geler. Göterim maržasyna täsir edýän örän möhüm faktor bukjanyň gurluşy bolup durýar. Aktiwler bilen göterim töwekgelçiligine duýgur borçnamalaryň arasyndaky, şol sanda olaryň gurluşlarynyň arasyndaky gatnaşyk göterim maržasyna täsir edip biler ýa-da tersine, oňa asla täsir etmez. Bularyň ählisi göterim töwekgelçiligini dolandyryş usulynyň döredilmegini we saýlanyp alynmagyny, dolandyryşyň degişli ulgamynyň gurulmagyny talap edýär.

4.2. Göterim töwekgelçiliginiň dolandyryş ulgamyny gurmak

Göterim töwekgelçiliginiň dolandyryş ulgamynyň elementleriň toplumlarynyň jeminden ybaratdyr, olara aşakdakylar degişlidir:

- dolandyryş subýektleri, göterim töwekgelçiligini identifikasiýa etmek;
- göterim töwekgelçiligine seljerme geçirmek we baha bermek;
- töwekgelçiligi düzgünleşdirmeginiň we monitoring geçirmeginiň usullary; ulgama gözegçilik, onuň hereket etmeginiň ahyrky maksady bankyň işiniň barşynda ýüze çykýan göterim töwekgelçiligini pes derejä düşürmek bolup durýar.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak wezipesi likwidliligiň berjaý edilýän şertlerinde peýdalylyk bilen töwekgelçiligiň arasynda amatly gatnaşygy tapmakdan ybaratdyr.

Şu wezipe çözülmese kyn meselelere degişlidir, mysal üçin, Bazel ýörelgelerinde (Bazel komitetiniň „Göterim möçberleri töwekgelçiliklerini dolandyrmagyň ýörelgeleri“ atly resminamasy) dolandyryşyň maksady emele getirilýär – ol göterim töwekgelçiligini bankyň özi tarapyndan bellän çäklerde saklamak bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, bank göterim töwekgelçiliginiň kabul ederlikli derejesini kesgitlemelidir.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň netijeli ulgamyny gurmak üçin aşakda getirilýän has anyk wezipeleri çözmek zerurdyr:

1) bankyň göterim töwekgelçiliklerini dolandyrmaga degişli garaýyşlary, onuň strategiýasyny we wezipelerini konseptual derejede emele getirmek we olary özara baglanyşyklylyk we içerki logika babatda takykklamak;

2) ileri tutulýan strategiýalar we wezipeler goýlan mahalynda esas hökmünde töwekgelçilikleri kesgitlemegiň, olara baha bermegiň we anyklamagyň ýörelgelerini bellemek we banka gatnaşygy bolan ähli şahslaryň bähbitleriniň deňeçer goralmagyny üpjün etmek;

3) şu ýörelgeleri dolandyryş gözegçiliginiň möhüm düzgün-tertibini döretmek üçin, şol sanda guramaçylyk gurluşynyň shemasy döredilende, ygtyýarlyklary bermek barada resminamalar taýýarlananda, şeýle hem tehniki tabşyryklar taýýarlananda peýdalanmak;

4) töwekgelçiligi dolandyrmagyň we gözegçilik ulgamynyň ýörelgelerine laýyklykda jogapkärçiligi üpjün etmek, öz-özüne baha bermek we işiň netijelerine baha bermek düzgünlerini kesgitlemek, şu düzgünleri dolandyryş işini kämilleşdirmegiň faktory hökmünde peýdalanmak;

5) ýokarda görkezilen ýörelgelere we düzgünlere gollanyp, baha bermek düzgünleriniň ýokary hilini üpjün etmek we olaryň berjaý edilişini barlamak maksady bilen, monitoring we gaýdymlaýyn aragatnaşyk mehanizmini işläp taýýarlamak.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň netijeli ulgamy gurulýan mahalynda dolandyryş we bankyň daşky we içki gurşawynyň aýratynlyklarynyň edýän täsirini hasaba almagyň elementleriniň özara baglanyşygyndan durýan ulgamlaryň çemeleşmeden peýdalanmaly.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak ulgamynyň hereket edişiniň netijeliligi onuň guralyşyna baglydyr. Degişlilikde, edara şulary göz önünde tutmalydyr:

- bankyň gurluş düzüminde göterim töwekgelçiligini dolandyrmak ulgamynyň hereket etmegi üçin hemişelik esasy işleýän jogapkär edaranyň bolmagy;

- töwekgelçiligi identifikasiýa etmek, baha bermek, seljermek we töwekgelçilikli pozisiýalary gönüden-göni döretmek meselelerine degişli pozisiýalar boýunça ýola goýlan resminamalar dolanyşygynyň bolmagy;

- göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň ähli tapgyrlarynda usullara we düzgünlere düşünmek we berjaý etmek;

- göterim töwekgelçiligini dolandyrmak işine çekilen birlikleriň arasynda takyk özara baglanyşygyň bolmagy, şeýle hem töwekgelçilige baha bermek, seljermek we töwekgelçilikli pozisiýalary döretmek boýunça işgärleriň borçlaryny bölüşdirmek;

- täze gurallaryň we önümleriň peýda bolmagyna öz wagtynda seslenmek, ol usullara we düzgünlere düzediş girizmekde we şu üýtgemeleri taraplaryň ählisiniň dykgatyna öz wagtynda ýetirmekde ýüze çykýar, bu bolsa iş ýüzünde işgärler tarapyndan syýasatlara we düzgünlere doly düşülmegini we berjaý edilmegini üpjün etmäge mümkinçilik berýän awtomatlaşdyrylan ulgamlaryň bolmagyny, şeýle hem zerur bolan maglumatlaryň degişli işgärleriň dykgatyna ýetirilmegini göz önünde tutýar;

- işgärleriň mümkin bolan ýalňyşlaryna, geleňsizligine we sowuk-salalygyna gözegçilik etmek.

Ylmyň we tehnikanyň ösüşiniň häzirkäki zaman derejesi telekeçilik işleri guralýan we dolandyrylýan mahalynda modelleşdirmegiň zerurlygyna we netijeliligine şübhelenmäge mümkinçilik bermeýär.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak işini modelleşdirmek şu tapgyrlardan durýar:

- 1) logiki modeli – onuň elementleriniň özara hereketiniň logikasyny beýan edýän modeli gurmak. Ol bankda bolap geçýän işlere gatnaşýanlary we olaryň özara gatnaşygyny kesgitlemek bilen, şol işleriň beýanyny resmileşdirmäge mümkinçilik berýär.

- 2) göterim töwekgelçiligini dolandyrmak işiniň logiki modelini jikme-jikleşdirilýän maglumat modelini gurmak. Bu ýerde bankiçi keseleýin we dikleýin kommunikasiýalar (maglumat akymlary), olary işläp geçmegiň häsiýeti we şol işi amala aşyryýan ýerine ýetirijiler beýan edýär;

- 3) funksional modelleşdirmek – göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň barşynda amala aşyrylýan amallaryň (funksiýalaryň) sanawy düzülýär we olaryň bir bitewi prosesiniň bolmagyny şertlendirýän özara baglanyşygy görkezilýär;

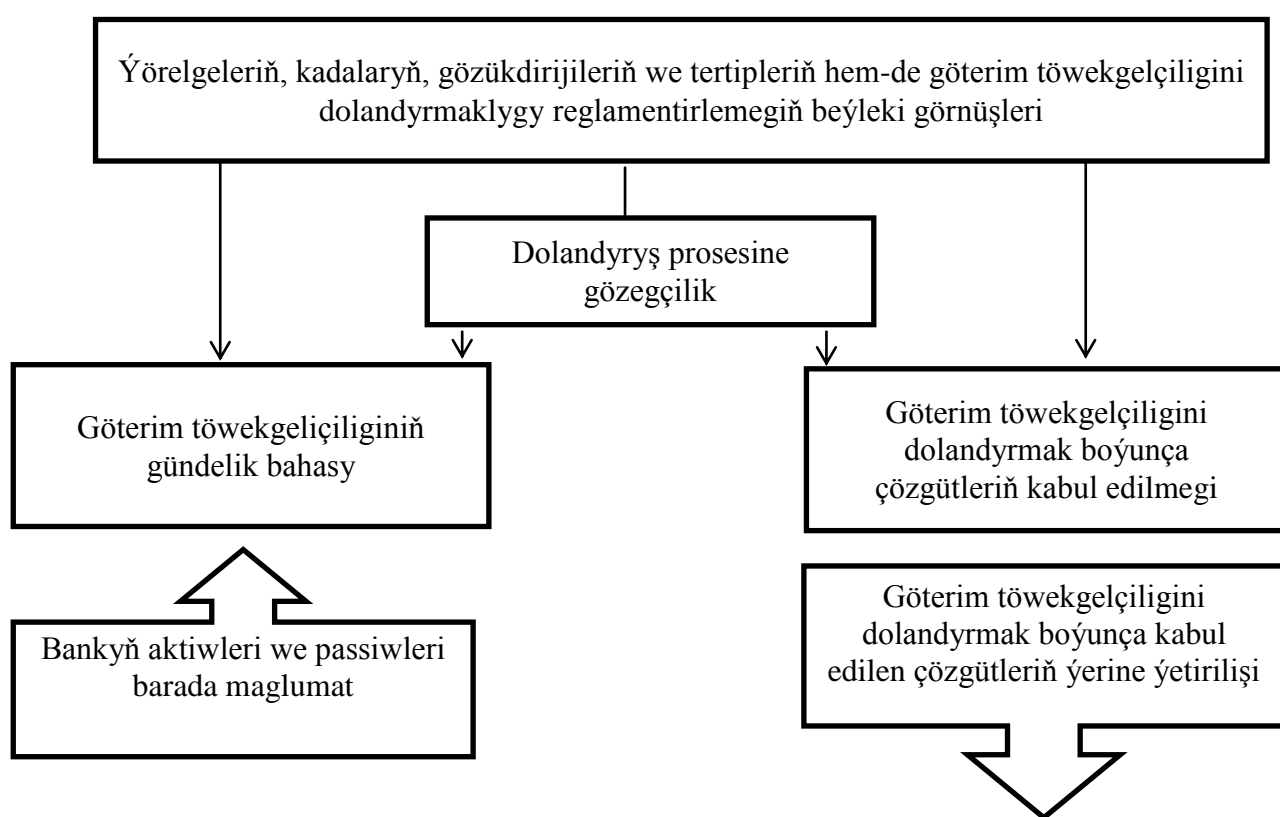

4) guramaçylyk taýdan modelleşdirmek - birlikleriň tabynlyk gurluş düzümi getirilýär, olaryň ygtyýarlyklary we borçlary beýan edilýär;

5) ykdysady kanunlaryň esasynda we bankyň işi baradaky maglumatlaryň kömegi bilen matematiki-logiki model düzülýär, ol karz edarasynyň işiniň dürli görkezijileriniň depginini we baglanyşygyny beýan edýär.

Dolandyryş işiniň beýleki jähtleri bilen utgaşdyrmak modelleriň ählisiniň peýdalanylmagy bankda göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň aňrybaş netijeliligini gazanmaga mümkinçilik berýär.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň logiki modeli şu görnüşde görkezilip bilner (7-nji surat).

7-nji surat. Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň logiki modeli

7-nji suratdan görnüşi ýaly, göterim töwekgelçiligini dolandyryş ulgamy birnäçe kiçi ulgamlardan durýar:

- strategik dolandyryş (dolandyryş ýörelgeleriniň kesgitlenýän derejesi, onuň çäklerinde görkezijiler we tertipler işlenip taýýarlanýar);
- seljeriş kiçi ulgamy (göterim töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça çözgütleri kabul etmek işi);

- ýerine ýetiriş kiçi ulgamy (göterim töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça çäreler baradaky çözgütleri ýerine ýetirmek maksady bilen, maglumatlary toplamak, gönüden-göni amallary amala aşyrmak).

Logiki modeli peýdalanmak bilen dolandyryş tertibini tertipleşdirmegiň görnüşlerini, göterim töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça çözgütleri kabul etmek işini, şeýle hem göterim töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça çözgütleri kabul etmek we ýerine ýetirmek işine gatnaşýan birlikleri görkezilýär (8-nji surat)

Barşynda bankyň birlikleriniň özara hereket etmeginiň tertibi;

- çökgünlik ýagdaýlarynda göterim töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça görkeziji;

- göterim töwekgelçiligini dolandyrmak üçin zerur bolan maglumaty bermegiň görnüşleri;

- ony dolandyrmak boýunça dolandyryş çözgütlerini kabul etmek üçin göterim töwekgelçiligine berlen bahanyň netijelerini bermegiň görnüşleri;

- dolandyryş çözgütlerini bellige almagyň görnüşleri;

- göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň awtomatlaşdyrylan ulgamy.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak işi şulary öz içine alýar:

- göterim töwekgelçiligine berilýän şu wagtky bahany;

- göterim töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça dessin çözgütleriň kabul edilmegini;

- göterim töwekgelçiligini iň pes derejä düşürmek boýunça çözgütleriň ýerine ýetirilmegini, çäreleriň amala aşyrylmagyny;

- göterim töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça strategik çözgütleriň kabul edilmegini;

- bankda göterim töwekgelçiligini dolandyrmagy düzgünleşdirýän kadalaşdyryjy resminamalaryň işlenip taýýarlanmagyny;

- göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň barşyna gözegçilik etmegi.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak işine gatnaşýan guramaçylyk birlikleri:

- karz edarasynyň ýolbaşçylary;

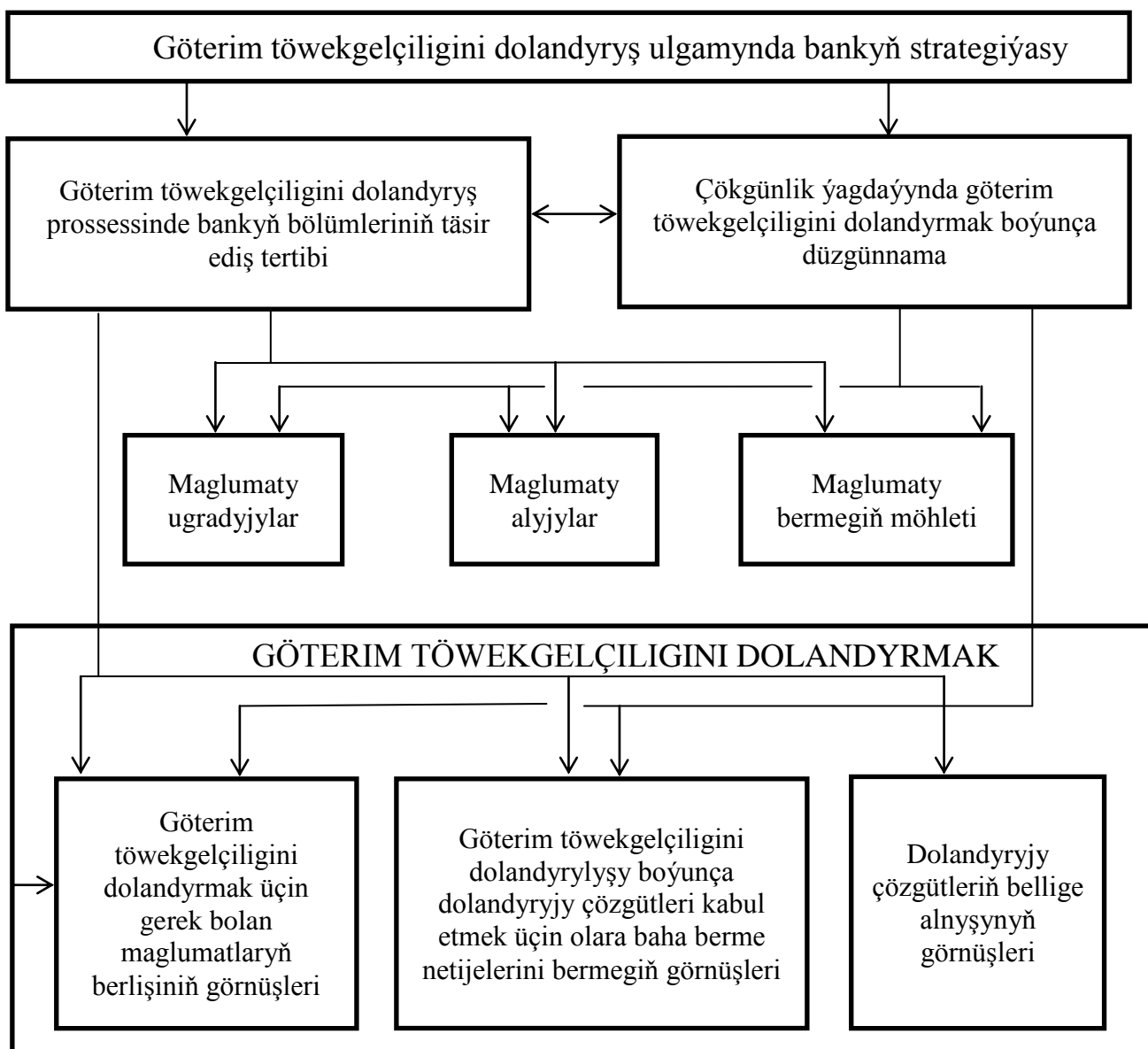
- töwekgelçilikleri dolandyrmak boýunça komitet;

- meýilnama-ykdysadyýet birligi;

- göterim töwekgelçiligine baha beriş we seljeriş bölümi;

- içerki gözegçilik gullugy;

- bankyň beýleki birlikleri.

8-nji surat. Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň maglumat modeli

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagy üpjün edýän maglumat modeliniň emele getirilmegine täsir edýän esasy resminama banky ösdürmegiň strategiýasy bolup durýar. Ýokarda getirilen shemada (8-nji surat) şunuň ýaly resminama “Bankyň göterim töwekgelçiligini dolandyrmak babatynda strategiýasy” diýlip görkezilýär.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak wezipeleriň iki toplumynyň çözülmegini göz önünde tutýar: bir tarapdan, bankyň töwekgelçiligiň öwrenilýän görnüşine gatnaşma derejesi babatynda strategik çözgütler (strategik kiçi ulgam) işlenip taýýarlanmalydyr, beýleki tarapdan, göterim töwekgelçiligini netijeli dolandyrmak gündelik çäreler ulgamynyň (dessin kiçi ulgam) üstünden durmuşa geçirilýär.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň strategik we dessin kiçi ulgamlarynyň özara baglanyşygy düzüm elementlerine we olaryň kommunikasiýasyna jikme-jik seljerme geçirilen mahalynda has aýdyň bolar.

Görkezilen iki derejäniň her biri *9-njy – 10-njy suratlarda* shema görnüşinde getirilýär.

Aşakda getirilen funksional model bu prosesi strategik derejede üpjün etmek boýunça wezipeleriň we funksiýalaryň ierarhiýasyny (basgançagyny) aýdyň beýan edýär. Başlangyç bilen ýolbaşçylar çykyş etmelidir, olar bankyň işiniň maksatlaryna esaslanyp we konýunktura baradaky maglumatlary peýdalanmak bilen, onuň strategiýasyny emele getirýärler. Şu resminamada, hususan-da, bankyň maksatlary, strategik wezipeleri ýazylyp görkezilýär, şeýle hem bankyň işiniň girdejililiginiň we töwekgelçiligiň deňagramly ýagdaýa getirilýän mahalynda ileri tutma koeffisienti kesgitlenýär.

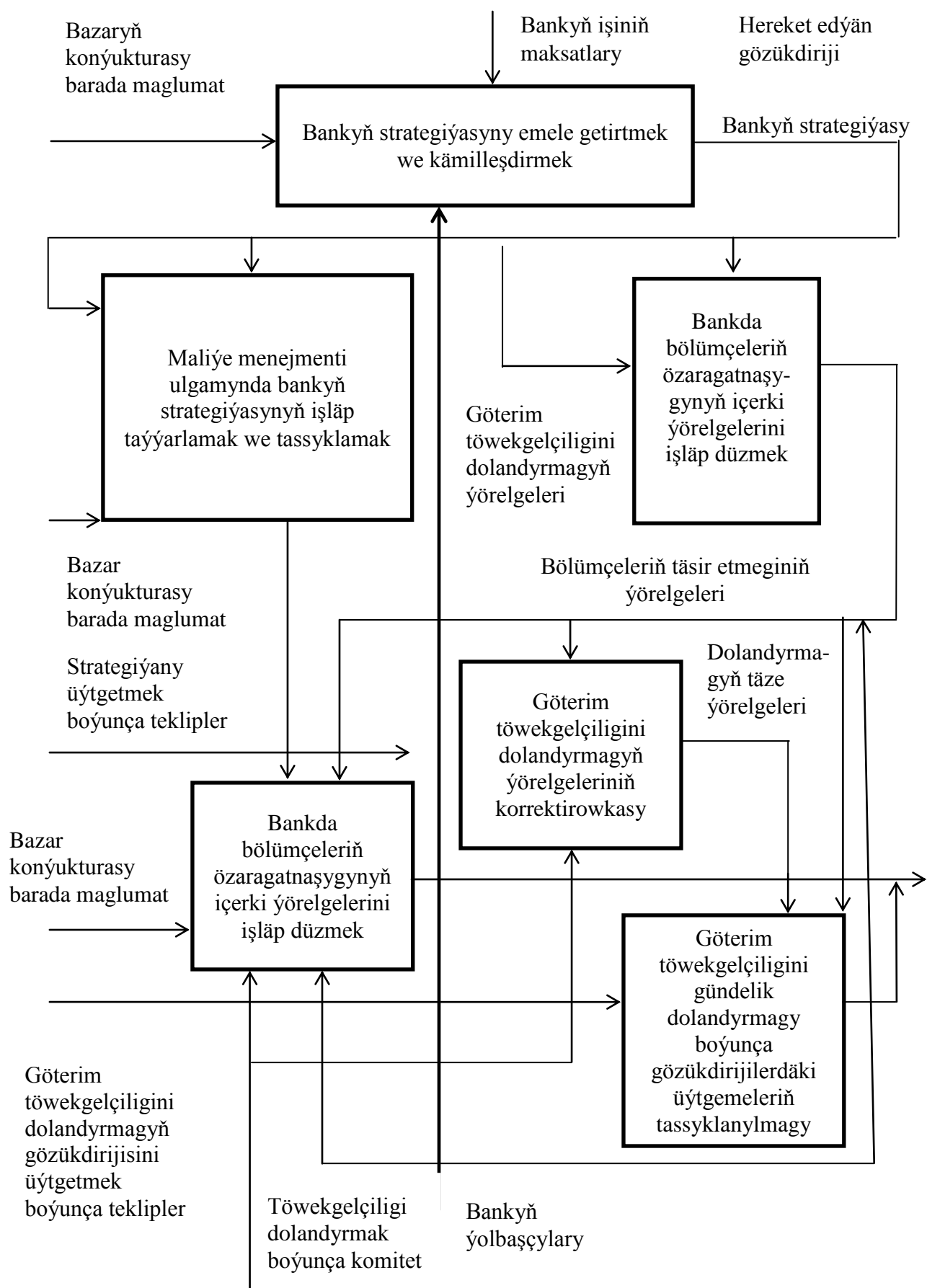
Soňky tapgyrda bankyň wezipesine maliýe menejmenti babatynda möhüm çözümleri kabul etmek girýän kollegial edarasý şu karz edarasynyň töwekgelçilikler, şol sanda göterim töwekgelçiligi babatynda strategiýasyny tassyklaýar.

Kollegial edara tarapyndan kabul edilen maliýe strategiýasy, şeýle hem beýleki bankiçi kadalaşdyryjy resminamalardan gelip çykýan ýörelgeler nobatdaky ädim üçin – şu täjirçilik bankynda göterim töwekgelçiligini dolandyrmagy düzgünleşdirýän görkezijileri işläp taýýarlamagy guramak üçin gollanma bolup durýarlar. Görkezilen görkeziji bankyň ýolbaşçylary tarapyndan tassyklanýar, bu bolsa ony şu prosese gatnaşýanlaryň ählisi üçin hereket etmegiň hökmany gollanmasyna öwürýär.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak babatynda strategik çözümleri kabul etmek ulgamynyň aňrybaş netijeliligini gazanmak üçin onda gaýdymlaýyn aragatnaşyk ýaly element hökmany ýagdaýda bolmalydyr. Bu aşakda getirilýän shemada (*10-njysurat*) karz edarasynyň birliklerinden gelip gowuşýan teklipler boýunça gollanma resminamalaryna üýtgetmeler girizmek boýunça funksiýalary görkezýän iki toplum görnüşinde öz beýanyny tapdy.

Dessin dolandyryşyň derejesi (dessin kiçi ulgam) – göterim töwekgelçiliginiň strategik derejede bellenen çägin berjaý etmek maksady bilen, bankyň aktiw we passiw amallarynyň parametrlerini üýtgetmek boýunça anyk tabşyryklardyr (*10-njy surat*).

10-njysuratdan dessin dolandyryşy, öz gezeginde, üç bölüme (bloga) bölüp bolýandygy görünýär: göterim töwekgelçiligi boýunça çözümleri kabul etmek, dessin dolandyryş gözegçiligi we bankda göterim töwekgelçiligini dolandyrmagy düzgünleşdirýän usulýetleri we görkezijileri amatly etmek boýunça teklipleri işläp taýýarlamak.

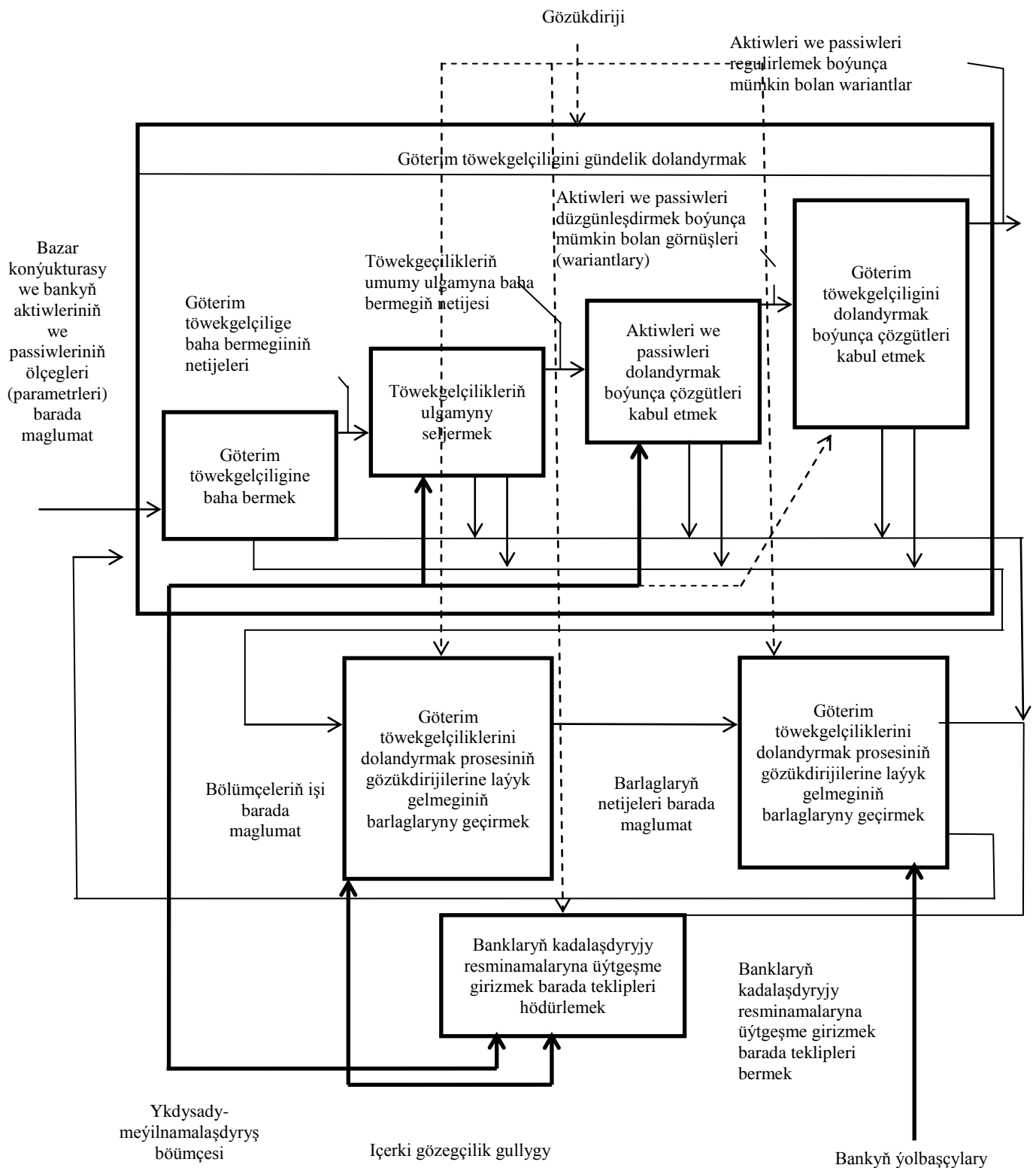

9-njysurat. Bankda göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň funksional modeli (strategik dereje)

Agzalan bölümleriň (bloklaryň) soňkusy babatda mesele ýüze çykmaýar, ýöne beýleki ikisine giňişleýin seretmek gerek.

Dolandyryşyň möhüm elementleriniň biri hem kabul edilýän çözgütleriň dogrulygyna gözegçilik etmek bolup durýar. Bu kiçi ulgam iki düzüm bölekden emele gelýär: barlaglary geçirmek we düzgün bozmalar ýüze çykarylan halatynda jerime çärelerini ulanmak. Barlag garaşsyz içerki gözegçilik gullugy tarapyndan amala aşyrylmalydyr. Şunuň ýaly birligiň belli bir derejedäki garaşsyzlygy barlaglar geçirilende obýektiwligi ýokarlandyrmaga hyzmat edýär, onuň barşynda barlagçylar ýerine ýetiriji birlikler tarapyndan bankda hereket edýän düzgünnamalaryň we görkezijileriň berjaý edilişine syn edýärler. İçerki gözegçilik gullugy ýolbaşçylara hasabat berýär, olar bolsa barlaglaryň netijeleri boýunça jerimeleri ulanmak barada çözgüt çykararlar. Gözegçilik ulgamynyň bolmagy bankda işlenip taýýarlanýan görkezijileriň täsirlilikini üpjün eder we onuň girdejilerini we tölege ukyplylygyny orta dolandyryş derejesiniň ýalňys çözgütlerinden gorar.

Indi bolsa dessin dolandyryş prosesiniň özüne seredeliň. Shemada açyk görkezilişi ýaly, ol gurulýan mahalynda dolandyryş ulgamyny gurmagyň birnäçe umumy ýörelgeleri hem, göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň aýratynlygy hem nazara alynmalydyr. Görkezilen düzgünler şularda öz beýanyny tapýar. Bir tarapdan, dolandyryş çözgütlerini kabul etmek belli bir yzygiderlilik görnüşinde amala aşyrylýar (şertlere baha bermek, başlangyç maglumatlary seljermek, laýyk çözgütleri kabul etmek). Beýleki tarapyndan, çözgütleri kabul etmek ulgamynda shemasynda göterim töwekgelçiligine seljermäniň netijelerini bankyň maliýe işiniň beýleki parametrlerini umumylaşdyrmak we soňra dolandyryş çözgüdini çykarmak ýaly element bardyr. Göterim töwekgelçiligi töwekgelçiligiň öz işiniň barşynda täjirçilik bankynyň gabat gelýän beýleki görnüşleri bilen ýakyndan baglydyr. Şu ýagdaýy hasaba alanyňda göterim töwekgelçiligi boýunça çözgüdiň bankyň beýleki ähli maliýe görkezijileriniň täsirini hasaba almak bilen kabul edilmelidigi aýdyň bolar.

10-njy surat. Bankda göterim töwekgelçiligini dolandyrmagynyň funksional modeli

4.3. Göterim töwekgelçiliginiň derejesine we ony dolandyrmagyň hiline baha bermäge usulýet çemeleşmeleri

Göteriim töwekgelçiligine baha bermek deň agramly bolmadyk likwidliligi, hyzmatlar üçin tölegleriň bankyň göteritm möçberleriniň üýtgeýşine duýgur bolan girdejilerine edip biljek mümkin bolan täsirini hejirlemek strategiýasy bilen baglydyr.

Göterim töwekgelçiligine baha bermek geçirilende geljekde ýüze çykyp biljek töwekgelçiligiň özüne (ýagny hasaplanyp ýazylan girdejlere edýän täsirine) hem, onuň bankyň maýasynyň bazar gymmatyna edýän täsiriniň netijelerine hem üns berilmelidir. Anyk bazar bukjalaryna (gymmatly kagyzlaryň daşary ýurt puly, söwda bukjasy) täsir edýän baha töwekgelçiliginden tapawutlylykda, göterim töwekgelçiligi öňde duran hasaplap ýazmalarda (mysal üçin, üzmäge degişli gymmat hasaba alnanda) jemlenýär.

Baha bermegi geçirmegiň barşynda şu ölçeglere (kriterilere) üns berilmelidir:

- arassa göterim maržanyň möçberi we durnuklylygy;
- göterim töwekgelçilikleriniň aýratyn (hususy) we umumy derejeleri, aktiwlere we passiwlere gaýtadan baha bermegi geçirmegi, binýatlyk töwekgelçilikleri, girdejililigiň egri çyzygyny we opsiýon töwekgelçilikleri goşmak bilen;
- göterim derejeleriniň düýpli üýtgemeginiň täsirine girdejileriň we maýalaryň baglylygy, mysal üçin, olaryň yzygiderli üýtgemeginiň ýa-da girdejililigiň egri çyzygynyň gysarmagy netijesinde;
- töwekgelçiligiň häsiýeti, mysal üçin, edilýän hyzmatlaryň möçberiniň we gymmatynyň duýgurlygy;
- töwekgelçilik ýagdsalarynyň (pozisiýalarynyň) toplumlaýyn häsiýeti, mysal üçin, emläk bilen geleşigiň müşderisine bagly, degişli bukjany emele getirýän hyzmatlaryň üýtgeýän gymmaty we ş.m.;
- serişdeleriň gymmat bolmadyk we durnukly çeşmelerinden, aýratyn hem üzülmeli möhleti dolmadyk depozitlerden wagt boýunça dowamly gelip gowuşmalar üçin belli bir möçber we geljekki ýagdaý.

Bu ölçegler (kriteriler) göterim töwekgelçiligine baha bermegi şu derejelere laýyklykda geçirmäge mümkinçilik berer.

1) ýokary –aktiwlere we passiwlere gaýtadan baha bermekde düýpli töwekgelçilik, binýatlyk töwekgelçiligiň ýokary derejesi, girdejililigiň egri çyzygynda kabul ederlikli bolmadyk töwekgelçilik ýa-da opsiýon töwekgelçiliginiň derejesi baradaýüze çykarylan faktlar şaýatlyk edýär. Laýyk gelmeýän ýagdaýlarda

(pozisiýalarda) wagt boýunça uzak aralyklaryň bardygy bellenyär, olary hejirlemek gymmata düşýär. Girdejileriň we maýanyň üýtgäp durma ähtimallygy göterim möçberleriniň düýpli üýtgeýändigini sebäpli ýokary bolar diýip çak edilýär;

2) ortaça – ýüze çykarylan faktlar umumylykda alnanda göterim töwekgelçiliginiň ähli görnüşleriniň (gaýtadan baha bermek töwekgelçiligi, binýatlyk töwekgelçilik we opsiýa töwekgelçilik) gözegçilik edilýän çäklerde saklanýandygyna şaýatlyk edýär. Ýagdaýlaryň (pozisiýalaryň) laýyk gelmezligi uzak möhletli bolup biler, ýöne hejirleme netijeli amala aşyrylýar. Göterim möçberlerinde üýtgemeler sebäpli girdejilerde ýa-da maýada düýpli üýtgemelere garaşylmaýar;

3) pes – ýüze çykarylan faktlar ujypsyz göterim töwekgelçiligine (gaýtadan baha bermek we binýatlyk töwekgelçilige we girdejililigiň egri çyzygy töwekgelçiliginiň täsirine pes derejede düşmeklik) şaýatlyk edýär. Opsion ýagdaýlar (pozisiýalar) takyk identifikasiýa edilýär we olara netijeli gözegçilik edilýär. Ýagdaýlaryň (pozisiýalaryň) laýyk gelmezligi gysga möhletlilik bilen häsiýetlendirilýär we onuň göterim möçberleriniň üýtgäp durmalary sebäpli girdejileriň ýa-da maýanyň üýtgemegine getirmek ähtimallygy pes bolup durýar.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň hiline baha bermegiň ölçegleri (kriterileri) dört topara birikdirilip bilner: syýasat, proses, işgärler we gözegçilik ulgamy.

Karz edarasynyň hiline baha bermek, hususan-da, aşakdakylary göz önünde tutýar:

- jogapkärçiligiň we hasabata degişililigiň paýlanmagyny, talap edilýän çäklendirmeleriň we ýagdaýlaryň (pozisiýalaryň) görkezilmegini;
- syýasatyň strategik ugur we töwekgelçilige durnuklylyk derejeleri bilen sazlaşdyrylmagyny;
- karz edarasynyň ygtyýarly edarasy tarapyndan tassyklanan syýasatynyň bolmagyny.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň barşyna baha bermek aşakdakylary öz içine alýar:

- syýasaty we geljekki ösüşleri bankyň işgärlerine düşündirmek;
- bankyň syýasaty bilen bellenen çäklendirmeleriň laýyklygyny tassyklamak we monitoring geçirmek;
- dolandyrmak üçin zerur bolan maglumatlaryň öz wagtynda emele getirilmegini we peýdalanylmagyny üpjün etmek;
- göterim möçberleriniň üýtgäp durmalary bilen bagly ähli ähmiýetli çärelerde töwekgelçiligi garaşsyz ölçemek we seljermek, dürli görnüşli hereketleri ulanmak;

• töwekgelçilikli ýagdaýlaryň (pozisiýalaryň) bazaryň üýtgeýän şertlerine laýyklykda degerli derejede düzgünleşdiriljekdigini, şeýle hem töwekgelçiligiň derejesini çäýe düzgünleşdirmek babatynda ýolbaşçylaryň ýeterlik tejribesiniň bardygyny we bazar maglumatlarynyň olar üçin elýeterdigini kepillendirmek;

• bank maglumatlarynyň takyklygyna, dolulygyna we bitewiligine gözegçilik;

• düzülýän çaklamalaryň esaslandyrylandygyny we adalatlydygyny barlamak;

• tassyklamak üçin garaşsyz modeller we beýleki ölçeg gurallary.

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmaga gatnaşýan işgärleriň derejesine baha bermek aşakdakylary göz önünde tutýar:

• seljerme geçirmegiň we baha bermegiň strategik ugurlaryna, töwekgelçiligiň gelip çykyşyna, töwekgelçilige durnuklylygyň çäklerine, şeýle hem bankyň syýasatyna düşünilmegini;

• edilýän hyzmatlaryň çylşyrymlylygyna baglylykda, tehniki we (ýa-da) dolandyryş başarjaňlygynyň ýüze çykarylmagyny;

• töwekgelçiligiň gündelik we çaklanylýan derejelerini hasaba almak bilen, işgärleriň sanynyň we hünär derejesiniň ýeterlik bolmagyny;

• gaýtadan taýýarlyk geçmäge, hünär derejesini ýokarlandyrmaga we okuw maksatnamalaryna gatnaşmaga taýýarlygyň ýüze çykarylmagyny;

• menejmentiň maksatnamasyny netijeli durmuşa geçirmäge taýýarlygyň ýüze çykararylmagyny;

• karz bukjasyny seljermek we audit geçirmek ýaly gözegçilik funksiýalaryny ýerine ýetirýän işgärleriň garaşsyzlygyna, tejribesine we baş çykaryjylygyna kepillendirmeleriň bolmagyny.

Göterim töwekgelçiligine gözegçilik ulgamynyň häsiýetnamasy – bu:

• ýolbaşçylar üçin takyk we doly maglumatlaryň öz wagtynda berilmegini üpjün etmekdir;

• syýasata we amal düzgünlerine laýyklykda garaşsyz we netijeli gaýdymlaýyn aragatnaşygyň bolmagydyr.

Gözegçilik ulgamy bankyň işiniň çylşyrymlylyk derejesine laýyk gelmelidir we iň bolmanda, içerki we daşarky auditiň kömegi bilen çärelere baha bermegi öz içine almalydyr.

Şu maglumatlara syn bermeklik aşakdaky gradasiýalara laýyklykda göterim töwekgelçiligini dolandyrmagyň hilini kesgitlemäge mümkinçilik berýär:

1) pes – jogapkär adamlar göterim töwekgelçiliginiň esasy jähtlerine düşünmeýärler ýa-da olara ähmiýet bermezligi ileri tutýarlar. Ýolbaşçylar üýtgeýän bazar şertlerine degerli derejede seslenmek üçin zerur bolan çäreleri görmeýärler

ýa-da öz wagtynda görmeýärler. Göterim töwekgelçiligi babatynda degişli bilimler diňe edaranyň işgärleriniň örän az sanlysynyň jemlenip biler. Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak prosesi doly derejede däl. Balans we balansdan daşary maddalaryň belli bir möçberi we çylşyrymlylygy bilen deňeşdirilende dolandyryş işiniň özi örän ýüzleý bolup durýar. Edaranyň dürli derejelerindäki dolandyryş maglumatlarynda ep-esli kemçilikler aýdyň görünýär. Gurluş häsiýetli çäklendirmeler esasy däl ýa-da girdejiler we maýanyň gymmaty üçin töwekgelçiliklere düşünilýändigine şaýatlyk etmeýär. Töwekgelçiligiň çäklerine monitoring geçirmek we ony ölçemek üçin jogapkär işgärler bank üçin töwekgelçilik bilen bagly çözgütleri kabul edýän işgärlerden garaşsyz bolup durmaýarlar;

2) kabul ederlikli - jogapkär adamlar göterim töwekgelçiliginiň esasy jähtlerine oýlanyşykly garaýarlar. Ýolbaşçylar üýtgeýän bazar şertlerine laýyk seslenýärler. Edaranyň degişli derejelerinde göterim möçberi bilen baglanyşykly töwekgelçiliklere düşünýärler. Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak prosesiniň özi ýagdaýa laýyk gelýär diýlip hasap edilip bilner. Ölçemegiň serişdelerinde we usullarynda ujypsyz ýetmezçilikler bolup biler, ýöne olar bankyň balans we balansdan daşary maddalarynyň möçberine we çylşyrymlylygyna laýyk gelýär. Guramanyň dürli derejelerindäki dolandyryş maglumatlary köp babatda öz wagtyndaky, takyk, doly we ygtybarly maglumatlar hökmünde häsiýetlendirilýär. Gurluş häsiýetli çäklendirmeler, göterim möçberleriniň üýtgemeginiň köp dürli kesgitli we esaslandyrylan görnüşlerini (wariantlaryny) hasaba almak bilen, girdejiler we maýanyň ykdysady gymmaty nukdaýnazaryndan töwekgelçilige gözegçilik etmegiň talaplaryna laýyk gelýär. Töwekgelçiligiň çäklerine monitoring geçirmek we ony ölçemek üçin jogapkär işgärler bank üçin töwekgelçilik bilen bagly çözgütleri kabul edýän işgärlerden garaşsyz bolup durýarlar;

3) ýokary - jogapkär adamlar göterim töwekgelçiliginiň ähli jähtlerine doly düşünýärler. Ýolbaşçylar bazar şertlerindäki üýtgemeleri önünden görýärler. Guramanyň degişli derejelerinde göterim töwekgelçiligine gowy düşünýärler. Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak prosesi peýdaly hem-de netijeli bolup durýar. Töwekgelçiligi ölçemegiň serişdeleri we usullary göterim möçberleriniň köp dürli kesgitli we esaslandyrylan görnüşlerini (wariantlaryny) hasaba almak bilen, peýdaly we öz wagtyndaky maglumatlaryň berilmeginiň hasabyna çözgütleri kabul etmek prosesini gowulandyrýar. Gowşak ýerleri ýa-da ýetmezçilikler ýok ýa-da olar örän az. Edaranyň dürli derejelerindäki dolandyryş maglumatlary öz wagtyndaky, takyk, doly we ygtybarly maglumatlar hökmünde häsiýetlendirilýär. Gurluş häsiýetli çäklendirmeler göterim möçberleriniň üýtgemeginiň kesgitli we esaslandyrylan dürli wariantlarynda girdejiler we maýanyň ykdysady gymmaty üçin töwekgelçilige degişli takyk düşünje almaga mümkinçilik berýär.

Töwekgelçiligiň çäklerine monitoring geçirmek we ony ölçemek üçin jogapkär işgärler bank üçin töwekgelçilik bilen bagly çözgütleri kabul edýän işgärlerden garaşsyzdyrlar.

4.4. Göterim töwekgelçiliginiň derejesine baha bermegiň usullary

Göterim töwekgelçiligini dolandyrmak bankyň aktiwleriniň hem-de borçnamalarynyň gurluşyny, möhletlerini we bahasyny dolandyrmagy öz içine alýar. Şunuň ýaly dolandyryşyň aýratynlyklary onuň birinjiden, likwidlilik talaplary we bankyň aktiwleriniň bukjasyň töwekgelçiligi, ikinjiden, beýleki banklar tarapyndan baha bäsleşiginiň bolmagy bilen çäklendirilendigidinden ybaratdyr. Borçnamalary dolandyrmak bankyň islendik wagtda öz goýumçylaryndan we karzdarlaryndan serişdeleri çekmek üçin üstünlikli peýdalanyp biljek bergi borçnamalaryny saýlap almakdaky we onuň görnüşlerindäki çäklilik, çekilýän serişdeler üçin beýleki banklar, şeýle hem bank däl karz edaralary tarapyndan baha bäsleşiginiň bolmagy bilen kynlaşýar.

Ýokarda bellänip geçilişi ýaly, bank işiniň göterim töwekgelçiliginiň täsirine düşüjiligi, esasan, aktiwleriň we passiwleriň bazarda göterim möçberleriniň üýtgeýşine duýgurlygyna baglydyr. Amaly işde karz edaralarynyň menejmenti göterim möçberleriniň üýtgemeginiň arassa göterim girdejisine edýän täsiriniň derejesini kesgitlemek üçin dürli modelleri peýdalanýar. Şular ýaly modelleriň arasynda esasy üç modeli görkezip bolar:

- 1) GAP-model;
- 2) meňzedip (imitasiton) modelleşdirme;
- 3) dýurasiýa.

Aralyklar (bölünmeler) usuly (GAP-seljeriş). GAP-seljerişiniň düýp manysy aktiwleriň, passiwleriň we balansdan daşary pozisiýalaryň belli bir ölçeglere (kriterilere) laýyklykda bellenen wagt diapazony boýunça seljerme üçin bölünmeginden ybaratdyr. GAP – bazarda göterim möçberleriniň üýtgemegine duýgur aktiwler (RSA) bilen passiwleriň (RSI) arasyndaky tapawutdyr (GAP – iňlisçe “bölünme, aralyk” diýmek).

Duýgur aktiwlere (RSA) şular degişlidir:

- gysga möhletli gymmatly kagyzzlar;
- BAK;
- üýtgeýän göterim möçberi şertlerinde berlen karzlar;
- göterim möçberlerine gaýtadan seredilmeli möhlet göz önünde tutulan şertnamalaryň şertleri boýunça berlen karzlar.

Göterim töwekgelçiligine duýgur borçnamalar (RSI):

- üýtgeýän göterim möçberi bolan depozitler;
- olar boýunça üýtgeýän göterim möçberi bellenen gymmatly kagyzlar;
- BAK (bankara karz);
- olaryň şertleri boýunça göterim möçberine gaýtadan seredilmeli möhlet göz önünde tutulan depozit şertnamalar.

RSA we RSI göterim möçberiniň üýtgeýşine duýgurlygyň derejesi boýunça tapawutlandyrmak üçin zerurdyr (BAK, gysga möhletli gymmatly kagyzlaryň 100% duýgurlygy bardyr; degişlilikde, karz bukjasyň duýgurlygy pes bolýar).

Gurluş likwidliligini dolandyrmagyň maksady – GAP (aralygyň) kabul ederlikli derejesini, ýagny aktiwleriň/borçnamalaryň üzülmeli möhletleriniň, häzirki ýagdaýy goşmak bilen, her bir çaklanylýan döwürde (aý, çäryek, ýyl we ş.m.) borçnamalaryň/aktiwleriň talap ediljek möhletlerinden pes bolan aralygyny gazanmak bolup durýar. Pul akymlarynyň laýyklygy konsepsiýasy (*cash matriching*) likwidligi dolandyrmak üçin esas bolup durýar. Şu ýagdaýda likwidligiň nola deň bolan aralygy ýa-da nola deň bolan göterim töwekgelçiligi göz önünde tutulýar. Pul akymlarynyň laýyklygy konsepsiýasy depozit hasaplardaky galyndylaryň karz bergisine deň bolmalydygyny aňlatmaýar. Ol geçirilen GAP-seljerişiň esasynda gelýän pul akymlarynyň gidýän akymlara laýyk getirilmegine gönükdirilendir.

Aralyklar usulynyň ulanylmagy göterim möçberleriniň üýtgemeginiň arassa göterim girdejisine (göterim maržasyna) edýän täsirine mukdar taýdan baha bermegi geçirmäge mümkinçilik berýär.

GAP (aralygy) hasaplamagyň formulasynyň aktiwlerden borçnamalaryň aýrylmagyny göz önünde tutýandygyny nazara alanynda, ol ýa oňyn ýa-da ýaramaz bolup biler.

Ýaramaz GAP bankda göterim möçberlerine duýgur aktiwlere garanynda passiwleriň köpdüğini aňladýar. Degişlilikde, GAP 0-dan pes bolanda we bazardaky göterim möçberleri ýokarlanan mahalynda arassa girdeji azalýar we tersine, göterim möçberleri peselende girdeji köpeliýär.

Oňyn GAP bankda göterim möçberlerine duýgur passiwlere garanynda aktiwleriň köpdüğini aňladýar. GAP 0-dan ýokary bolanda we bazardaky göterim möçberleri ýokarlanan mahalynda bank goşmaça girdeji alýar, göterim möçberleri peselende göterim maržasy azalýar. Möçberleriň peselýän wagtynda menejeriň hereketleri kesgitli göterim möçberi bolan uzak möhletli aktiwleriň möçberini artdyrmakdan we şol bir wagtda gysga möhletli duýgur passiwleriň möçberini köpeltmekden ybaratdyr. Bu banka disbalansy aradan aýyrmaga we arassa göterim girdejisiniň peselmeginden çekilip bilinjek ýitgileri azaltmaga mümkinçilik berer.

Menejerler aktiwleriň we passiwleriň üzülmeli ortaça ölçenen möhletlerini ýakynlaşdyrmaga çalyşmalydyrlar.

Değişlilikde, 0 deň bolan GAP ýagdaýynda göterim möçberleriniň üýtgemegi arassa göterim girdejisine täsir etmeýär. Emma şeýleýagdaý diňe gipotetiki bolup durýar, bank hemişe göterim töwekgelçiliginiň täsirine düşme ýagdaýynda bolýar, sebäbi bank aktiwleri we borçnamalary möhletleri boýunça deňeçerlän, göterim möçberlerini bellemegiň birmeňzeş şertlerini kesgitlän halatynda hem, onuň müşderileri hemişe şu ýagdaýa üýtgetme getirip bilerler we disbalans ýüze çykar.

Göterim möçberleriniň üýtgemegine duýgur aktiwleriň girdejililik möçberi bilen duýgur däl (kesgitli göterim möçberi bolan) aktiwleriň girdejililik möçberiniň arasyndaky gatnaşygyň üýtgän mahalynda bankyň arassa göterim girdejisiniň hem üýtgejekdigini göz önünde tutmak gerek. Göterimleri tölemek boýunça girdejiler bilen serişdeleriň çekilýän möçberiniň arasyndaky gatnaşygyň üýtgäp durmagy, şeýle hem “işlemeýän” aktiwler bilen göterimsiz passiwleriň ululygynyň üýtgemegi göterim maržasyna täsir edýär. Şunuň bilen baglylykda, GAP-seljeriş geçirilende aktiwleriň we borçnamalaryň her bir görnüşini oňa gaýtadan baha berlen senesine, şeýle hem wagt aralyklaryna laýyklykda toparlara bölmek maksadalaýyk bolar.

GAP-seljerişi göterim möçberleriniň ozalky üýtgemeleriniň täsirine, aktiwleriň möçberine, bukjanyň düzümine ýa-da arassa göterim girdejisine baha bermek üçin peýdalanyp bolýandygyny belläp geçmek gerek. Mysal üçin, ABŞ-da köp banklar arassa girdejä geçirilen seljermäni özläriniň paýdarlary üçin ýyllyk hasabatlaryna goşýarlar. Bu ýagdaý göterim möçberleriniň, balansyň aýry-aýry maddalarynyň möçberleriniň, onuň gurluşynyň arassa girdejä edýän täsirini düşündirýär.

GAP dolandyrmagyň şu ýörelgelerini görkezip bolar:

1) möçberleri, möhletleri, hojalygyň sektorlary boýunça diwersifikasiýa edilen aktiwler bukjasyňy goldamak we bazarda ýeňil ýerläp boljak karzlary we gymmatly kagyzlary mümkin boldugyça köp saýlap almak;

2) aktiwleriň we passiwleriň her bir kategoriýasy üçin, işewürlük tapgyrynyň her bir döwri üçin amallaryň ýörite meýilnamalaryny işläp taýýarlamak, ýagny çözgütleriň dürli görnüşlerine seretmek (mysal üçin, göterim möçberleriniň şu wagtky derejesinde dürli aktiwler we passiwler hem-de möçberleriň hereketiniň meýillerindäki üýtgemeler bilen nähili iş geçirmeli);

3) möçberleriň hereket edýän ugrunyň her bir üýtgeýşi göterim möçberleriniň täze tapgyrynyň başlanmagy bilen baglanyşdyrylmaly däl.

Aýlanyşyk döwrüniň dürli tapgyrlarynda şu hereketler ýerine ýetirilmelidir.

Birinji tapgyr (pes göterim möçberleri, ýakyn geljekde olaryň ýokarlanmagyna garaşylýar):

- karz serişdeleriň üzülmeli möhletlerini uzaltmaly;
- kesgitli möçberi bolan karzlaryň mukdaryny azaltmaly;
- bukjanyň gurluşyny üýtgetmegiň hasabyna gymmatly kagyzzar bukjasyň möhletlerini gysgaltmaly;
- gymmatly kagyzzar satmaly;
- uzak möhletli karzlary çekmek üçin çäre görmeli;
- täze karz ugurlaryny açmaly däl.

Ikinji tapgyr (ýokarlanýan göterim möçberleri, ýakyn geljekde aňrybaş derejä ýetmegine garaşylýar):

- karz serişdeleriň möhletlerini gysgaltmagyň hasabyna aktiwleriň möhletlilikini üýtgetmeli;
- maýa goýumlaryň möhletlerini artdyrmaly;
- kesgitli göterim möçberi bolan karzlaryň paýyny artdyrmaga taýýarlyk görmeli;
- gymmatly kagyzzara goýulýan maýa goýumlary artdyrmaga taýýarlyk görmeli;
- kesgitli göterim möçberi bolan bergileri möhletinden öz üzmek mümkinçiligine seretmeli.

Üçünji tapgyr (ýokary göterim möçberleri, ýakyn geljekde olaryň peselmegine garaşylýar):

- karz serişdeleriň möhletlerini gysgaltmaly;
- kesgitli göterim möçberi bolan karzlaryň paýyny artdyrmaly;
- gymmatly kagyzzar bukjasyň möhletlerini artdyrmaly;
- geljekde aktiwleriň bir bölegini satmagy göz önünde tutmaly;
- müşderiler üçin täze karz liniýalarynda ünsi jemlemeli.

Dördünji tapgyr (pese gaçýan göterim möçberleri, ýakyn geljekde aňrybaş derejä ýetmegine garaşylýar):

- karz serişdeleriň möhletlerini uzaltmaly;
- maýa goýumlaryň möhletlerini gysgaltmaly;
- üýtgeýän möçberi bolan karzlaryň paýyny artdyrmaly;
- gymmatly kagyzzara goýulýan maýa goýumlary azaltmaly;
- kesgitli möçberi bolan aktiwleri bölekleýin satmaly;
- kesgitli möçberi bolan uzak möhletli bergileri meýilnamalaşdyryp başlamaly.

Şunuň bilen birlikde möhletler boýunça aralyklar usulyndan seresaply peýdalanmaly, sebäbi ol üç sany ýalan esaslarda gurulýar.

Birinjiden, görkezijiler bilen bagly düýpli meseleler bar. Mysal üçin, karzlar möçberler babatynda näderejede duýgur bolup durýarlar? Bank möçberleriniň üýtgeýşiniň näderejede ýygy bolup geçýändigine ynam ýok bolsa, aralygyň we arassa gymmatyň ölçegleri karzlaryň möçberleriniň hakyky üýtgän ýagdaýynda talap edilýäne garanyňda başgaça ýerleşdirilmegindäki islendik ýalňyşlary görkezýär. Bu kynçylygy ýeňip geçmek üçin bank binýatlyk möçberleriniň ählisiniň duýgurlygyna baha bermelidir.

Ikinjiden, ol göterim möçberiniň üýtgeýän wagty göterim töwekgelçiliginiň iň möhüm faktory bolup durýar diýen pikirden ugur alýar. Hakykatdan bolsa, möçberleriň üýtgeýän wagty diňe arassa göterim girdejisini üýtgetmek üçin mümkinçilik döredýär.

Üçünjiden, ol häzirki döwürde ähli aktiwler we borçnamalar boýunça göterim möçberleri şol bir ugurda şol bir ululykda üýtgär diýen pikirden ugur alýar.

Karz edarasynyň geleşikleriniň degerli böleginiň tamamlanmadygyny nazara almak bilen, menejment GAP (aralygy) möhletleri boýunça hasaplamalydyr, bu geljekde arassa göterim maržasynyň peselme töwekgelçiligine baha bermäge, bankyň göterim töwekgelçiligi babatda strategiýasyna baha bermäge mümkinçilik berýär. Şu maksat bilen, menejment hasabatlylygyň görnüşlerini kesgitlemelidir, şolaryň esasynda bolsa şunuň ýaly seljermäni geçirip bolar (*15-nji-16-njy tablisa*).

Möhletler boýunça aralygy dolandyrmak bitarap pozisiýanyň, ýagny aktiwleriň we borçnamalaryň deňliginiň durnukly girdejini kepillendirmelidigini göz önünde tutýar. ABŞ-da geçirilen ylmy barlaglaryň netijeleri möhletlerdäki aralygyň bitarap prozisiýasynyň ýokarda beýan edilen iki faktorlaryň hereketi sebäpli göterim möçberinden alynýan girdejiniň durnuksyz derejesini bermeginiň ähtimallygyny görkezdi.

Onsoňam möhletler boýunça aralygy dolandyrmak girdejileriň gaýtadan maýa goýuma gönükdirilip biljekdigini hasaba almaýar. Belli bir şertlerde gaýtadan maýa goýuma gönükdirmek arassa göterim girdejisiniň üýtgemegine degerli täsir edip biler.

Mundan başga-da, GAP-seljerişiň aşakdaky ýaly konseptual ýetmezçilikleri bardyr.

Birinjiden, göterim möçberleriniň göterim maržasyna we bankyň peýdasyna edýän täsiri aktiwleriň we passiwleriň diňe bazarda göterim möçberleriniň üýtgeýşine duýgur bölegi babatynda geçirilýär.

Ikinjiden, GAP-seljeriş arkaly bankyň maýasynyň ýitgilerine baha berip bolmaýar.

Aktivleriň we passiwleriň duýgurlygy barada möhleti boýunça hasabat, %

Makalaň ady	Duýgur						Duýgur däl	Umumy
	1-7 gün	8-30 gün	31-90 gün	91-180 gün	181-365 gün	1 ýylda ýokary		
Gymmatly kagyzlar		1,0	4,0	0,7	3,8	-		9,5
Kooperatiw gymmatly kagyzlar			1,9	2,8	2,2	7,6	-	9,5
Bankara karzlar	0,8	5,0	8,0	-	-	-	-	14,5
Müşderleri üçin karzlar	6,3	14,3	1,9	-	-	-	20,0	42,5
Işlemeýän aktiwler							14,7	14,7
Umumy aktiwler	7,1	20,3	15,8	3,5	6,0	7,6	34,7	100,0

Ahyry

Makalaň ady	Duýgur						Duýgur däl	Umumy
	1-7 gün	8-30 gün	31-90 gün	91-180 gün	181-365 gün	1 ýylda ýokary		
Talap edilýänçä depozitler	16,7	-	-	-	-	-	-	16,7
Möhletli depozitler	2,8	6,0	18,0	17,0	3,0	2,9	-	49,7
Fiziki şahslaryň goýumlary					7,4	1,9	-	9,3
Duýgur passiwler								78,5
Paýdar maýasy							21,5	21,5
Umumy passiwler	19,5	6,0	18,0	17,0	10,4	4,8	21,5	100,0
Üzňelik (deň gelmezligi)	-12,4	+14,3	-2,2	-13,5	-4,4	+2,8		

aktiwle riň we borçna malary	Umumy	21 514	6 488	282 395	88 655	60 458	465 952
---	-------	--------	-------	---------	--------	--------	---------

Ahyry

umumy
30 028
143 994
177 511
38 360
91 073
480 966

Bankyň balansynyň makalasy	Talap edilýänçä	1 gün	2-7 gün	8-30 gün	31-90 gün	91-180 gün	181 gün -1 ýyl	1-3 ý.	3 ýyldan ýokary	Duýgur däl
Döwletiň bergi borçnamalary				21 514						
Banklardaky serişdeler	6 488						6 442			
Ssudalar			5 000	8 240	17 600	4 900	13 300	32 000	21 662	179 693
Bankara karzlar	13 969	74 686								
Işlemeýän aktiwler										60 458
Umumy aktiwler	20 457	74 686	5 000	29 754	17 600	4 900	19 742	32 000	21 662	240 151

Bankyň balansynyň makalasy	Talap edilýänçä	1 gün	2-7 gün	8-30 gün	31-90 gün	91-180 gün	181 gün -1 ýyl	1-3 ý.	3 ýyldan ýokary	Duýgur däl
Bankyň serişdeleri	5 006	10 008								15 014
Müşderileriň serişdeleri	138 226									5 768
Depozitler			10 351		26 692	23 196	36 251	20 676		60 345
Wekseller	160				8 000		28			30 172
Hususy maýa										91 073
Umumy aktiwler	143 392	10 008	10 351	-	34 692	23 196	36 279	20 676	-	187 358
GAP	-122 935	64 678	-5 351	29 754	-17 092	-18 296	-16 537	11 324	21 662	
Kumulýatiw GAP		- 58 257	-63 608	-33 854	-50 946	-69 242	-85 779	-74 455	-52 793	

Aktiwleriň we borçnamalaryň üzülmeli wagt tertibi gurlanda iki esasy mesele ýüze çykýar. Birinjisi – bu bellenen üzülmeli möhleti bolmadyk gurallary

wagt aralyklary boýunça ýaýratmagyň (geçirişdirmegiň) laýyk usulyny kesgitlemekdir. Ikinji mesele GAP hasaplamak üçin pul akymalarynyň senesini ýeterlik derejede takyk bellemeyän döwürleri saýlap almak bilen baglydyr.

Getirilen belliklerden emele getirilen ýörelgelerden ýüz öwrülmelidigi gelip çykmaýar. Gürrüň diňe möhletler boýunça aralyklara seljermeleriň üstüniň zerur bolan ýagdaýynda göterim töwekgelçiliginiň beýleki faktorlaryna geçirilen seljerme bilen ýetirilmelidigi barada gidýär.

Adatça, GAP banklar tarapyndan göterim töwekgelçiligini dolandyrmakda iki görnüşde peýdalanylýar: töwekgelçiligi hejirlemek üçin we spekulýatiw maksatlarda. Aralyklar (bölünmeler) usulynyň ulanylmagy göterim möçberleriniň üýtgemeginiň arassa göterim girdejisine (göterim maržasyna) edýän täsirine mukdar taýdan baha bermegi geçirmäge mümkinçilik berýär. Şu maksady nazara almak bilen, bu çemeleşme tutuşlygyna bukjanyň gurluşyny seljermek üçin peýdalanylmaýar we diňe golaýdaky netijeleri seljermek bilen çäklenýär, ýagny onuň gysga möhletli häsiýeti bardyr.

GAP esasynda göterim töwekgelçiligine baha bermek daşary ýurt täjirçilik banklary tarapyndan giňden peýdalanylýar, emma şu usuldan peýdalanmagyň geljegi ýokarda gürrüňi edilen ýetmezçilikler sebäpli çäkli bolup durýar.

Meňzedip modelleşdirme. Bu usul arassa göterim girdejisiniň we maýanyň bazar gymmatynyň ululygynyň göterim möçberleriniň üýtgäp durmagynyň balansyň gurluşynyň üýtgemegine edýän täsirine düşme derejesini kesgitlemek üçin peýdalanylýar.

Şu usulyň düýp manysy işlenip taýýarlanan meňzetme modeline balansyň häzirki ýagdaýy baradaky maglumatlaryň we göterim möçberleriniň derejesiniň amatly ähmiýetleri (menejmentiň berýän bahasyna görä) goşulýandygyndan ybaratdyr. Şu maglumatlaryň esasynda arassa göterim girdejisi kesgitlenýär. Soňra banky ösdürmek babatda dürli çaklamalary we göterim möçberleriniň üýtgeýjiligini hasaba almak bilen, çaklama balans düzülýär hem-de arassa göterim girdejisi çykarylýar. Meňzedip seljermegiň esasynda göterim möçberiniň üýtgäp durmagynyň bankyň balansyna we maýasyna edýän täsirine baha bermek geçirilýär.

Meňzedip modelleşdirme menejmentiň işiniň iň möhüm ugurlarynyň biri bolup durýar, emma, gynansagam, az sanly banklar şu usuly iş ýüzünde ulanmakda üstünlik gazanmagy başardylar.

Şu usulyň esasynda goýlan maksada ýetmek üçin:

- şu wagtky balansdan, aktiwleri we borçnamalary üzmegiň we olara gaýtadan baha bermegiň wagt tertibinden ugur almaly;
- bankyň aktiwleri we borçnamalary boýunça serişdeleri çekmek we ýerleşdirmek boýunça hereket edýän möçberleri peýdalanmaly;

- öňde durýan modelleşdirmegiň gorizontyny dogry saýlap almaly (daşary ýurduň tejribesinde bu 6 – 12 – 24 aýa deňdir);

- pul serişdeleriniň akymalaryny olara gaýtadan baha bermegiň, möhletlerini uzaltmagyň we balansyň täze maddalarynyň ýüze çykmagynyň imitirlenendigini hasaba almak bilen çaklamaly.

Hakykata laýyk çaklama maliýe hasabatlylygyny almak maksady bilen menejment adatça, hasaplar boýunça galyndylaryň meýilnamalaşdyrylýan derejesi, balansyň täze pozisiýalarynyň wagtlaýyn gurluşy, girdejililigiň egri çyzygynyň özüni alyp barşy we girdejililigiň egri çyzygynyň üýtgemegine we täze hasaplara gaýtadan baha berilmegine bagly bolmadyk göterim möçberleriniň derejesi babatynda birnäçe çaklamalary öňe sürýär. Şeýle çaklamalaryň arasynda pul serişdeleriniň boşaýan akymalarynyň gaýtadan maýa goýuma gönükdiriljek ugurlaryna baha bermek ýaly çaklamany aýratyn bölüp görkezmek gerek; täze amallaryň ýüze çykýan ýagdaýlarynda balansyň gurluşyna baha bermeli, şeýle hem serişdeleri gaýtadan maýa goýuma gönükdirmekde ileri tutmalary kesgitlemeli. Baha emele getirmek, mysal üçin, ýüze çykýan (çaklama) amallar boýunça baha emele getirmek baradaky çaklamalar möhüm çaklamalar hasap edilmelidir.

Meňzedip seljermegiň artykmaçlygy onuň hasaba almagyň döp bolan kadalaryndan ugur alýandygyndan we ilkibaşky gymmata esaslanýan usulýetden peýdalanýandygyndan ybaratdyr. Bu usul, dýurasiýa usulyna garanyňda, üznüksiz hereket edýän gurluş düzüminiň peýdasyny uzak möhletleýin meýilnamalaşdyrmak üçin has kämil mehanizmi üpjün edýär.

Dýurasiýa (duration). Ykdysady gymmat usulynyň esasy guraly hökmünde dýurasiýa pul akymalarynyň baha töwekgelçiligi barada düşünje berýän we wagt birliklerinde aňladýlýan, ortaça ölçenen, häzirki zaman gymmaty hökmünde seretmek gerek. Şeýle hem dýurasiýa – bu aktiwiniň ýa-da borçnamanyň üzülmegine çenli galan ortaça ölçenen wagtdyr.

Bankyň iş tejribesinde köplenç halatda dolanyşyk we ortaça ölçenen gymmat düşünjelerini garyşdyrmak bolup geçýär. Dýurasiýanyň esasynda aktiwleriň we borçnamalaryň hasaba alyş gymmatyna bazar göterim möçberleriniň üýtgemelerini hasaba almak bilen gaýtadan baha bermek ýatýar. Baha bermegiň bu guraly maýa goýuma gönükdirilen gymmatyň gaýtarylmaly möhletini we bazarda göterim möçberleriniň üýtgemegi netijesinde peselme ýa-da maýanyň ýitirmegi töwekgelçiligini anyklamaga mümkinçilik berýär.

Mysal üçin, üzülmeli möhleti 4 ýyla deň bolan obligasiýa, onuň dýurasiýa bilen gutarnykly üzülmeli möhletine 3,5 ýyl galandygy, göterim möçberiniň üýtgändigine garamazdan, maýa goýumçynyň onuň ilkibaşky gymmatyny ortaça 3,5 ýylda alyp biljekdigini aňladýar. Eger göterim möçberleri ýokarlansa

obligasiýanyň bazar gymmatynyň azalan derejesiniň öwezi göterimleriniň döwürleýin kupon töleglerini gaýtadan maýa goýuma gönükdirmegiň hasabyna has ýokary girdejiler bilen, wada berlen peýda 3,5 ýylda alnar ýaly görnüşde dolunyp bilner.

Dýurasiýa amerikan ykdysatçysy Makkauli (*McCaulau*) tarapyndan öwrenilip, obligasiýalar bilen baglanyşykly tölegleriň akymynyň “ortaça kämilliginiň” ölçegi hökmünde kesgitlendi we bazarda göterim möçberleriniň üýtgeýşine duýgur gymmatly kagyzlar (obligasiýalar) öwrenilende birinji gezek ulanyldy.

Seljermäniň netijesinde gymmatly kagyzlara goýumlaryň dýurasiýasynyň aşakdakylara baglydygy belenildi:

- üzülmeli möhletine çenli galan wagta;
- kuponyň göterim möçberine;
- üzülmäge degişli gymmatly kagyzyň girdejililigine.

Bir wagtlaýyn tölegi bolan (nol kuponly) gurallar üçin dýurasiýa gurallyň üzülmegli möhletine çenli galan wagta deňdir. Köp gezekleýin tölegi bolan gurallar üçin dýurasiýa üzülmeli möhletine garanyňda hemişe pes bolýar, sebäbi tölegleriň häzirki gymmaty has soňky tölegleriň häzirki gymmatyndan ýokary bolýar.

Dýurasiýa modeli pul serişdeleriniň aralyk akymalarynyň ählisiniň möhletlerini hasaba almak bilen, göterimler görnüşindäki arassa girdejini ýa-da paýdarlar maýasynyň bazar gymmatyny dolandyrmakda ünsi jemleýär. Ýolbaşçylaryň maksady göterimler görnüşindäki arassa girdejini ýa-da paýdarlar maýasynyň bazar gymmatyny durnuklaşdyrmakdan ýa-da artdyrmakdan ybarat bolýar. Ýolbaşçylar göterim möçberiniň geljekki üýtgemelerinde spekulirlemek bilen, hejirlemek ýa-da göterim töwekgelçiligini kabul etmek üçin dýurasiýanyň GAP üýtgedip bilerler.

Dowamlylyga (uzaklyga) geçirilen seljerme möçberiniň göterim töwekgelçiliginiň pul serişdeleriniň gelmegi gelmeli möhletleriniň olaryň gitmeli möhletleri bilen gabat gelmeýän wagtynda peýda bolýandygyny ykrar edýär. Gysga möhletli üzülmeli serişdeler „bölümini“ döretmek bilen, hejirleme dowamlylygyň üstünden göterim möçberiniň üýtgeýän mahalynda gymmaty boýunça deň derejede üýtgeýän aktiwleriň we passiwleriň bukjalaryny belleýär. Aktiwler boýunça pul serişdeleriniň umumy hereketleriniň möhletleri we ululygy passiwler boýunça pul serişdeleriniň umumy hereketleri bilen gabat gelýän mahalynda paýdarlar maýasynyň bazar gymmaty ýeterlik derejede takyk hejirlenen ýagdaýynda üýtgeşsiz bolup galýar.

Dýurasiýanyň matemiki formulasy:

$$D = \frac{t * PVCF_t + (t + 1)PVCF_{t+1} + \dots + n * PVCF_n}{PVTCF}$$

Bu ýerde:

n – üzülmeklik möhletine çenli kupon döwürleriň sany;

$PVCF_t$ – t döwür üçin pul akymlarynyň häzirki zaman bahasy. üzülmekligiň girdejililige diskontlaşdyrylan;

$PVTCF$ Obligasiýalaryň pul akymlarynyň häzirki zaman bahalarynyň möçberi.

Has takyk formulany indiki görnüşe getirip bolar:

$$D = \frac{\sum_{i=1}^n t * \frac{CFt}{(1+y)^t}}{\sum_{i=1}^n (t + 1) * \frac{CFt}{(1+y)^t}}$$

Bu ýerde:

C - Döwür üçin kuponyň derejesi;

F – Obligasiýalaryň nominal bahasy;

y – Döwür üçin üzülmeklik möhletindäki girdejililik.

Üzülmek möhleti meňzeş, emma dürli kuponly tölegleri bolan obligasiýalar şol bir göterim derejesiniň üýtgemegine dürli-dürli täsir edip bilýärler. Ýöne meňzeş dýurasiýaly obligasiýalar deň täsir edýärler. Netijede obligasiýalaryň hümmetiniň göterim üýtgemegi onuň dýurasiýasy bilen aşakdaky formula boýunça baglydyr (Makkauliniň formulasy):

$$\frac{\Delta P}{P} \approx -D \left[\frac{\Delta y}{1 + y} \right]$$

Bu ýerde:

ΔP - obligasiýanyň hümmetiniň ütgemegini aňladýar;

P - obligasiýalaryň başlangyç hümmeti;

D - obligasiýanyň dyurasiýasy;

Δy - obligasiýanyň üzülmek möhletine girdejililigiň üýtgemegi;

y - üzülmek möhletine deslapky girdejililik.

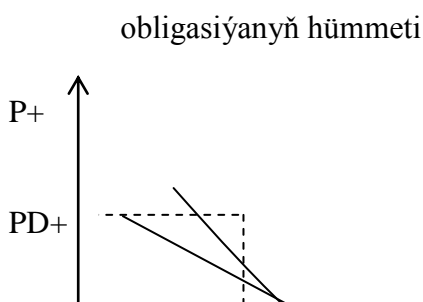
Maliýe guralynyň gymmatynyň göterim möçberiniň üýtgemegine guralyň tölegler akymynyň ortaça ölçenen möhleti näçe ýokary bolsa şol derejede duýgur bolýandygy bu formulanyň möhüm netijesi bolup durýar. Şeýle hem ol düýurasiýa bilen bazar gymmatynyň arasyndaky gatnaşygyň ugurlaýyn (liniýa) häsiýetiniň bardygyny görkezýär. Şeýlelikde, mysal üçin, 6 ýyllyk dýurasiýasy bolan gymmatly kagyzyň göterim möçberiniň üýtgemegine duýgurlygy 3 ýyllyk dýurasiýaly gymmatly kagyza garanynda iki esse ýokarydyr. Hejirleme syýasaty bu duýgurlygy göterim möçberiniň üýtgeýän mahalynda paýdarlar maýasynyň bazar gymmaty üýtgemez ýaly görnüşde deňleşdirmäge çalyşýar.

Obligasiýanyň hümmeti (kursy) bilen onuň girdejiliginiň arasyndaky baglylyk deňlemede kesgitleniş ýaly, liniýa görnüşde bolman, “güberçek” görnüşli bolsa (*11-nji surat*), soňkynyň peýdalanylmagy obligasiýanyň ýokarlanan ýa-da peselen girdejililigine laýyk gelýän, peseldilen täze hümmetiň (kursuň) peýda bolmagyna getirýär. Emma girdejililigiň ujypsyz üýtgemeleri üçin ýalňyşlyk örän pes bolup, deňleme kabul ederlikli netijeleri berýär (*11-nji surat*).

11-nji suratdan girdejililigiň üýtgeýiş ululygy näderejede pes bolsa hümmet (kurs) kesgitlenen mahalynda ýalňyşlygyň ululygynyň hem şol derejede pes bolýandygy görünýär.

Ýalňyşlaryň möçberleri deňdir, degişilikde, $(P^+ - Pd^+)$ we $(P - Pd)$.

Bank ähli aktiwler we passiwler babatynda umumy töwekgelçilik barada alada edýär. Bankyň passiwler boýunça hökmany töleglerden öň aktiwlerden pul serişdelerini alýan wagtynda, ol töwekgelçiligiň täsirine düşýär, sebäbi onuň alnan serişdeleri pes möçberler boýunça gaýtadan maýa goýuma gönükdirmeli bolmagy mümkindir. Bankyň bazarda ýerleşdirilen serişdelerden ýa-da beýleki aktiw amallardan pul serişdelerini almazyndan öň bergiler boýunça tölegleri geçirýän mahalynda, ol karz serişdeleriň gymmatlama mümkinçiliginiň täsirine düşýär. Wagt aralygyna geçirilen seljerme bankyň işiň netijeleriniň maksadyny –maýanyň bazar gymmatyny – kesgitlemegini we jemi aktiwleriň ortaça dowamlylygy bilen jemi passiwleriň ortaça dowamlylygynyň arasyndaky tapawudy dolandyrmagyny talap edýär. Olaryň her birini aýry-aýry gurallaryň dowamlylygyny olaryň degişli proporsional (deň ölçegli) bazar gymmatyna köpeltmegiň jemi hökmünde alyp bolar. Her bir proporsiýa aktiwiniň ýa-da passiwiniň, degişlilikde, ähli aktiwleriň ýa-da ähli passiwleriň bazar gymmatyna bölünen bazar gymmatyna deňdir. Paýdarlar maýasynyň bazar gymmaty hasaplama goşulmaýar.

11-nji surat. Güwerçekligiň ýüze çykmagy

Modifisirlenen dýurasiýa (*MD*) peýdalanylanda töwekgelçiligi ýa-da maýanyň ýitgisini ölçemek mümkin bolýar. Ony kähalatda göterim möçberiniň çeýeligi diýip hem atlandyrýarlar we *IRE* görnüşde belleýärler.

MD göterim möçberi 100 binýatlyk nokat ýa-da 1% ýokarlananda aktiwiň ýa-da borçnamanyň bazar gymmatynyň göterimde üýtgeýşine baha bermäge mümkinçilik berýär.

$$MD = - D : (1 + y).$$

Emma beýan edilen „güberçeklilik“ hadysasyny nazara alyp, girdejiiligini degerli üýtgeýän ýagdaýynda dýurasiýany örän seresaply peýdalanmaly, şu ýagdaýda aktiwe ýa-da borçnama „güberçeklilik“ babatynda düzediş girizmegi geçirmek zerur bolýar.

Bankyň ýolbaşçylary dýurasiýanyň görkezijilerini göterim töwekgelçiligine baha bermek üçin peýdalanyp bilerler. Degişli görkeziji işiň meýilnamalaşdyrylýan netijelerine bagly bolýar. Eger bankyň wezipesi maýanyň bazar gymmatyny kesgitlemek bolup durýan bolsa, onda aktiwler boýunça tölegleriň jemi dowamlylygy balansyň pulundaky borçnamalaryň paýyna ölçenen borçnamalar boýunça tölegleriň jemi dowamlylygynyň köpeltme hasylyna deň bolan mahalynda ol doly hejirlener. Eger munuň ýerine bank maýanyň jemi aktiwlere gatnaşygyny hejirlemegi ýa-da arassa göterim maržasyny gazanmagy ileri tutýan bolsa, ol aktiwler boýunça tölegleriň jemi dowamlylygyny passiwler boýunça tölegleriň jemi dowamlylygyna deňleşdirmelidir.

Göterim möçberleriniň üýtgemeginiň bankyň maýasyna edýän täsirine baha bermek üçin dýurasiýanyň *GAP* hasaplanýar (*GAPD*).

$$GAPD = D_A - u \times D_L,$$

bu ýerde:

D_A – aktiwleriň her bir aktiwiň uzaklygy bilen jemi aktiwleriň bazar gymmatynyň proporsional paýynyň köpeltme jemi bilen ölçenilýän jemi dowamlylygydyr;

D_L – passiwleriň her bir passiwiniň uzaklygy bilen jemi passiwleriň bazar gymmatynyň proporsional paýynyň köpeltme jemi bilen ölçenilýän jemi dowamlylygydyr;

u - jemi aktiwleriň borçnamalaryň jemi aktiwlere bolan gatnaşygy.

GAPD bankyň maýasyna edýän täsirine dogry baha berilmegi möhümdir.

Eger *GAPD* noldan ýokary bolsa, onda bankyň maýasynyň bazar gymmaty bazarda göterim möçberiniň ýokarlanmagy bilen peselýär we bu möçberiniň peselmegi bilen ýokarlanýar.

Eger *GAPD* noldan pes bolan ýagdaýynda bazarda göterim möçberiniň ýokarlanmagy bilen maýanyň bazar gymmaty artýar we olar peselen ýagdaýynda azalýar.

Bank maýanyň göterim möçberiniň üýtgemegine duýgur bolmazlygyny gazanyp biler. Bu diňe *GAPD* gola deň bolan ýagdaýynda, ýagny dýurasiýanyň esasynda karz edarasynyň maýasyny göterim töwekgelçiliginiň ýaramaz täsirinden gorap bolýan mahalynda mümkindir. Şunuň ýaly gurluşda göterim möçberiniň islendik görnüşde üýtgemegi karz edarasynyň hususy serişdeleriniň (maýanyň) gymmatyna hiç hili täsir etmeýär. Mysal üçin, göterim möçberleri ýokarlananda diňe bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň gymmaty üýtgär, emma maýanyň bazar gymmatyna täsir ýetmez.

Maýanyň bazar gymmatyny hejirlemegiň şerti şu görnüşde bolar:

$$D_{AX} MV_A = D_L \times MV_L,$$

bu ýerde:

D_A – aktiwleriň dýurasiýasy;

MV_A - aktiwleriň bazar gymmaty;

D_L - borçnamalaryň dýurasiýasy;

MV_L - borçnamalaryň bazar gymmaty.

GAPD absolýut gymmaty näçe ýokary bolsa, göterim töwekgelçiligi hem şol derejede ýokarydyr. Şeýlelikde, gowy hejirlenen bank bankyň maýasynyň üýtgeýşinde oňyn depginini saklamak üçin, öz aktiwleriniň dowamlylygy bilen amallary geçirer, ol passiwleriniň dowamlylygyndan biraz pes bolýar. Görkezilen gatnaşyklar *17-nji tablisada* getirilýär.

17-nji tablisa

DGAP	Göterim derejeleriniň üýtgetmegi	Aktiwleriň bazar bahasynyň üýtgetmegi	Talaplar	Passiwleriň bazar bahasynyň üýtgetmegi	Aksiýanyň bazar bahasynyň üýtgetmegi
Oňaly	Ýokarlanma	Peselme	>	Peselme	Peselme
Oňaly	Peselme	Ýokarlanma	>	Ýokarlanma	Ýokarlanma
Oňasyz	Ýokarlanma	Peselme	<	Peselme	Peselme
Oňasyz	Peselme	Ýokarlanma	<	Ýokarlanma	Peselme
Nol	Ýokarlanma	Peselme	=	Peselme	ýok
Nol	Peselme	Ýokarlanma	=	Ýokarlanma	ýok

Bank arassa göterim girdejisini hejirlemäge gözükdirilen strategiýany saýlap alýan bolsa, onda resmileşdirilen şertiň şunuň ýaly görnüşi bolar:

$$MV_a \times (T - D_a) = MV_L \times (T - D_L),$$

bu ýerde:

T- üzülmeli möhleti.

Soňky deňlemäni özgertmegiň esasynda borçnamalaryň üzülmeli möhletini tapyp bolar, ol göterim girdejisini bazarda göterim möçberiniň üýtgemelerinden goramaga mümkinçilik berer:

$$D_L = T - D_a) = MV_a \times (T - D_a) : MV_L),$$

Bankyň aktiwler we passiwler bukjalary dolandyrylanda dýurasiýanyň peýdalanylmagy banka töwekgelçiligiň we maýanyň ýitgileriniň ululygyna baha bermäge mümkinçilik berip biler.

Dýurasiýa usulynyň bankyň aktiwler we passiwler bukjasyny tutuşlygyna dolandyrmak mümkinçiligini gazanmak we bazarda göterim möçberleri üýtgän ýagdaýynda maýanyň ýitgilerine baha bermek mümkinçiligi ýaly görünüp duran artykmaçlyklarynyň bardygyna garamazdan, bu usula ýetmezçilikler hem mahsusdyr:

- göterim möçberleriniň derejesinde degerli üýtgemeler mahalynda peýdalanyň bolmazlygy;

• aňrybaş netijelilige diňe töwegelçiligiň gysga wagtlyk derejesi kesgitlenende ýetilýär, ýagny dýurasiýa töwegelçiligiň gündelik derejesine baha bermek üçin ulanylsa gowy bolar;

- guralyň duýgurlygynyň ýokary bolmagy.

Mundan başga-da, maliýe guralynyň ykdysady gymmatynyň göterim töwegelçiligini ölçeýji hökmünde peýdalanylmagynyň aşakdaky ýaly düýpli ýetmezçiligi bardyr. Ykdysady gymmat hasaplanylanda bazar göterim möçberleri guralyň hereket etmegine galan möhletň dowamynda üýtgeşsiz bolup galar we möhlet tamamlanýança alnan pul serişdeleri (mysal üçin obligasiýalar boýunça kupon tölegleri, karz boýunça göterimler) şol möçberler boýunça gaýtadan maýa goýuma gönükdirilendir diýen pikirden ugur alynýar. Eger olar pes möçber bilen gaýtadan maýa goýuma gönükdirilse ýa-da “harçlansa”, onda hakyky peýda ykdysady gymmata baha bermegiň esasynda alynmagy göz önünde tutulýan derejeden has pes bolar.

Beýleki tarapdan, Makkauliniň formulasy maliýe bazarlaryna, aýratyn hem gymmatly kagyzlar bazaryna gatnaşyjylaryň arasynda giň ýaýradý. Şonuň üçin hem şol formulanyň esasynda alynýan baha bermeler maliýe gurallarynyň möhüm baha emele getiriji faktoryna öwürüldi. Ykdysady gymmatyň hasaplamasy aktiwe eýeçilik etmekden ýa-da ony ýerleşdirmekden (şonuň ýaly-da, borçnamany mundan beýläk hem ýerine ýetirmekden ýa-da ony haýal etmän üzmekden) garaşylýan peýda (karz edarasynyň hususy serişdeleriniň (maýasynyň) ululygynyň üýtgemegine) başlangyç baha bermek üçin peýdalanylýan bilner. Zerur bolan halatynda berlen baha göterim möçberleriniň mümkin bolan üýtgemelerini has takyk hasaba alýan beýleki usullar bilen düzediş girizilip bilner.

Göterim töwegelçiligini has doly gurşap almak üçin karz guramasynyň duýgur aktiwleriniň we borçnamalarynyň ählisiniň täsirine üns berilmelidir. Aýry-áýry pozisiýalar bilen bir hatarda, olaryň bank tarapyndan geçirilen amallaryň görnüşleri boýunça birleşdirilen görkezijilerine (agregatlara) seretmek maksadalaýyk bolar.

Häzirki wagtda dýurasiýa daşary ýurtlarda we Russiýada täjirçilik banklary tarapyndan giňden ulanylýar, Russiýada bu usuly diňe iri banklar ulanýarlar. Ony Russiýanyň banklarynyň iş tejribesine ornaşdyrmakdaky esasy päsgelçilikler şular bolup durýar:

• ýurduň guramalary tarapyndan teklipl edilýän programma önümleriniň bolmazlygy;

• guralyň duýgurlygy, bu ony diňe belli bir derejede durnukly bazar ýagdaýy şertlerinde üstünlikli ulanmaga mümkinçilik berýär.

Alynýan maglumatlaryň ygtybarlylyk derejesiniň ýokarydygyny we göterim töwekgelçiligini hejirlemek maksady bilen ulanmak mümkinçiligini nazara alanyňda baha bermegiň bu usulyny ornaşdyrmagyň geljegi bar diýip bolar.

5-NJI BAP. DEŇ GELMEÝÄN (BALANSLAŞDYRYLMADYK)LIKWIDLILIK TÖWEKGELÇILIGI

5.1. Deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligi düşünjesi we ony şertlendirýän faktorlar

Daşary ýurtly awtorlaryň bankyň likwidliligi bilen baglanyşykly töwegelçiligi kesgitlemek boýunça ylmy işleriniň we çap edilen materiallarynyň öwrenilmegi düşünje apparaty derejesinde tapawutlary ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Ykdysatçylaryň birnäçesi likwidlilik töwegelçiligini, beýlekileri deň gelmeýän liwidlilik töwegelçiligini görkezýärler.

Bu töwegelçilikleriň düýp manysy boýunça hem ýeke-täk pikir ýok.

Likwidlilik töwegelçiligine, takyk aýdylanda bolsa, ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligine seretmek has döp bolan çemeleşme bolup durýar. Munuň düýp manysyny ykdysatçylaryň bir topary onuň ýüze çykyş faktorlary (mysal üçin, borçnamalary öz wagtynda ýerine ýetirmek üçin aktiwleriň ýetmezçiligi, maliýe aktiwlerini töleg serişdelerine ýitgi çekmän çalt öwürmegiň mümkin dældigi) bilen, beýlekileri maliýe aktiwlerini çalt öwürmegi amala aşyrmagyň zerurlygy sebäpli ýitgileriň ýüze çykmak ähtimallygy, üçünji birleri aktiwleri satmak ýoly bilen ýa-da täze karz almalar ýoly bilen aram bahadan nagt serişdeleri almakdaky kynçylyklar sebäpli arassa girdejiniň we paýnamalaryň bazar gymmatynyň üýtgemegi bilen baglanyşdyrýarlar.

Likwidlilik töwegelçiliginiň ýokarda getirilen kesgitlemelerinde mazmun taýdan tapawutlaryň bolmagyna garamazdan, awtorlaryň ikinji we üçünji toparlarynda töwegelçiligiň şu görnüşiniň düýp manysyny açyp görkezmäge usulyýet taýdan esaslandyrylan ýeke-täk çemeleşmäniň bardygy görünýär: olarda töwegelçiligiň netije we faktor tarapy nygtalýar. Emma netije tarapy ýitgiler bilen baglanyşdyrylýar. Bank öz işinde töwegelçiligi kabul etmek bilen, şol bir wagtyň özünde ýaramaz netijeleri nähili ýeňip geçmelidigini bilmeklik talabynyň bolmagynda, üstünlik gazanmagy niýet edinýär. Obýektiv we subýektiv sebäpler bilen baglanyşyly bu talaby ýerine ýetirmäge ukypsyzlyk işiň ýaramaz netijelerine getirýär.

Likwidlilik töwegelçiliginiň ikinji düzüm bölegi, ýokarda bellenip geçilişi ýaly, faktor tarapyny görkezýär. Onuň bölünip görkezilmegi töwegelçiligiň düýp manysyny açmak üçin hökmany bolup durýar. Şu tarapy her bir töwegelçiligiň özboluşly tebigatynyň bardygyny nygtaýar, netije düzüm bölegi bolsa umuman alnanda töwegelçiligiň tebigatyny kesgitleýär.

Likwidlilik töwegelçiligi üçin şu faktor tarapy zerur çeşmeleriň ýokdugy sebäpli, goýumçylaryň we karz berijileriň önünde borçnamalary ýerine ýetirmezlik ýa-da olary özi üçin ýitgili ýagdaýda ýerine ýetirmek mümkinçiliginde jemlenýär. Mälim bolşy ýaly, şeýle çeşmelere aşakdakylar degişlidir:

- likwidliligi ýokary aktiwler (kassadaky we aragatnaşyk (korrespondent) hasaplardaky nagt pul);
- pul serişdelerine çalt öwürüp bolýan likwidli aktiwler;

- amatly bazar ýagdaýynda bankara karzlary çekmek;
- depozit çeşmeleri giňeltmek üçin özüniň gymmatly kagyzlaryny çykarmak (depozit we süýşirintgi sertifikatlary, wekseller);
- Merkezi bankdan karz almak.

P.Rouz „Bank menejmenti“ atly işinde bankyň likwidliliginiň ýetmezçiligini ýapmak üçin peýdalanylýan serişdeleriniň çeşmelerini saýlap alýan mahalynda bankyň öwrenmeli şu jähtlerini belleýär:

- 1) bankyň zerurlyklarynyň möhletliligi;
- 2) bankyň zerurlyklarynyň dowamlylygy;
- 3) likwidli serişdeler bazarynyň bank üçin elýeterliligi;
- 4) serişdeleriň beýleki (alternatiw) çeşmeleriniň belli bir derejede gymmatlygy we töwekgelçiligi;
- 5) garaşylýan göterim möçberleri;
- 6) federal ätiýaçlyk ulgamynyň we ABŞ-nyň gaznaçylyk gullugynyň geljekki pul-karz syýasaty;
- 7) ätiýaçlandyrmak mümkinçiligi;
- 8) likwidli serişdeler çeşmeleri babatynda ulanyp boljak düzgünleşdirme.

Ösüp barýan ýurtlar üçin ýokarda görkezilen jähtleriň iň ähmiýetlileri şular bolup durýar:

1) likwidli serişdelere bolan zerurlygyň möhletliligi (eger likwidli serişdeler gyssagly ýagdaýda zerur bolsa, bankyň ýolbaşçylary bankara karz bazaryna ýa-da karz almak üçin Merkezi banka ýüz tutýarlar, gyssagly zerurlyk bolmasa likwidli serişdeler depozitleri satmak ýa-da çekmek arkaly alnyp bilner. Şunda likwidliligi üpjün etmek we gaýra goýulmasyz tölegleri amala aşyrmak maksady bilen Merkezi bankyň karzlarynyň örän ýygy peýdalanylmagy täjirçilik bankynyň işine gözegçiligiň güýçlendirilmegine getirip biler);

2) likwidli serişdelere bolan zerurlygyň dowamlylygy (likwidli serişdelere uzak wagtyň dowamynda zerurlyk aktiwleri (mysal üçin, döwletiň gymmatly kagyzlaryny) satmagyň, uzak möhletli karzlary almagyň, edilýän bank hyzmatlaryny mahabatlandyrmagyň ýa-da bankyň müşderileri tarapyndan karzlaryň üzülmeginden gelýän serişdeleriň kömegi bilen ýapylyp bilner);

3) bankara karzlar bazarynyň bank üçin erkin elýeterliligi (uly bolmadyk banklara garanyňda iri banklar pul bazarynda ýeňil we köplenç halatda has pes bahadan karz alyp bilýärler, likwidli serişdeleriň çeşmeleri saýlanyp alnanda şu ýagdaý hem göz önünde tutulmalydyr);

4) bank tarapyndan çekilýän serişdeler babatynda ulanylýan ätiýaçlyk goruna degişli talaplar hem likwidli serişdeleriň çeşmelerini saýlap almaga uly täsir edýär. Meselem, bank tarapyndan çekilýän serişdeleriň birnäçesi boýunça ätiýaçlyk

gorunyň has pes ölçegleriniň bolmagy serişde çeşmesini saýlap almagy öňünden kesgitläp biler.

Likwidli serişdeleriň çeşmeleriniň belli bir derejedäki gymmaty we garaşylýan göterim möçberleri hem bankyň deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligini dolandyrmakda göz önünde tutulmalydyr. Karz almak amala aşyrylanda olar boýunça in pes göterim möçberlerine garaşylýan has arzan çeşmeleri peýdalanmak gerek.

H.Wan Grýuning we S.Braýowiç Bratonowiç “Bank töwekgelçiliklerine seljerme” atly işde daşarky bazarda karz almak amala aşyrylanda bankyň gabat gelip biljek birnäçe meselelerini görkezdiler:

- satyn alynýan serişdeler kähalatlarda elýeter bolman biler. Eger bank bankara bazarynda ynamy ýitirse, bu onuň likwidliligine howp salyp biler;
- passiwleri dolandyrmak gysga möhletli gymmatly kagyzlaryň möçberini azaltmaga we has uzak möhletli goýumlary üpjün edýän gysga möhletli borçnamalaryň möçberini artdyrmaga getirip biler. Pul bazarynda göterim möçberleriniň ýokarlanýan döwründe bu ýagdaý bankyň peýdasynyň azalmagyna getirip biler;
- bankara karzlar bazaryndaky bäsleşik bankyň töwekgelçiligi ýokary bolan goýumlarynyň artmagyna getirip biler;
- ozaldan bar bolan borçnamalary üpjün etmek üçin bazarda likwidli serişdeler satyn alnanda hemişe satyn alynýan serişdeleriň bahasynyň ýokarydygy sebäpli ýitgi çekmek howpy bolýar;
- pul bazarynda çökgünlik ýagdaýynda iş ýüzünde iri banklardan başga ähli banklar karz serişdeleri ýokary göterim möçberleri boýunça alarlar;
- serişdeleriň pes bahadan alynmagy bankyň göterim möçberleriniň üýtgame töwekgelçiliginiň täsirine düşmek mümkinçiligini ýokarlandyrýar.

Şeýlelikde, ol ýa-da beýleki çeşmeden özüň üçin ýitgisiz peýdalanmagyň mümkin bolmazlygy anyk bankyň likwidlilik ýagdaýyna täsir edýän içerki we daşarky faktorlar sebäpli bolup biler.

Likwidliligiň içerki töwekgelçiligine şulary degişli etmek kabul edilendir: aktiwleriň we passiwleriň hili, aktiwleriň we passiwleriň möhletleri, pul möçberleri boýunça we aýry-aýry pullara böleniňde deň gelmezlik derejesi, bank menejmentiniň derejesi, bankyň abraýy.

Aktiwleriň hili pul serişdeleriniň öz wagtynda gelmegini üpjün etmäge mümkinçilik bermeýän pes likwidliliginde ýüze çykýar.

Passiwleriň hili goýumlaryň, depozitleriň öňünden görülmedik, uzak möhletle gitmek mümkinçiligini şertlendirýär, bu bolsa her bir anyk pursatda banka bildirilýän talaplaryň möçberini artdyrýar.

Aktiwleriň we passiwleriň möhletleri, pul möçberleri boýunça we aýry-aýry pullara böleniňde deň gelmezligi ähli ýagdaýlarda likwidlilik üçin howp bolup durýar. Eger bu deň gelmezligiň derejesi howply nokadyň çäginde çykmaýan bolsa, eger soňky döwürlerde gyşarmalaryň ugry dürli häsiýete eýe bolýan bolsa, onda likwidlilik töwekgelçiligi pes bolýar. Aktiwleriň we passiwleriň deň gelmezlik derejesi we bu babatdaky meýiller bankyň ony aradan aýyrmak mümkinçiligini kesgitleýär. Howply nokatdan daşyna çykylmagy we gyşarmalaryň häsiýetiniň durnuklylygy ýüze çykan ýagdaýy düzedip bolmazlyk, öz likwidlilik ýagdaýyny düzgünleşdirip bilmezlik howpuny döredýär.

Bank menejmentiniň hili aýry-aýry amallaryň amala aşyrylýan döwründe (karzlaryň berilýän, gymmatly kagyzlaryň satyn alynýan, depozitleriň we goýumlaryň çekilýän, balansdan daşary amallaryň amala aşyrylýan mahalynda) ýa-da möhletlere we pullara bölmek bilen balansy düzümläýin gurmagyň barşynda hem-de bankyň aktiwleri bilen borçnamalarynyň arasynda ýüze çykan deň gelmezlikleriň düzgünleşdirilýän wagtynda (bankyň borçnamalaryny üzmegiň has amatly çeşmesi saýlanyp alnanda) çözgütleriň hünärlilik bilen kabul edilmelidigini kesgitleýär.

Bankyň abraýy oňa serişdeleri çekmegiň we ýerleşdirmegiň has amatly şertlerini almaga mümkinçilik berýär.

Likwidlilik töwekgelçiliginiň ýüze çykmak mümkinçiligini şertlendirýän ýokarda getirilen içkeri faktorlar, hakykatdan, şu töwekgelçiligiň hil tebigatyny görkezmek bilen, bankyň ony aradan aýyrmaga ukypsyzlygyny ýa-da onuň şol ukybynyň peselendigini kesgitleýär. Bankyň goýumçylaryň önündäki borçnamalaryny ýerine ýetirmäge ukypsyzlygy möhletlere we pul möçberlerine böleniňde aktiwleriň we passiwleriň pul möçberleriniň deň gelmezliginiň özünden däl-de, eýsem şeýle deň gelmezligiň derejesinden we hilinden ybarat bolup, ol şunda ýüze çykýar:

- täze depozitleri çekmegiň, beýleki banklardan we Merkezi bankdan karz almagyň, öz gymmatly kagyzlaryňy çykarmagyň we ýerleşdirmegiň hasabyna üstüne alan borçnamalaryňy maliýeleşdirmäge ukypsyzlykda ýa-da bu ukybyň gowşamagynda;

- olaryň hiliniň pesdigi sebäpli, bankyň bar bolan aktiwleri ýerlemäge ukypsyzlygynda;

- hünär derejesiniň pesdigi sebäpli, menejmentiň ýagdaýy düzgünleşdirmäge ukypsyzlygynda.

Faktorlaryň beýleki bir topary, ýagny daşky faktorlar bankyň şu şertlerde likwidlilik töwekgelçiligini aradan aýyrmak mümkinçiliginiň ýokdugyny ýa-da şeýle mümkinçiliginiň gowşakdygyny şertlendirýär. Şeýle faktorlara, düzgün bolşy ýaly, şular degişli bolýar:

- ýurtda telekeçiligiň bank ulgamyna, hökümete we jemgyýete bolan ynamyny kesgitleýän syýasy ýagdaý;
- ýurtda telekeçilige we bazar gatnaşyklarynyň ösmegine ýardam berýän ykdysady durnuklylyk;
- gymmatly kagyzzlar bazarynyň we bankara karz bazarynyň ösüşi;
- pul-karz indikatorlarynyň ýagdaýy (hümmetsizlenme derejesi, göterim möçberleri, puluň hümmeti, gazna bazarlarynda bahalaryň hereketi we ş.m.);
- Merkezi bankyň gözegçilik wezipeleriniň netijeliligi.

Bu faktorlar telekeçilik işine gatnaşýanlaryň, şol sanda täjirçilik banklarynyň ykdysady işjeňligine, banklaryň serişde binýadynyň ýagdaýyna, serişdeleriň goýulýan ugurlaryna, banklaryň amallarynyň töwekgelçiligine we girdejililigine täsir edýän ýurtdaky umumy ykdysady ýagdaýy kesgitleýär.

Şeýlelikde, likwidlilik töwekgelçiliginiň netije we faktor düzüm böleklerini umumylaşdyrmak bilen, onuň düýp manysyny şu görnüşde emele getirip bolar: likwidlilik töwekgelçiligi karzdarlaryň we goýumçylaryň öňünde alnan borçnamalary ýerine ýetirmek üçin bankyň öz wagtynda we özi üçin ýitgisiz ýagdaýda goşmaça maliýe serişdelerini çekmäge ýa-da bar bolan aktiwleri ýerleşdirmäge ukypsyzlygy ýa-da mümkinçiliginiň ýokdugy netijesinde ýitgi çekmek (maýanyň bir bölegini ýetirmek) töwekgelçiligi bolup durýar.

Ýokarda bellänip geçilişi ýaly, käbir ykdysatçylar şu töwekgelçiligi deň gelmezlik töwekgelçiligi diýip atlandyrmak, oňa diňe bir ýeterlik däl töwekgelçiligi däl, eýsem artyk likwidlilik töwekgelçiligini hem goşmak bilen, ony has giň düşündirýärler.

Mysal üçin, W.Platonow bilen M.Higginsiniň redaktirlemeginde çykarylan “Bank işi: Strategik gollanma” atly monografiýada ýeterlik däl likwidlilik töwekgelçiliginiň öz borçnamalaryňy wagtynda ýerine ýetirmegiň mümkin dældiginde ýüze çykýandygy we munuň üçin bankyň aýry-aýry aktiwlerini amatsyz şertlerde ýerleşdirmegiň talap edilýändigini bellenýär; artyk likwidlilik töwekgelçiligi - likwidliliği ýokary aktiwleriň artyklygy sebäpli girdejileriň ýitirilmegi we onuň netijesi hökmünde, bank üçin tölegli bolan serişdeleriň hasabyna girdejililigi pes aktiwleriň esassyz maliýeleşdirilmegi bolup durýar.

Görkezilen düşündirişniň kanunylygyny töwekgelçiligiň çeşmesiniň tebigatynyň birdigi, ýagny aktiwleriň we passiwleriň pul möçberleri we möhletleri boýunça yzygiderli ýüze çykýan, bankyň ony özi üçin ýitgisiz aradan aýyrmaga ukypsyz bolan ýa-da aradan aýryp bilmeýän deň gelmezligi bilen düşündirip bolar. Şunda bir ýagdaýda (ýeterlik däl likwidlilik töwekgelçiligi) ýitgiler likwidli aktiwleriň adalatsyz bahadan satyn alynmagyndan, beýleki ýagdaýda (artyk likwidlilik töwekgelçiligi) girdejiniň doly alynmazlygyndan ybarat bolýar.

Ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiliginiň faktor tarapyna ýokarda seredilipdi. Artyk likwidlilik töwegelçiliginiň faktor tarapy hem içki we daşky faktorlar bilen kesgitlenýär. Olaryň tebigaty şu töwegelçiligiň iki görnüşi üçin hem bir bolup durýar.

Meselem, içkeri faktorlaryň bir umumy tebigaty artyk likwidlilik, ýeterlik däl likwidlilik ýaly, bankyň degişli möhletleri bolan aktiwler bilen passiwleriniň arasynda ýüze çykan laýyk gelmezligi öz wagtynda aradan aýyrmaga ukypsyzlygyny görkezýär. Şeýle ýagdaýyň sebäpleri şular bolup biler: artyk likwidlilik bolan halatynda ýagdaýy dolandyrmakda seresapsyzlyk ýa-da dolandyrmagy, bank amallarynyň ösdürilmeli ugurlaryny tapmagy başarmazlyk; likwidliliğiň ýetmezçiligi ýagdaýynda syýasatyň agressiwligi, hakyky ýagdaýa baha bermegi başarmazlyk.

Daşky faktorlaryň bir umumy tebigaty bankyň özüniň hereket edýän daşky gurşawyna baha bermäge we ony nazara almaga ukypsyzlygyny kesgitleýär.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine getirýän sebäpler, umuman alnanda, bankyň pul akymalaryny sowatly gurmaga we olaryň hilini üpjün etmäge ukypsyz bolan menejmentiň kanagatlanarsyz işinde jemlenýär.

Şeýlelikde, deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligi diýip bankyň özüniň likwidlilik ýagdaýyny düzgünleşdirmäge ukypsyzlygy ýa-da ony düzgünleşdirip bilmeýändigini, ýagny borçnamalaryň möçberi bilen olaryň ýapmagyň çeşmelerini deň we özi üçin ýitgisiz ýagdaýa getirip bilmeýändigini sebäpli, girdejileriň ýitirilmek töwegelçiligine düşünilmelidir.

Gözegçilik edaralarynyň, hususan-da, Merkezi bankyň ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligini düzgünleşdirmäge we oňa gözegçilik etmäge esasy üns berýändigini nazara alanynda, iş ýüzünde deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň şu görnüşiniň takyk görünýän dolandyryş ulgamy bardyr.

5.2. Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini dolandyryş ulgamynyň esasy elementleriniň häsiýetnamasy

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini dolandyrmak bank töwegelçiliklerini dolandyrmagyň kiçi ulgamy bolup durýar. Şu kiçi ulgam, tutuş ulgam ýaly, özara baglanyşykly elementleriň jemi bilen häsiýetlendirilýär. Bu elementlere şular degişlidir: dolandyryş subýektleri we olara deň gelýän maksatlar, töwegelçiligi anyklamak (identifikasiýa), baha bermek, monitoring, düzgünleşdirmek. Emma sanalyp geçilen elementleriň öz aýratynlyklary bardyr.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini dolandyrylmagyň subýektlerine gözegçilik edarasy hökmünde Merkezi bank we täjirçilik banklarynyň özlери

değişlidir. Şu töwegelçiligiň Merkezi bank tarapyndan dolandyrylyşynyň aýratynlygy, ýokarda bellenen geçilişi ýaly, ýeterlik däl likwidligi düzgünleşdirmek bolup durýar; artyk likwidlilik töwegelçiligine ikinji derejeli ähmiýet berilýär. Merkezi bank derejesinde ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligini düzgünleşdirmek işiniň bankyň karzdarlarynyň we goýumçylarynyň özündäki borçnamalaryny öz wagtynda ýerine ýetirmezlik mümkinçiligini peseltmek maksady bardyr. Şu ýagdaýda usul we iň esasy hem peýdalanylýan çeşmäniň harajatlylygy düzgünleşdirilmeýär. Düzgünleşdirmegiň gurallary aşakdakylardan ybaratdyr:

- likwidliliğiň hökmany ykdysady ölçegleri, olaryň derejeleri bellenen aňryçäk görkezijilere laýyk gelmelidir;
- ölçegnama görkezijleriniň berjaý edilmändigi üçin jerimeler we beýleki temmi çäreleri;
- bankda likwidliliğiň dolandyrylyşyna gözegçiligi guramak;
- seljerme görkezijileri, depozitleri ätiýaçlandyryş ulgamyna goşulmak üçin olary berjaý etmek zerurdyr.

Täjirçilik bankynyň derejesinde deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini dolandyrmak bu töwegelçiligiň iki düzüm bölegini hem öz içine alýar, ýöne bu dürli banklarda dürli derejede bolýar.

Menejmentiniň hünärlilik derejesi ýokary bolan banklar diňe bir ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligini dolandyрман, eýsem doly alynmadyk girdeji görnüşinde elden giderilen ýitginiň bolmazlygy üçin artyk likwidlilik töwegelçiligini hem dolandyryrlar. Netijede ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligini dolandyrmagyň maksady peýda bilen likwidliliğiň arasynda amatly gatnaşygy berjaý etmek we bazaryň banka bolan ynamyny saklap galmak bilen, öz likwidlilik ýagdaýyny öz wagtynda düzgünleşdirmek bolup durýar.

Dolandyryş gurallary şulardan ybaratdyr:

- aktiwleri we passiwleri dolandyrmak babatynda syýasat;
- likwidliliği düzgünleşdirýän ykdysady ölçegler;
- bankyň likwidlilik ýagdaýyny düzgünleşdirýän bellenen çäkler; içkeri gözegçiligi guramak.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini anyklamak (indentifikasiya) diýip şu töwegelçiligiň alamatlaryny ýüze çykarmak prosesine, onuň görnüşlerini we faktorlaryny kesgitlemäge düşünilmelidir.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligi üçin esasy alamat (indikator) möhletlere we pullara bölünende aktiwler bilen passiwleriň arasynda möçberi boýunça degerli we gönükdirilen ugry boýunça durnukly deň gelmezligiň bardygy bolup durýar.

Mundan beýläkki seljerme şu töwegelçiligiň görnüşini kesgitlemäge mümkinçilik berýär: ýeterlik däl ýa-da artyk likwidlilik, şeýle hem onuň ýüze çykýan faktorlary, olar ýokarda bellänip geçilipdi.

Ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligi babatynda onuň iki görnüşini bölüp görkezmek maksada laýyk bolar: gaznalaşdyrmagyň likwidliliği töwegelçiligi (ýagdaýyň (pozisiýanyň) hasabyna serişdeleri çekmek) we aktiwleriň (gymmatly kagyzlaryň, nesýeleriň (ssudalaryň)) likwidliliği töwegelçiligi.

Artyk likwidlilik töwegelçiligi üçin bankara bazarda likwidli aktiwleri ýerleşdirmek töwegelçiligini we erkin pul serişdelerini nesýelere (ssudalara), gymmatly kagyzlara we banka girdeji getirýän beýleki aktiwlere goýmak töwegelçiligini bölüp görkezip bolar.

Ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiliginiň we artyk likwidlilik töwegelçiliginiň görnüşleriniň şunuň ýaly çäklendirilmegi geljekde likwidli pozisiýany düzgünleşdirmek üçin likwidli aktiwleriň ýetmezçiligine ýa-da artyklygyna sebäp bolýan faktorlary has takyk görkezmäge mümkinçilik berer. Iki ýagdaýda hem deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini anyklamak (indentifikasiýa) diňe bir içki däl, eýsem daşky faktorlaryň, şol sanda bankara bazarynyň, gymmatly kagyzlar bazarynyň ýagdaýynyň, puluň hümmetiniň w.ş. bölünip görkezilmegini göz önünde tutýar.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine baha bermek ony ölçemegiň bar bolan usullarynyň esasynda, möhletlere we pullara bölmek bilen, aktiwler bilen passiwleriň arasyndaky deň gelmezligiň ululygyny kesgitlemek işinden ybaratdyr.

Şu günki günde deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini dolandyrmak aşakdakylara baha bermegiň esasynda bolup geçýär:

- likwidliliğiň hökmany kadalaryny hasaplamak arkaly (koeffisient usuly) we pul akymalaryny deňeşdirmegiň esasynda dürli möhletleri bolan aktiwler bilen passiwleriň gatnaşygynyň netijelerine;

- bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň gurluşyna we hiline.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine baha bermegiň koeffisient usuly Merkezi bank tarapyndan bellenen likwidliliğiň hökmany kadalarynyň ulgamyna esaslanýar.

Häzirki wagtda hereket edýän Türkmenistanyň täjirçilik banklarynyň işini düzgünleşdirýän ykdysady kadalaşdyryjylar hakyndaky düzgünnama laýyklykda, banklaryň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmäge likwidlilik ýagdaýyna gözegçilik etmek maksady bilen borçnamalaryny ýerine ýetirmäge gündelik, çalt we umumy kadalaşdyryjylary bellänilýär, olar aktiwleriň we passiwleriň möhleti, jemi, görnüşleri we beýleki ýagdaýlary hasaba alyp, aktiwleriň passiwlere özara gatnaşygy bilen kesgitlenýär. Banklar öz borçnamalaryny ýerine ýetirmäge gündelik (häzirki) likwidlilik (H2), çalt (H3) we umumy (H4) likwidlilik

kadalaryny hasaplap çykarýarlar, olar bankyň balanslarynyň möhletlerini, pul möçberlerini we görnüşlerini hasaba almak bilen, olaryň arasyndaky gatnaşyk hökmünde kesgitlenýär (18-nji tablisa).

18-nji tablisa

Bankyň likwidliligiň kadalaşdyryjylary

Kadalaşdyryjylaryň atlary	Kadalaşdyrmagy hasaplamagyň tertibi	Kadalaşdyrmagyň ölçegleýin derejesi	Kadalaşdyrmagyň ykdysady mazmuny
Bankyň gündelik likwidliligiň kadalaşdyryjysy	$H2 = LA:B$ LA-bankyň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmäge likwidli aktiwleri; B-bankyň talap edilýänçä we möhleti 30 güne çenli bolan borçnamalar.	Iň az möçberi 60% hasabyndan kesgitlenýär	möhletli 30 güne çenli we talap edilýänçä hasaplar boýunça bankyň borçnamalarynyň jemine bankyň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmäge likwidlilik aktiwleriniň gatnaşygydyr.
Çalt likwidliligiň kadalaşdyryjysy	$H3 = \dot{Y}LA:B$ $\dot{Y}LA$ -bankyň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmäge ýokary likwidli aktiwleri; B- talap edilýänçä borçnamalar + talap edilýänçä goýulan goýumlar we depozitler.	Iň az möçberi 35% hasabyndan kesgitlenýär	Bankyň ýokary likwidli aktiwleriniň jeminiň talap edilýänçä hasaplar boýunça borçnamalarynyň jemine, şeýle hem üzmeklik möhletiniň hasabat senesine laýyk gelýän we möhleti geçen borçnamalaryň jemine bolan gatnaşygy aňladýar .
Umumy likwidliligiň kadalaşdyryjysy	$H4 = LA:A$ LA - bankyň borçnamalaryny ýerine ýetirmäge likwidli aktiwleri; A- balans hasaplaryň kontraktiw hasaplarynyň galyndylary	Iň az möçberi 25% hasabyndan kesgitlenýär	Bankyň jemi aktiwiniň, borçnamalary ýerine ýetirmek likwidlilik aktiwine gatnaşyk görterimi bilen kesgitlenýär.

	aýrylanda bankyň balansy boýunça ähli äktiwleriniň umumy jemi.		
--	---	--	--

Şu ykdysady kadalaşdyryjylar bankyň aktiwleri bilen passiwleriniň arasyndaky gatnaşyklara dogry seljerme geçirmäge, likwidliligiň ýagdaýyna umumylaşdyryp häsiýetnama bermäge, ýeterlik däl likwidlilik töwekgelçiligini ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär. Hökmany kadalaryň aňryçäk derejesiniň bozulmagy deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiliginiň ýol berilýän ululygyndan ýokary geçilendigine şaýatlyk edýär, emma kadanyň ýerine ýetirilen halatynda töwekgelçiligiň näderejede ýokarydygyny kesgitlemek kyn bolýar.

Likwidlilik kadalarynyň üýtgemeginiň ýaramaz meýilleriniň ýa-da olaryň aňryçäk derejelerinden ýokary geçilendiginiň ýüze çykarylmagy bankyň ýolbaşçylaryny likwidli aktiwleri satmak ýa-da goşmaça serişdeleri çekmek arkaly aktiwler bilen passiwleriň arasynda laýyklygy dikeltmäge gönükdirilen çözgütleri kabul etmäge mejbur edýär.

Baha bermegiň şu usuly olary dolandyryş ulgamynyň bolmazlygy, bankyň girdejileriniň ýitirilmegine getirýän artyk likwidlilik töwekgelçiligini ýüze çykarmak we oňa baha bermek üçin ýaramly däldir. Mundan başga-da, koeffisient usuly ýeterlik däl likwidlilik töwekgelçiligine hem hemişe takyk baha bermäge mümkinçilik bermeýär. Hökmany kadalary hasaplamagyň hereket edýän usuly bankyň aktiwleri bilen passiwleriniň deň gelýän derejesini hemişe dogry görkezip durmaýar, sebäbi bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň hakyky hilini we olaryň hereketiniň aýratynlyklaryny (serişdeleriň goşmaça gelmek we gitmek mümkinçiligi, bank goýumларыnyň we serişdeleriniň diwersifisirlenmegi) doly derejede hasaba almaýar.

Mundan başga-da, baha bermegiň koeffisient usuly töwekgelçiligiň goşmaça serişdeleriň çekilip bilinjek göterim möçberi we aktiwleriň satylyp bilinjek bahasy bilen şertlendirilen baha düzüm bölegini ýüze çykarmaga mümkinçilik bermeýär; töwekgelçiligiň şu düzüm bölegi pul, daşary ýurt puly bazarlaryndaky we gymmatly kagyzlar bazaryndaky üýtgap durmalar bilen şertlendirilendir.

Baha bermegiň koeffisient usulynyň ýene bir ýetmezçiligi, olaryň ululygyna we işiniň ýöriteleşýän ugruna garamazdan, banklaryň ähli görnüşleri üçin birmeňzeş ölçeg (kriterial) derejeleriň ulanylmagy bolup durýar. Emma, iri banklaryň bankara karz bazaryna has ýeňil çykyp bilýändigleriniň hasabyna likwidliliği ýokary serişdeleriň ätiýaçlygyny az möçberde saklap biljekdikleri, kiçi banklarda bolsa likwidlilik ätiýaçlygynyň köp bolmalydygy mälimdir, şunuň bilen baglylykda H2 we H3 kadalaryň hasaplanmagy ol ýa-da beýleki topardaky bankyň

deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň derejesine doly derejede baha bermäge mümkinçilik bermeýär.

Banklaryň ýöriteleşmegi karz edaralarynyň dürli görnüşleri üçin likwidlilik kadalaryny diwersifisirmek zerurlygyna getirýär. Meselem, maýa goýum işi bilen meşgullanýan banklar üçin H4 kadasy uzak möhletli goýumlary ösdürmekde päsgelçilik bolup biler, uzak möhletli maýa goýumlary amala aşyрмаýan banklar üçin bolsa bu kada derwaýys bolup durmaýar, sebäbi olar ony artygy bilen ýerine ýetirýärler. Halkara hasaplaşyklara hyzmat edýän we dahylsyz banklara karz (nesýe) berýän we olardan karz (nesýe) alýan banklar puluň hümmeti üýtgän mahalynda düýpli zyýan çekip bilerler, bu ýagdaý hem likwidliliğiň hökmany kadalary hasaplananda öz beýanyny tapmaýar.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini baha bermegiň koeffisient usulynyň ýokarda sanalyp geçilen ýetmezçiliklerini ýeňip geçmek üçin banklara hökmany kadalara goşmaça karz guramasynyň işiniň aýratynlygyny we töwegelçiligiň dürli düzüm böleklerini hasaba alýan, aňryçäk görkezijileri aýratynlykda hasaplanan beýleki koeffisientleri işläp taýýarlamagy maslahat berip bolar.

Düzgün bolşy ýaly, aýratyn ykdysady koeffisientler işlenip taýýarlananda, goýumlary ýitirmek töwegelçiligini hasaba almak bilen, serişdeleri goşmaça çekmek ýa-da olaryň gitmek mümkinçiligine görä aktiwlere we passiwlere düzediş girizmek ulanylýar.

Goýumlary ýitirmek töwegelçiligini banklar kynçylykly goýumlaryň pul möçberine görä aktiwleriň ululygyna düzediş girizmek arkaly hasaba alýarlar, şunda goýumlary ýitirmek töwegelçiliginiň derejesine bank özbaşdak, Merkezi bankyň Görkezijileriniň we Düzgünnamalarynyň talaplaryna laýyklykda baha berýär.

Pul serişdeleriň akymynyň mümkin bolan ululygyny bank geçen döwrüň statistiki maglumatlaryny hasaba almak bilen, müşderileriň hasaplary boýunça pul serişdeleriniň çaklamasyndan, şertnama borçnamalaryndan we bankara karzlaşdyryş ulgamynda doly peýdalanylmadyk bellenen çäkleriň (limit) ululygyndan ugur alyp kesgitleýär.

Pul serişdelerini çekmegiň şunuň ýaly peýdalanylmadyk mümkinçiligi we bank serişdeleriniň çak edilýän gitmegi likwidlilik koeffisientleriniň hasaplamasyna goşulýar (*19-njy tablisa*).

19-njy tablisa

Bankyň likwidlilik koeffisienti(aktiwlerden ýitirmek töwekgelçiligi we çekilen serişdeleriň göwrüminiň üýtgemek mümkinçiliklerini hasaba almak bilen)

Koeffisient hasaplamagyň tertibi	Bellikler
$H2.1 = (LA - MG + \dot{Y}LA\ddot{U}) : (BM + \ddot{U}BM)$, ýagny MG- bankyň meseleli talap edilýänçä ýerleşdirilen goýumlary, $\dot{Y}LA\ddot{U}$ -ýokary likwidli aktiwleriň göwrüminiň üýtgemegi, $\ddot{U}BM$ - talap edilýänçä borçnamalarynyň göwrüminiň üýtgemegi.	Bank talap edilýänçä borçnamalarynyň (aktiwlerden ýitirmek we çekilen serişdeleriň göwrüminiň üýtgemeginden bolup biljek töwekgelçiligi hasaba almak bilen) haýsy bölegini haýal gaýtaryp biljekdigi görkezilýär.
$H3.1 = (La - MG3 + LA\ddot{U}) : (BM - \ddot{U}BM)$, ýagny MG3- möhleti 30 güne çenli bolan meseleli goýumlar, $LA\ddot{U}$ -likwidli aktiwleriň üýtgemegi, $\ddot{U}BM$ -Bankyň talap edilýänçä we möhleti 30 güne çenli bolan borçnamalarynyň göwrüminiň üýtgemegi.	Möhleti 30 güne çenli bolan borçnamalarynyň (çekilen serişdeleriň göwrüminiň üýtgemeginden bolup biljek töwekgelçiligi hasaba almak bilen) haýsy bölegini şu aralykda tölenilip bilner.
$H4.1 = (KT - MG + KT\ddot{U}) : (K + BB + \ddot{U}BB)$, ýagny $KT\ddot{U}$ - bankyň möhleti 1 ýyldan ýokary bolan karz talaplarynyň ululygynyň üýtgemegi, $\ddot{U}BB$ - bankyň möhleti 1 ýyldan ýokary bolan karzlarynyň, depozitleriniň we bazardaky bergi gurallaryny düzýän borçnamalarynyň ululygynyň üýtgemegi.	Bankyň uzak möhletli ýerleşdiren serişdeleriniň (aktiwlerden ýitirmek we çekilen serişdeleriň göwrüminiň üýtgemeginden bolup biljek töwekgelçiligi hasaba almak bilen) haýsy böleginiň uzak möhletli resurslar bilen üpjün edilendigini görkezýär.

Koeffisientleriň banklar tarapyndan ulanylýan şunuň ýaly ulgamy, Merkezi bank tarapyndan bellenen hökmany kadalaryň peýdalanylýan ýagdaýyna garanyňda, deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiliginiň hakykata has golaý görnüşini almaga mümkinçilik berýär.

Artyk likwidlilige gözegçilik etmek üçin banklar her bir hökmany ölçeg we bank tarapyndan işlenip taýýarlanan koeffisient üçin Merkezi bankyň talaplaryna gapma-garşy gelmeýän in pes we aňryçäk derejeleri belläp bilerler.

Deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligini dolandyrmagyň dürli möhletleri bolan aktiwleriň we passiwleriň gatnaşygynyň netijelerine baha bermäge esaslanýan beýleki bir usuly bankyň pul akymalaryny çaklamaga esaslanýar. Bu usulyň düýp özeni seredilýän döwrüň degişli senesindäki ýagdaýa görä täjirçilik bankynyň likwidliligini kesgitlemekden ybaratdyr.

Pul akymalaryny çaklamak usuly bilen deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligine baha bermekde peýdalanylýan başlangyç maglumatlara bildirilýän talaplar şulardan ybaratdyr:

➤ aktiwler we passiwler ykdysady mazmunyna laýyklykda we geçirilýän amallaryň puluna baglylykda toparlar boýunça düzülmelidir;

➤ şertnamanyň tamamlanýan möhletleri hökmünde talaplaryň bildirilmeli we müşderiň önündäki borçnamalaryň ýerine ýetirilmeli hakyky möhletleri peýdalanylmalydyr;

➤ bankyň aktiwlerine olaryň ýitirilmeginiň mümkindigi töwekgelçiligi göz önünde tutulyp düzediş girizilmelidir;

➤ baha berlende diňe bankyň balans däl, eýsem balansdan daşary talaplary we borçnamalary görkezilmelidir;

➤ bankyň karz topary (komiteti) tarapyndan berilmäge rugsat edilen ssudalary(nesýeleri) , şol sanda owerdraftlar we karz liniýalar boýunça peýdalanylmadyk bellenen çäkleriň (limit) möçberleri, şeýle hem depozitleriň gelmegine garaşylýan möçberi hasaba alynmalydyr;

➤ bankyň uly möçberdäki göterimsiz girdejileri we çykdaýylary hasaba alynsa gowy bolar: garaşylýan ýygym hak-heşdekler, meýilnamalaşdyrylýan amal çykdaýylary, banky ösdürmek üçin düýpli harajatlar we ş.m.

Şu usul Merkezi bank tarapyndan “Talap edilýänçä we üzülýän möhletleri boýunça aktiwler we passiwler barada maglumatlar” hasabatlylyk görnüşiniň esasynda likwidlilik töwekgelçiligine baha berlende ulanylýar. Bu görnüş üzülmeli möhletlerine laýyklykda, aktiwleriň we passiwleriň gatnaşygyny häsiýetlendirýän tablisadan durýar. Tablisanyň birinji böleginde hasabat döwürlerine bölmek bilen artdyrylan girdejiler we çykdaýylar göz önünde tutulyp, töwekgelçiligiň birinji derejesine degişli likwidli aktiwler hasaba alynýar (Merkezi bankyň karzlar boýunça ýüze çykyp biljek ýitgiler üçin ätiýaçlyk gorlaryny we olar üçin ätiýaçlyk gorlaryny emele getirmegiň tertibi hakynda kadalaşdyryjy namalaryna laýyklykda). Tablisanyň ikinji böleginde bankyň borçnamalary ýerleşdirilýär.

Likwidli aktiwleriň düzüminde şu maddalar bölünip görkezilýär: pul serişdeleri, söwda we maýa goýum gymmatly kagyzlaryna we satmak üçin gymmatly kagyzlara goýumlar, nesýeler we olara deňleşdirilen bergiler we beýleki aktiwler. Borçnamalaryň düzümine karz edaralaryň serişdelerini, müşderileriň serişdelerini, çykarylan bergi borçnamalaryny, gaýry borçnamalary goşýarlar. Mundan başga-da, bankyň balansdan daşary borçnamalary we olara berlen kepillendirmeler hasaba alynýar.

Bankyň likwidli aktiwleri we borçnamalary boýunça möhletler artýan tertipde görkezilýär. Şu görnüşüň çäklerinde aşakdaky görkezijiler hasaplanyp çykarylýar: absolýuit manyda likwidliligiň deň gelmezligi we bankyň likwidliligi bilen borçnamasynyň deň gelmezliginiň göterim gatnaşygy.

Baha bermegiň şu usulyndan peýdalanylanda banklaryň likwidlilik ýagdaýynyň ululygyny kesgitlemäge, toplanan hem-de döwürler boýunça bölünen

deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini ýüze çykarmaga mümkinçilikleri bolýar. Emma Merkezi bank tarapyndan tekliplenen usuly likwidliliğiň artyklyk (ýetmezçilik) koeffisientleriniň bellenen çäkleriniň we aňryçäk ähmiýetleriniň banklar tarapyndan özbaşdak kesgitlenmegini göz önünde tutýar. Düzgün bolşy ýaly, koeffisientleriň aňryçäk ähmiýetleri banklar tarapyndan tölegleriň emele gelen iş tejribesinden ugur alnyp bellenýär. Artykmaçlikwidlilik töwegelçiligine baha bermek üçin bellenen çäkleri we koeffisientleri bellemek kyn bolýar.

Likwidliliğiň ýetmezçiliginiň ýa-da artyklygynyň bolmagy deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň ýol berilýän töwegelçilik bolup durýandygyny kesgitlemäge mümkinçilik bermeýär. Emma bellenen çäklerden ýokary bolmagy töwegelçiligiň ýol berilmeýän ululygynyň bardygyna we karz berijileriň we goýumçylaryň önündäki borçnamalary ýerine ýetirmek üçin bankyň goşmaça serişdeleri öz wagtynda çekmäge we aktiwleri olaryň gymmatyny ýitirmän ýerlemäge ukypsyzlygynyň netijesinde ýitgi çekilmeginiň mümkindigine şaýatlyk edýär.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň derejesi töwegelçiligiň şu görnüşiniň täsirine düşüp biljek serişdeleriň möçberiniň çäklerini bellemek, töwegelçiligiň amala aşan ýagdaýynda amatsyz netijeler ýüze çykan mahalynda mümkin bolan ýitgileri çäklendirmek arkaly çäklendirilip bilner.

Likwidliliğiň artykmaçlyk (ýetmezçilik) koeffisientleriniň aňryçäk ähmiýetleri bellende, bank geçen döwürde müşderileriň serişdeleriniň gidişine geçirilen seljermäniň maglumatlaryna esaslanýar. Ýagny, eger geçen aýda müşderileriň serişdeleriniň gidişi hasaplar boýunça galyndylaryň umumy möçberiniň 20-30%-ne deň bolan bolsa, onda bankda gündelik borçnamalaryň 20-30%-ni ýapmak üçin ýeterlik bolan likwidli aktiwleriň bolmagy ýeterlidir.

Töwegelçiligiň has takyk çäklerini bellemek üçin banklar meýilnamalaşdyrylýan goýumlaryň gurluşyny, olaryň çeşmelerini we seljerilýän senedäki ýagdaýa görä likwidli serişdeleriň ýetmezçilik eden ýagdaýynda likwidli aktiwleri artdyrmak mümkinçiligini öwrenýärler. Şunda deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň çägi baglaşylan şertnamalarda göz önünde tutulmadyk, meýilnamalaşdyrylýan goýumlar (mysal üçin gymmatly kagyzlara goýumlar) bilen seljerilýän senedäki ýagdaýa görä likwidli serişdeleriň ýetmezçiliginiň arasyndaky ululyk hökmünde hasaplanyp çykarylýar.

Töwegelçiligiň amala aşan ýagdaýynda mümkin bolan ýitgileri çäklendirmek (ýa-da baha gözükmelerini bellemek) banklar tarapyndan şu talaplary hasaba almak bilen amala aşyrylýar:

➤ deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň amatsyz netijeleriniň amala aşmagyndan çekilen ýitgiler degişli hasabat döwründe bank tarapyndan alnan peýdadan ýokary bolmaly däl;dir;

➤ töwegelçilikden gaça durmak ýa-da onuň möçberini peseltmek boýunça çäreleri geçirmek üçin harajatlar töwegelçiligi kabul etmekden çekilip bilinjek ýitginiň möçberinden, şeýle hem degişli döwürde garaşylýan peýdanyň möçberinden ýokary bolmaly däldir.

Düzgün bolşy ýaly, mukdar çäklerini we baha çaklamalaryny banklar diňe ýakyn geljek üçin (bir aýdan üç aýa çenli möhlete) belleýärler. Uzak möhletli çaklamada deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine täsir edýän ähli faktorlary, hususan-da, karz serişdelerine bolan islegiň we teklibiň üýtgäp durmalaryny, pul we daşary ýurt puly bazarlarynda bahalaryň üýtgeýşini göz önünde tutmak mümkin däldir, şol sebäbe görä bellenen çäkleri kesgitlemek özüniň amaly manysyny ýitirýär. Şu ýagdaýda likwidliliğiň artykmaçlygynyň (ýetmezçiliginiň) belli bir koeffisientlerini bellemek has derwaýys bolup durýar.

Banklar tarapyndan likwidliliğiň artykmaçlygynyň (ýetmezçiliginiň) belli bir koeffisientleri görnüşinde deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň çäkleriniň bellenişinde subýektivlik elementleri bolýar we ykdysady şertleriň we bankyň işiniň ugurlarynyň üýtgemegi netijesinde olara wagtal-wagtal gaýtdan seredilmegini talap edýär.

Töwegelçiligiň ululygyna has takyk baha bermek üçin degişli möhletleri bolan aktiwleriň we passiwleriň deň gelmezliginiň meýillerini ýüze çykarmak zerurdyr. Birnäçe döwürleriň dowamynda yzygider ýagdaýda, bellenen çäkleriň ýerine ýetirilýändigine garamazdan, bankyň likwidliliğiniň artykmaçlygynyň ýa-da ýetmezçiliginiň bolmagy likwidliliğiň artykmaçlygyny maliýeleşdirmek üçin goşmaça harajatlaryň netijesinde ýa-da likwidli aktiwleriň peýda görmän satylmagynyň, goşmaça karz almalar amala aşyrylanda ýitgileriň bolup biljekdigine şaýatlyk edýär.

Umuman alanyňda, Merkezi bank tarapyndan tekliپ edilen usulýetiň peýdalanylmagy deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine baha bermek meselesini bölekleyin çözüär diýip tassyklap bolar. Hasabatlylygyň şu görnüşiniň esasynda bankyň borçnamalarynyň birinji derejeli aktiwler bilen näderejede ýapylýandygyny kesgitlep bolar. Emma bu modelde pul serişdeleriniň hereketine ýeterlik üns berilmeýär (geçen döwürlerde serişdeleriň gelşi we gidişi baradaky statistika maglumatlary hasaba alynmaýar), diňe töwegelçiligiň birinji derejesine degişli aktiwler hasaba alynýar, “gaýry aktiwler” we “gaýry borçnamalar” maddalaryny hasaplamagyň usulýeti hem takykklanmagyny talap edýär. Bu ýagdaý töwegelçiligiň ululygyna baha bermegiň subýektivligine alyp barýar.

Şu modeliň çäklerinde bankyň aktiwlerini we passiwlerini has takyk düzümläýin gurmak üçin bank goýumalarynyň we serişdeleriniň has ýokary derejede jikme-jikleşdirilmegini tekliپ edip bolar.

Aktiwleriň düzüminde şu maddalary goşmaça bölüp görkezmek maslahat berilýär: Merkezi bankdaky pul serişdeleri we hasaplar, karz edaralardaky serişdeler, gymmat bahaly metallar, döwletiň gymmatly kagyzlary, daşary ýurt puly we gaza biržalary bilen hasaplaşyklardaky serişdeler, banklar tarapyndan hasaba alnan wekseller. Bankyň borçnamalarynyň düzüminde Merkezi bankdan alnan karzlary, beýleki karz edaralarynyň serişdelerini, beýleki guramalaryň işine maliýe taýdan gatnaşylmagyny bölüp görkezmek teklipe edilýär.

Teklipe edilýän jikme-jikleşdirme banklara, täjirçilik banklaryna-da, Merkezi banka hem, likwidliligiň artykmaçlygynyň ýa-da ýetmezçiliginiň ýüze çykmagynyň sebäplerine has esasy seljerme geçirmäge hem-de şunuň ýaly deň gelmezlige ýol bermezlige mümkinçilik berer.

Aktiwleriň düzümine diňe töwekgelçiligiň birinji toparyna girýän likwidli aktiwleriň goşulmagy hem şübhe döredýär, sebäbi bu banklara zerur bolan halatynda borçnamalaryň ýerine ýetirilmegine görnükdirilip bilinjek ikinji nobatdaky ätiýaçlyk gorlarynyň ululygyna baha bermäge mümkinçilik bermeýär. Döredilen ätiýaçlyk gorlaryny aýyrmak bilen, töwekgelçiligiň beýleki toparlaryna girýän aktiwleriň hasaplama goşulmagy deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiliginiň ululygyna has doly baha bermäge mümkinçilik bererdi. Beýlekiler bilen deňeşdirilende ony ornaşdyrmagyň gymmatynyň has ýokarydygyny hem şu usulyň ýetmezçiliklerine degişli edip bolar.

Deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligine baha bermegiň üçünji usulynyň esasynda bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň gurluşyny dolandyrmak ýatýar. Baha bermegiň bu usulynyň wezipeleri şulardyr ybaratdyr:

1) likwidli aktiwleriň ululygyny we hilini hem-de bankyň durnuksyz passiwleriniň paýyny kesgitlemek;

2) olaryň gatnaşygyny kesgitlemek we ýüze çykarmak hem-delikwidliligiň artykmaçlygy ýa-da ýetmezçiligi töwekgelçiliginiň derejesine baha bermek;

3) bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň gurluşyny has jikme-jik öwrenmek ýoly bilen, deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiliginiň beýleki faktorlaryny ýüze çykarmak.

Şu usul banklar tarapyndan töwekgelçilik faktorlaryny kesgitlemek we olara baha bermek we taktiki dolandyryş çözgütlerini işläp taýýarlamak üçin ulanylýar.

Töwekgelçilige baha bermegiň düzümläýin gurluş usulyny häsiýetlendirmek üçin bankyň aktiwlerini we passiwlerini düzümläýin gurmagyň nähili amala aşyrylýandygynyň we onuň töwekgelçiligiň näderejede obýektiw ýagdaýy görkezýändiginiň uly ähmiýeti bardyr.

Düzümläýin gurmak ortaça (ortaça aýlyk, ortaça çärýeklik we ş.m.) görkezijileriň esasynda hem, her günki maglumatlaryň esasynda-da amala aşyrylyp bilner. Birinji çemeleşme bankyň deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligini

dolandyrmak boýunça strategiýasynyň netijeliligine baha bermäge mümkinçilik berýär, ikinji çemeleşme hakyky wagt düzgüninde taktiki çözgütleri kabul etmäge gözükdirilendir.

Ýokarda bellenip geçilişi ýaly, bankyň iş tejribesinde täjirçilik bankynyň balansyny düzümläýin gurmaga birnäçe çemeleşmeler bardyr. Däp bolşy ýaly, aktiwler olaryň likwidliliginiň peselme derejesi boýunça, passiwler bolsa durnuklylygyň ýokarlanma derejesi boýunça bölünýärler. Şunda aktiwiň we passiwiniň balans maddalary hem-de balansdan daşary maddalar toparlanýar. Alnan agregirlenen toparlaryň gatnaşygyna seljerme geçirmek we baha bermek bankyň deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiliginiň täsirine düşme ýagdaýynyň umumy häsiýetnamasyny berýär.

Bankyň aktiwleriniň likwidlilik derejesi boýunça we passiwleriniň durnuklylyk derejesi boýunça toparlara bölünişiniň mysaly 20-nji we 21-nji tablisalarda getirilýär.

20-nji tablisa

Bankyň atktiwleriniň likwidlilik derejesi boýunça toparlara bölünişi

Ýokary likwidli aktiwler 1nji topar	Likwidli aktiwler 2-nji topar	Likwidli aktiwler 3-nji topary	Möhletli aktiwler 4nji topar	Likwidli däl aktiwler 5-nji topar
---	-------------------------------------	--------------------------------------	------------------------------------	---

Bankyň aktiwleri

<ul style="list-style-type: none"> ➤ Kassadaky nagt pul serişdeleri we töleg resminamalary ➤ Bankyň aragatnaşyk hasaby ➤ Banka ýerleşdirilen depozitler ➤ Likwidli gymmat bahaly kagyzzar ➤ Bankyň obligasiýalary 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ NOSTROhas aby ➤ Üzlüşmäge 7 gün galan bankara karzlar we depozirler ➤ Bankyň hökmany ätiýaçlyk gorlary 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ NOSTROhas aby (2-nji topara degişli bolmadyklardan galany) ➤ Üzlüşmeli möhletli 8-30 gün bolan karzlar ➤ Uzak möhletli döwlet obligasiýalary ➤ Bazar kotirowkasy bolan uzak möhletli munisipial gymmat bahaly kagyzzar 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Gymmat bahaly metallar ➤ Üzlüşmeli möhletli 30 günden ýokary bolan standart karzlar ➤ Üzlüşmeli möhletli 30 günden ýokary bolan standart hasaplanýan wekseller ➤ Beýleki edaralaryň maliýe işine gatnaşygy 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ hökmany ätiýaçlyk gaznasyndan, ýakyn 7 güniň dowamynda gaýtarylmaga degişli bolan möçber ➤ Bazar kotirowkasy bolmadyk munisipial we korporativ gymmat bahaly kagyzzar ➤ Beýleki edaralaryň maliýe işine gatnaşygy (4-nji topar)
--	--	---	---	---

		➤ Bazar kotirowkasy bolan täjirçilik gymmat bahaly kagyzlar		topardan başgasy) ➤ Meseleli we möhleti geçen karzlar ➤ Kesgitlenen aktiwler (esasy serişdeler, maddy we maddy däl aktiwler) galyndy bahasy bilen
--	--	---	--	---

Balansdan daşary aktiwler

	➤ Ýerine ýetirilmegine 7 gün galan nagt we möhletli geleşikler boýunça bankyň talaby a) nagt pul serişdesiniň goýulmagy, b) gymmat bahaly metallaryň goýulmagy, ç) gymmat bahaly kagyzlaryň goýulmagy ➤ Geleşigiň garşylykly bölegi üçin REPO ýerine ýetirilmegine 7 gün galan	➤ Ýerine ýetirilmeli möhleti 8-30 gün bolan nagt we möhletli geleşikler boýunça bankyň talaby a) nagt pul serişdesiniň goýulmagy, b) gymmat bahaly metallaryň goýulmagy, ç) gymmat bahaly kagyzlaryň goýulmagy ➤ Geleşigiň garşylykly bölegi üçin REPO ýerine ýetiriliş 8-30 gün möhleti	➤ Ýerine ýetirilmeli möhleti 30 günden ýokary bolan nagt we möhletli geleşikler boýunça bankyň talaby a) nagt pul serişdesiniň goýulmagy, b) gymmat bahaly metallaryň goýulmagy, ç) gymmat bahaly kagyzlaryň goýulmagy ➤ Geleşigiň garşylykly bölegi üçin REPO ýerine ýetirilmeli möhleti 30 günden ýokary bolan bankyň talaby	➤ Nagt we möhletli geleşikler üçin bankyň talaby (meseleli we möhleti geçen) a) nagt pul serişdesiniň goýulmagy, b) gymmat bahaly metallaryň goýulmagy, ç) gymmat bahaly kagyzlaryň goýulmagy ➤ Geleşigiň garşylykly bölegi üçin REPO (meseleli we möhleti geçen) bankyň talaby
--	---	---	---	--

Bankyň balansdan daşary passiwleriniň toparlanyşy

Talap edilýänçä borçnamalar (yzygiderli bölegi aýyrmak bilen)	Möhletli esasy borçnamalar (yzygiderli bölegi aýyrmak bilen)	Gysga möhletli borçnamalar (yzygiderli bölegi aýyrmak bilen)	Orta möhletli borçnamalar (yzygiderli bölegi aýyrmak bilen)	Hemişelik passiwler
<ul style="list-style-type: none"> ➤ Hasaplaşyk we gündelik hasaplardaky serişeler ➤ LORO hasaby ➤ Bankyň amallary boýunça borçnamalar ➤ Müşderiniň tamamlanmadyk hasaplaşyk amallary boýunça serişdeleri ➤ Bankyň tamamlanmadyk hasaplaşyklary ➤ Talap edilýänçä goýumlar we depozitler 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Şahsy taraplaryň möhleti 2-7 gün bolan goýum hasaplary ➤ Ýuridiki taraplaryň möhleti 2-7 gün bolan möhletli goýumlary ➤ Möhleti 2-7 gün bolan bankyň depozit sertifikatlary we hususy wekselleri ➤ Ýerine ýetirilmeli möhleti 2-7 gün bolan REPO amaly ➤ 2-7 gün möhletli bank kepilligi ➤ Karz bermekligiň ulanylmadyk möçberi 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ Şahsy taraplaryň möhleti 8-30 gün bolan goýum hasaplary ➤ Ýuridiki taraplaryň möhleti 8-30 gün bolan möhletli goýumlary ➤ MBK möhleti 8-30 gün ➤ Möhleti 8-30 gün bolan bankyň depozit sertifikatlary we hususy wekselleri ➤ Ýerine ýetirilmeli möhleti 8-30 gün bolan REPO amaly ➤ Bankyň kepillendirilen akkreditivi 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ MBK möhleti 30 günden ýokary ➤ Möhleti 30 günden ýokary bolan ýuridiki we şahsy taraplaryň depozitleri ➤ Möhleti 30 günden ýokary bolan bankyň kepillikleri ➤ Ýerine ýetirilmeli möhleti 30 günden ýokary bolan REPO amaly ➤ 	

Aktiwleriň we passiwleriň aýry-aýry toparlar boýunça bölünişi hem jedelli bolup durýar. Teklip edilýän toparlama bankyň aktiwleriniň, passiwleriniň we balansdan daşary maddalarynyň gurluşyna olaryň likwidliligi, üzülmeli möhletleri we diwersifisirlenme derejesi nukdaýnazaryndan seljerme geçirmäge mümkinçilik berýär. Hemişelik passiwleriň düzüminde çekilen serişdeleriň durnukly düzümi

böleginiň bölünip görkezilýändigini, şeýle hem karz edarasynyň balansdan daşary aktiwleriniň we borçnamalarynyň hasaba alynýandygy we jikme-jikleşdirilýändigini onuň gowy tarapy bolup durýar. Bankyň aktiwleri we passiwleri toparlara bölünende degişi borçnamalaryň üzülmeli wagtyna çenli galan möhletler hasaba alynýar. Dürli möhletleri bolan goýumlary we borçnamalary hasaba almak we olaryň gatnaşygyna seljerme geçirmek üçin banklar tölegleriň senenamalaryny düzýärler. Bankyň laýyk gelýän möhletleri bolan aktiwleriniň we passiwleriniň gatnaşygyny kesgitlemek ýeterlik däl likwidlilik ýa-da artyk likwidlilik töwekgelçiliginiň bardygyny ýüze çykarmaga we töwekgelçiligiň derejesini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Eger aktiwleriň ululygy möhleti boýunça deň gelýän passiwleriň ululygyndan ýokary bolsa, onda bank artyk likwidlilik töwekgelçiligini, tersine bolan ýagdaýynda ýeterlik däl likwidlilik töwekgelçiligini başdan geçirýär diýip bolar.

Aktiwleriň we passiwleriň hiline has takyk seljerme geçirmek we töwekgelçilik derejesini kesgitlemek üçin serişdeleri çekmek boýunça hem, olary ýerleşdirmek boýunça hem bankyň müşderileriň dürli toparlaryna baglylygyna wagtal-wagtal seljerme geçirmek maksadalaýyk bolar.

Deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligini dolandyrmagyň düzümlýin gurluş usulynyň ulanylmagy aktiwleriň ululygyna döredilen ätiýaçlyk gorlarynyň ululygyna görä düzediş girizmek we töwekgelçilik derejesine has takyk baha bermek üçin geçen döwürde depozitleriň talap edilişi hem-de karzlaryň üzlüsi barada statistika maglumatlaryny peýdalanmak talap edilýär. Emma bu töwekgelçilik derejesini kesgitlemegiň usulyny çylşyrymlaşdyrýar we subýektiw faktorlaryň baha bermegiň netijelerine edýän täsirini güýçlendirýär.

Bankyň deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligine baha bermegiň koeffisient häsiýetnamasy 22-nji tablisada getirilýär.

22-nji tablica

Bankyň likwidlilik kadalaşdyryjylary

Kadalaşdyryjylaryň ady	Çalt likwidli kadalaşdyryjysy H2	Gündelik likwidli kadalaşdyryjysy H3	Umumy likwidli kadalaşdyryjysy H4
Ölçeg (kriterial) kadalaşdyryş derejesi	Iň az möçberi 60% hasabyndan kesgitlenýär	Iň az möçberi 35% hasabyndan kesgitlenýär	Iň az möçberi 25% hasabyndan kesgitlenýär

22-nji tablisanyň maglumatlarynyň esasynda geçirilen seljerme aktiwleriň töwegelçiligi we bank borçnamalarynyň durnukly düzüm bölegini hasaba almagyň bankyň likwidlilik koeffisientleriniň ähmiýetleriniň ýokarlanmagyna getirýändigini we deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň ululygyna has takyk baha bermäge, ony kesgitleýän faktorlary ýüze çykarmaga mümkinçilik berýändigini görkezýär.

Seljerme bank üçin ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiliginiň esasy faktorynyň hasaplaşyk we gündelik hasaplardaky serişdeleriň mümkin bolan üýtgäp durmalaryň bolup durýandygyny görkezýär. Bankyň öz serişdeleri likwidli däl aktiwlerden ýokarydyr, ýagny likwidli däl aktiwler ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiliginiň faktory bolup durmaýarlar.

Bankyň deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine baha bermegiň düzümleýin gurluş usulynyň esasynda A banka döwletiň gysga möhletli gymmatly kagyzlaryna we bankyň söwda bukjasyndaky kesilen bazar nyrlary bolan munisipal we täjirçilik gymmatly kagyzlaryna goşmaça goýumlary goýmagyň hasabyna likwidliliği ýokary aktiwleriň möçberini artdyrmagy maslahat berip bolar, bu karz edarasyna ýakyn geljekde ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligini peseltmäge mümkinçilik berer; mundan başga-da, işjeň karz syýasatyny amala aşyrmagy (aýratyn hem orta möhletli we uzak möhletli nesýe bermek babatynda) dowam edip bolar, bu bolsa artyk likwidlilik töwegelçiliginden gaça durmaga we bank işiniň girdejililigini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berer.

Gündelik, orta möhletli we uzak möhletli likwidliliği we olar bilen bagly töwegelçilikleri dolandyrmak boýunça çözgütleri kabul etmek mümkinçiligi düzümleýin gurluş usulynyň gowy tarapy bolup durýar. Şu usulyň netijeliligi koeffisient usulyna garanyňda ýokarydyr, sebäbi soňky usul ulanylanda aýry-aýry maddalaryň gatnaşygy seljerilýär, düzümleýin gurluş usulynda bolsa balansyň ähli maddalary öwrenilýär. Töwegelçilige baha bermegiň düzümleýin gurluş usuly, koeffisient usulyndan tapawutlylykda, çalt, gündelik we uzak möhletli likwidlilik kadalaryndan başga-da, bankyň möhleti 7 güne, 7 günden 30 güne çenli, 30 günden ýokary bolan aktiwleri bilen passiwleriniň, likwidli däl aktiwleri bilen hemişelik passiwleriniň gatnaşygyny, şeýle hem bankyň balansynyň beýleki islendik maddalaryny hasaplap çykarmaga mümkinçilik berýär. Şeýlelikde, deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine baha bermegiň düzümleýin gurluş usulynyň seljerme maglumatlary koeffisient usulynyň netijeleriniň üstüni ýetirýär.

Baha bermegiň koeffisient usulynyň netijeleriniň peýdalanylmagy deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň ululygyny has takyk kesgitlemäge, ony kesgitleýän faktorlary ýüze çykarmaga we töwegelçiligi peseltmek boýunça çäreler ulgamyny işläp taýýarlamaga mümkinçilik berýär.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine baha bermegiň düzümlýin gurluş usuly banklar tarapyndan diňe bir mikroderejede ulanylmaýar. Merkezi bank goýumlary ätiýaçlandyryş ulgamyna girilen wagtynda banklaryň maliýe taýdan durnuklylygyna baha bermek maksady bilen, likwidlilige baha bermegiň bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň gurluşyny häsiýetlendirýän görkezijilerini belleýär. Merkezi bank özüniň deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine baha berme usulyna bankyň balansynyň aktiwiniň we passiwiniň dürli maddalarynyň gatnaşygyny we likwidlilik, durnuklylyk we töwegelçilik nukdaýnazaryndan olaryň hilini häsiýetlendirýän görkezijiler ulgamyna goşýar, onuň birnäçe artykmaçlyklary bardyr, banklar olary aktiwleriň we passiwleriň gurluşyna we hiline baha bermek boýunça öz usullaryny işläp taýýarlanlarynda nazarda tutup bilerler.

Birinjiden, görkezijileriň teklipl edilýän usuly baha bermegiň koeffisient usulyna garanynda ep-esli giň bolup, ol bankyň balansynyň aktiwiniň we passiwiniň maddalarynyň has köp bölegine seljerme geçirmäge mümkinçilik berýär.

Ikinjiden, bankyň likwidliliginiň derejesiniň umumylaşdyryjy görkezijisiniň bolmagy şu usulyň aýratynlygy bolup durýar, bu görkeziji faktorlaryň köpüsi bilen şertlendirilen deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň netije ululygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Onuň mümkin bolan aňryçäk ball bahasyndan ýokary bolmagy töwegelçiligiň ýol berilmeýän ululygynyň bardygyna şaýatlyk edýär.

Baha bermegiň şu usuly ýeterlik däl likwidlilik töwegelçiligini ýüze çykarmaga we onuň ululygyny kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Emma likwidlilik görkezijileri ulgamyna degişli birnäçe bellikler edip bolar:

- şu ulgamda likwidlilige, ykdysady ýagdaýyň üýtgemegini hasaba almazdan, belli bir senedäki ýagdaýa görä baha berilýär;
- artyk likwidlilik töwegelçiligi we töwegelçiligiň baha düzümi bölegi hasaba alynmaýar;
- bankyň aktiwleriniň we borçnamalarynyň gurluşyna has doly häsiýetnama bermek üçin bankyň balansdan daşary amallarynyň deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň derejesine edýän täsiri has doly hasaba alynmalydyr;
- likwidlilik görkezijileriniň ball we agram bahalary kesgitlenende belli bir derejede subýektivlik bar.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligine gözegçilik (monitoring) töwegelçilige baha bermegi, seljerme geçirmegi we ony düzgünleşdirmegi goşmak bilen, onuň ýagdaýyna syn etmek ulgamyndan ybaratdyr.

Banklar töwegelçiligiň ululygyna we faktorlaryna öz wagtynda seljerme geçirmegi we ony düzgünleşdirmek strategiýasynyň wariantlaryny işläp taýýarlamagy amala aşyrmak üçin deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň derejesine gözegçilik etmelidirler.

Monitoringiň esasy wezipesi töwegelçiligiň ýüze çykmak mümkinçiligini dessin anyklamak bolup durýar.

Bu wezipäni ýerine ýetirmek üçin bank her gün likwidliliğiň hökmany kadalarynyň hasaplamasyny amala aşyrmalydyr, olaryň üýtge meýillerine syn etmelidir, şu senedäki ýagdaýa görä we ýakyn döwür üçin likwidli serişdeleriň artykmaclygynyň (ýetmezçiliginiň) ululygyny kesgitlemelidir, deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň ululygyny häsiýetlendirýän görkezijileriň ýaramazlaşmagyna getirip biljek beýleki ýagdaýlara baha bermelidir.

Şunuň ýaly ýagdaýlara aşakdakylary degişli edip bolar:

- bank goýumларыnyň gitmegi;
- banklaryň müşderileriniň hasapларыnyň ýapylmagy;
- nesýeleriň möhletiniň uzaldylmagy we olaryň gaýtarylmazlygy sebäpli pul serişdeleriniň ýeterlik gelmezligi;
- berilýän bankara karzlarynyň möçberiniň azalmagy, olaryň gymmatynyň ýokarlanmagy;
- bankyň öz serişdeleriniň ululygynyň peselmegi;
- bankyň abraýynyň peselmegi;
- tölegleriň gündelik gijä galmagynyň peýda bolmagy;
- bankyň müşderileriniň önünde ýerine ýetirilmedik bergiler kartotekasynyň peýda bolmagy.

Şunuň ýaly ýagdaýlar deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiliginiň ýüze çykandygyna we bankyň ýitgi çekmeginiň mümkindigine şaýatlyk edýär.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini düzgünleşdirmek, wezipeli adamlaryň ygtyýarlygyny takyk bölüşdirmek bilen, degişli standartlary we düzgünleri öz içine alýan syýasatyň işlenip taýýarlanmagyny talap edýär.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini üstünlikli düzgünleşdirmek üçin bank menejmenti tarapyndan likwidliliğiň, şol sanda serişdeleri ýerleşdirmegiň ugurlary we olary çekmegiň çeşmeleri saýlanyp alnanda onuň ileri tutulýandygy ykrar edilmelidir. Töwegelçilikleri dolandyryş ulgamynyň çäklerinde, likwidli serişdeleriň ýetmezçiliginden ýa-da artyklygyndan gaça durmak maksady bilen, bankda özüniň likwidli serişdelere bolan zerurlygyna yzygiderli seljerme geçirilmelidir.

Deň gelmeýän likwidlilik töwegelçiligini düzgünleşdirmek ulgamynyň möhüm elementleriniň biri hem wakalaryň ösüşiniň alternatiw ugurlaryny

yzygiderli seljermek bolup durýar. Şunuň ýaly seljerme bankyň deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiliginiň täsirine düşýän we töwekgelçiligiň bankyň işiniň maliýe ýagdaýyna täsir edýän döwrüne baha bermäge esaslanýar. Deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiliginiň we çökgünlik ýagdaýlarynyň ýüze çykýan halatlary üçin strategiýa işlenip taýýarlanmalydyr.

1. “Optimistik“ görnüş (wariant) işleriň kadaly barşynda, karzlaryň öz wagtynda gaýtarylýan we depozitleriň alynýan, pul bazarynda we gymmatly kagyzlar bazarynda üýtgemeleriň ujypsyz derejede bolup geçýän ýagdaýynda pul akymalarynyň hereketine seljerme geçirmegi göz önünde tutýar.

2. “Pessimistik“ görnüş (wariant) amatsyz ýagdaýda, çekilen serişdeleriň degerli derejede gidýän, bankyň balansdan daşary borçnamalary boýunça talaplaryň ýokarlanýan, karzlaryň üzülmeli möhletleriniň bozulýan ýagdaýlarynda deň gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligine seredýär.

3. Mundan başga-da, islendik karz edarasýnda bankyň likwidli aktiwleri satmak, likwidli serişdeleriň ätiýaçlygynyň üstüni bankara karz bazarynda doldurmak mümkinçiliginiň düýpli peselýän, maliýe we daşary ýurt pulý bazarlarynda üýtgäp durmalaryň netijesinde serişdeleriň gitmeginiň güýçlenýän döwri bolan bazaryň ähliumumy çökgünlik ýagdaýy göz önünde tutulýan taktika işlenip taýýarlanmalydyr.

“Bank aktiwler we passiwler babatynda özüni alyp barşyny üýtgetmek, mysal üçin, bazarda agressiw syýasaty alyp barmak, garaşylýan peýdadan ýüz döndermek ýa-da karz alyjylaryň belli bir görnüşleri özara gatnaşyklaryny berkitmek bilen çak edilýän çökgünlige taýýarlanmalydyr”.

6-NJY BAP. GIRDEJILILIGI ÝITIRMEK TÖWEKGELÇILIGI

6.1. Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiliginiň manysy

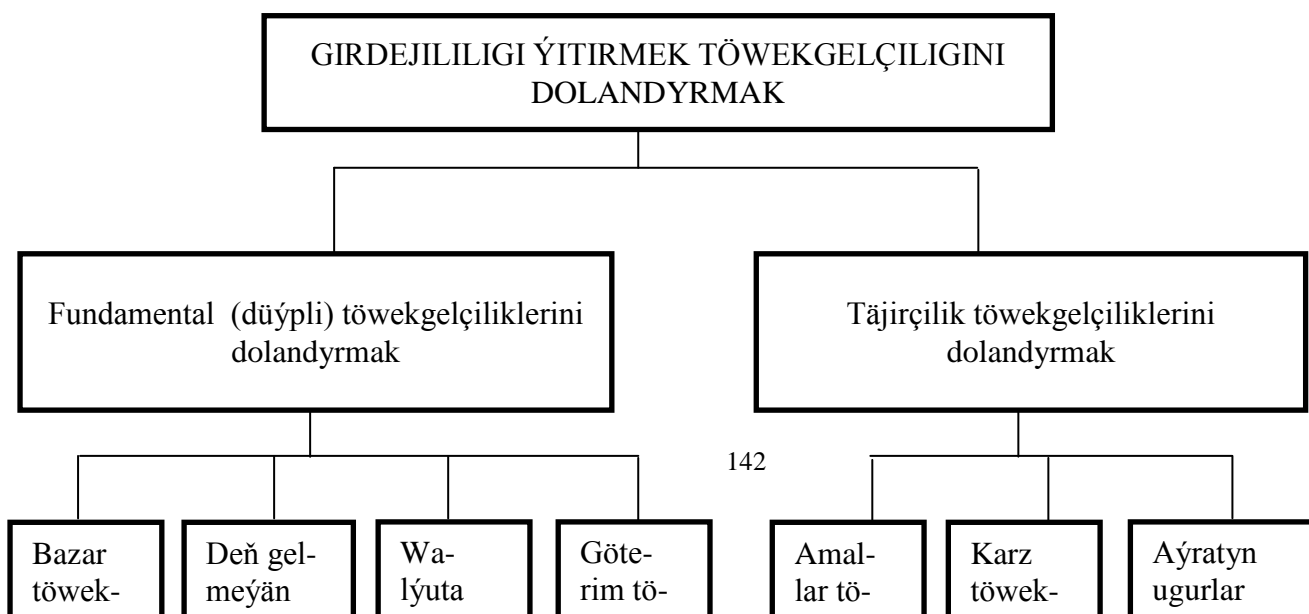
Ylmy işlerde we daşary ýurt banklarynyň iş tejribesinde girdeji we peýda çeşmeleri hökmünde bank täjirçiliginiň elementleri, girdejililigiň we peýdalylygyň derejelerine baha bermegiň usullary baradaky mesele ýeterlik derejede çuň işlenendir. Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligi meselesine nazarýet babatynda has az üns berilýär, bu mesele girdejiniň doly alynmazlygynyň, peýdanyň

ýitirilmeginiň sebäplerini we faktorlaryny hem-de şeýle ýagdaýlaryň önüni almagyň usullaryny açyp biler.

Bank tarapyndan girdejililigi ýitirmek töwegelçiliginiň, birinjiden, toplumlaýyn häsiýeti bardyr, sebäbi ol bankyň aktiw hem-de passiw amallary bilen, iş ýüzünde onuň işiniň ähli ugurlary bilen baglanyşyklydyr. Ikinjiden, ol karz edarasynyň peýda almak üçin işiň ugurlaryna laýyklykda öz üstüne alýan töwegelçilikleriniň derejesinde tapawut (saldo) netijesi bolup durýar. Gürrüň bank tarapyndan deň gelmeýän likwidlilik, daşary ýurt puly, göterim, karz töwegelçilikleriniň kabul ederlikli derejesiniň bellennmegi we onuň berjaý edilmegi barada gidýär. Girdejililigi ýitirmek töwegelçiligine administratiw (amal) töwegelçilikler hem täsir edýär.

Girdejililigi ýitirmek töwegelçiligini karz edarasynyň işinden gelip çykýan düýpli we täjirçilik töwegelçilikleriniň täsiri bilen bankyň işiniň maliýe netijeleriniň üýtgame ähtimallygy hökmünde kesgitläp bolar. Girdejililigi ýitirmek töwegelçiliginiň faktorlary bankyň düýpli we täjirçilik töwegelçilikleriniň aýry-aýry görnüşleri üçin häsiýetli bolan faktorlaryň jeminden ybaratdyr.

Girdejililigi ýitirmek töwegelçiliginiň şunuň ýaly häsiýetinden olary dolandyryş ulgamynyň beýanynyň esasynda faktor ölçeginiň (kriterisiniň) bolup biljekdigi gelip çykýar. Şunda bank tarapyndan öz üstüne töwegelçilikleriň dürli görnüşleriniň kabul edilmegi faktorlar hökmünde çykyş edýär. Başgaça aýdylanda, girdejililigi ýitirmek töwegelçiligi dolandyryş ulgamy töwegelçilikleriň ählili görnüşlerini dolandyryş bölümlerini (bloklaryny) öz içine almalydyr. Bölümleriň (bloklaryň) sany we olaryň ähmiýetliligi bankyň işiniň ugurlary bilen, aragatnaşygyň ýakynlygy bolsa töwegelçiligiň aýry-aýry görnüşleriniň korrelýasiýasy bilen kesgitlenýär (*12-nji surat*).

12-nji surat. Girdejililigi ýitirmek töwegelçiligini dolandyrmagyň ulgamy

Guramaçylyk ölçeginiň (kriterisiniň) esasynda dolandyrys subýektleri, töwegelçiligi anyklamak (identifikasiýa), onuň derejesine baha bermek we töwegelçilige monitorig geçirmek ýaly elementleri bölünip görkezilýär. Sanalyp geçilen aýry-aýry elementleriň mazmunynyň aýratynlyklaryna seredeliň.

Töwegelçiligi anyklamak (identifikasiýa) bankyň işiniň girdejiniň azalmagyna ýa-da ýitirilmegine, ýitgi çekilmegine, peýdanyň emele getirilýän çeşmeleriniň hiliniň ýaramazlaşmagyna getirip biljek segmentlerini (ugurlaryny) ýüze çykarmakdan ybaratdyr.

Girdejililigi ýitirmek töwegelçiligini *anyklamagyň şu usullaryny* görkezip bolar: gaznalaşdyrmagyň esasynda töwegelçiligiň zolaklaryny ýüze çykarmak, resurslary möhletler boýunça deňeçerlemegiň esasynda, belli bir derejede uzak möhletli resurslaryň has gysga möhletli aktiwlere öwrülişine seljerme geçirmek ýoly bilen bankyň aktiwler we passiwler bukjalaryny segmentleşdirmegiň binýadynda.

Bankyň işiniň girdejililigiň peselýän ugurlaryny *gaznalaşdyrmagyň esasynda* ýüze çykarmak anyk aktiw amalyňa goýlan resurslaryň gurluşynyň kesgitlenmegine esaslanýar.

Gaznalaşdyrmak aktiw amallary boýunça serişdeleriň olaryň hilini, aktiwleriň we passiwleriň talap edilýän derejesini, serişdeleriň ykdysady tebigatyny (karz amallary üçin depozit serişdeleri) we bazaryň amalyň amala aşyrylýan segmentini hasaba almak bilen paýlanmagyny göz önünde tutýar. Bank tarapyndan aktiw amallar boýunça resurslary paýlamagyň ýörelgeleri kabul edilýär. Mysal hökmünde şu ýörelgeleri getirip bolar:

➤ durnukly resurslar birinji nobatda likwidliligi pes bolan aktiwleri emele getirmek üçin peýdalanylýar;

➤ tiz ýerleşdirilýän resurslar ilki bilen likwidli aktiwler boýunça paýlanýar;

➤ bazaryň belli bir segmentlerinden çekilen resurslar ilkinji nobatda şol segmentlerde ýerleşdirilýär;

➤ BAK owerñaýty ilkinji nobatda likwidliligi saklamak üçin peýdalanylýar;

➤ resurslaryň aýry-aýry görnüşleriniň bellenen maksatlary göz önünde tutulýar: mysal üçin, aktiw amallaryň (ssuda (nesýe), gymmatly kagyzlar bilen, hasaplaşyk amallary, gaýry aktiw amallar) aýry-aýry görnüşleri boýunça ýitgileriň öwezini dolmak üçin ätiýaçlyk gorlar ilkinji nobatda deňşli aktiwleri ýapýar.

Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligi şu ýagdaýlarda bolýar:

➤ BAK owerñaýt bermek, likwidliligi ýokary korporatiw we döwletiň gymmatly kagyzlaryny, birinji derejeli wekselleri satyn almak üçin depozit serişdeleriň durnukly bölegi peýdalanylanda, sebäbi bu serişdeleriň talap edilişiniň pes bolmagy olary bellli bir derejede ýokary baha boýunça has töwekgelçilikli amallara ýerleşdirmäge mümkinçilik berýär;

➤ gymmatly kagyzlar bazaryndan çekilen orta möhletli serişdeler owerdraft karzyny, BAK owerñaýt bermek üçin ýerleşdirilende;

➤ erkin pul görnüşinde durnukly we belli bir derejede uzak möhletli serişdeler tapylanda.

Aktiwleri we passiwleri möhletleri boýunça deňeçerlemek seredilýän töwekgelçiligiň arzan aktiwleri ýapmak üçin belli bir derejede gymmat serişdeleriň peýdalanylmagy bilen bagly ugurlaryny ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligini anyklamagyň usuly hökmünde bankyň *aktiwler we passiwler bukjasyň segmentleşdirilmegini* peýdalanyň bolar. Töwekgelçilik zolaklary bukjanyň köp bölegini (25-30%-den gowragyny) tutýan segmentler, şeýle hem bu bukjalardaky segmentleriň paýynyň laýyk gelmezligi bilen baglydyr. Olaryň soňkusy, mysal üçin, karz segmentiniň paýynyň depozit segmentiniň paýyndan ep-esli ýokary gelýän ýa-da bu segmentleriň möhletler boýunça gurluşynyň laýyk gelmezliginiň emele gelen ýagdaýynda bolýar. Segmentleşdirmegiň ölçegi (kriterisi) hökmünde serişdeleri çekmegiň we ýerleşdirmegiň möhleti, guraly, pudak, müşderi alamaty we ş.m. peýdalanylyp bilner.

Bank tarapyndani girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligini anyklamagyň üçünji usuly hökmünde *uzak möhletli serişdeleriň has gysga möhletli aktiwlere öwrülişine seljerme geçirilmegini* görkezip bolar. Şunuň ýaly öwrülme gymmat serişdeleriň arzan aktiwleri emele getirmek üçin peýdalanylmagyny aňladýar, bu bolsa aýry-aýry amallar boýunça göterim maržasynyň peselmegine getirýär. Şu ýagdaýda bankyň aktiwleriniň we passiwleriniň möhleti we pul möçberi boýunça

deň gelmezligi töwekgelçilik faktory bolup durýar. Töwekgelçilik zolaklaryny ýüze çykarmak üçin serişdeleriň artyklygy (ýetmezçiligi) koeffisienti peýdalanylyp bilner:

$$K = \frac{P_t - A_t}{P_t}$$

bu ýerde:

K – resurslaryň artykmaçlygynyň (ýetmezçiliginiň) koeffisienti

R – belli bir möhleti bolan resurslar;

A – aktiwler;

t – serişdeleriň çekilen ýa-da ýerleşdirilen möhleti.

Has uzak möhletler üçin degişli koeffisientleriň oňyn ähmiýeti bolan şertlerde koeffisientiň ýaramaz ähmiýeti belli bir möhleti bolan aktiw amallar bilen bagly girdejililigi ýitirmek töwekgelçiliginiň bardygyna şaýatlyk edýär. Munuň tersine - has gysga möhletler bilen bagly koeffisientleriň ýaramaz ähmiýeti bolan şertlerde koeffisientiň oňyn ähmiýeti bolup biler.

6.2. Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligiň derejesine baha bermek

Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiliginiň bankyň işiniň aýry-aýry ugurlaryna degişli zolaklary funksional MJM (maliýe jogapkärçiliginiň merkezleri) işiniň maliýe netijesini kesgitlemegiň, şeýle hem bank önümleriniň netijeliliginiň düşewüntlilik derejesiniň esasynda ýüze çykarylýar.

Peýdany emele getirmegiň çeşmelerine geçirilen düzümläýin seljermä girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligini anyklamagyň (identifikasiýa) usuly hökmünde seredilip bilner. Peýdanyň näderejede köp bölegi durnuksyz çeşmeleriň hasabyna emele getirilýän bolsa, töwekgelçilik şol derejede ýokary bolýar. Durnuksyz çeşmelere aktiwlere ýokary baha bermek, spekulýatiw ýa-da bir gezeklik girdejiler degişlidir.

Töwekgelçiligiň derejesine baha bermek iki usul bilen geçirilýär:

- agregirlenen görkezijiniň esasynda;
- girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligini anyklamagyň aýry-aýry usullaryna laýyk gelýän görkezijiler ulgamynyň esasynda (23-nji tablisa).

23-nji tablisa

Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiliginiň görkezijileri

Töwekgelçiligi anyklamagyň usuly	Töwekgelçiligiň görkezijisi
Gaznalaşdyrmak	Resurslaryň umumy ululygy: a) Çekilen nyrhdan pes nyrh boýunça ýerleşdirilen; b) Gysga möhletli aktiwlere ýerleşdirilen durnukly resurslar
Aktiwleriň bukjasyňyň segmentleşdirilmegi	Segmentiň absolýut ululygy, onuň paýy bukjanyň umumy möçberiniň 30 %-inden ýokary
Gysga möhletli aktiwlere uzak möhletli resurslara öwrülmeçligiň seljermesi	- Öwrülmeçligiň koefisienti; - Ýetmezçilik koefisienti
Bankyň peýdasynyň merkezleriniň maliýe netijeleriniň kesgitlenilmegi	MJM (maliýe jogapkärçiliginiň merkezleri) ýitgileriň umumy ululygy, ýetmezçilik
Bankyň düşewüntsiz önümlerini ýüze çykarmak	Bankyň aýratyn önümleri boýunça girdejililigi ýitirmek koefisienti Düşewüntsiz önümler

Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligine monitoring geçirmek töwekgelçilige syn etmegiň dürli ugurlaryndan emele gelýär, bu ugurlaryň bank, MJM (maliýe jogapkärçiliginiň merkezleri) we bank önümleri derejesinde öz aýratynlyklary bardyr. Bu ugurlar *24-nji tablisada* getirilýär. Kynçylykly görkezijilere syn etmek monitoringiň möhüm bölegi bolup durýar. Bu görkezijiler *25-nji tablisada* getirilýär. Tablisadan görnüşi ýaly, olar monitoringiň dürli görnüşleri üçin özboluşly bolýar we töwekgelçiligiň aýry-áýry görnüşleri bilen baglydyr. Mundan başga-da, toplumlaýyn kynçylykly görkezijiler bölünip görkezilýär.

24-nji tablisa

Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiliginiň monitoringi

Bank tutuşlygyna	Peýda merkezleri (MJM)	Bank önümleri
------------------	------------------------	---------------

<p>Maliýe netijesine gözegçilik; Bankyň ülnülerine (standartlaryna) peýdalylygyň we girdejililigiň maliýe koefisientleriniň laýyklygynyň we dinamikasynyň bahalandyrylyşy; Sprede gözegçilik; Bankyň peýdasynyň emele gelmeginiň durnukly we durnukly däl çeşmeleriniň gatnaşygynyň seljermesi; Girdejiniň çeşmeleriniň diwersifikasiýalaryna gözegçilik; Hakyky göterim maržanyň ýeterlik maržadan üýtgemelerine gözegçilik; Hereket edýän (işleýän) aktiwleriň paýyna gözegçilik</p>	<p>- MJM harajatlarynyň ýazgysynyň (smetasynyň) berjaý edilişine; - MJM tarapyndan meýilnamalaşdyrylan netijäniň alynmagyna gözegçilik. - Göterim girdejiniň (çykdaýynyň); - hyzmat haky girdejiniň (çykdaýynyň); - transfert girdejiniň (çykdaýynyň) Hasaplamak we bahalandyrmak</p>	<p>- şertnama göteriminiň; - komission baýragynyň emele gelmegine gözegçilik. Önümiň özüne düşýän gymmatynyň hasaplanylyşy; Önümiň özüne düşýän gymmaty bilen bahasynyň gatnaşygyna gözegçilik; Aýratyn bank önümleriniň çygrynda göterim maržasyna gözegçilik</p>
--	---	--

25-nji tablisa

Bank tarapyndan girdejililigi ýitirmegiň amatsyz görkezijileri

Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligiň dolandyrmagyň derejesi	Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligiň faktorlary				Toplum-laýyn kritik görkezijiler
	Deň gelmeyän likwidligiň töwekgelçiligi	Karz töwekgelçiligi	Göterim töwekgel-çiligi	Amallar töwekgel-çiligi	
Bank tutuşlygyna	Peýdalanylmaýan aktiwleri ýapmak üçin tölegli resurslaryň ulanylmagy; Durnukly we uzak möhletli resurslaryň hasabyna ýokary likwidli we az girdejilili aktiwleriň emele gelmegi	Karz bukjasyň aýratyn segmentleriniň ýokary paýy; Karz bukjasyň hiliniň agregirlenen görkeziji-siniň ýaramazlaşmagy; Möhleti geçen karzlaryň we göterim tölegleriniň dowamlylygynyň we möçberiniň ösüşi	Göterim maržanyň koefisientiniň peselmeginiň meýli (tendensiýasy); Spređiň peselmeginiň meýli; Hakyky göterim maržasynyň ýetirlik maržanyň derejesinden peselmegi; Hasabat ýa-da meýilnamalaşdyrylýan döwürde nollaýyn toplanan GAP bolmazlygy; GAP koefisientleriniň ýaramazlaşmagy	“Kynçylyklaryň” köpelmegi; Göterim maržanyň salgytlara we kynçylyklara geçirilmegi (siňdirilmegi) Bankda girdejileriň we peýdanyň standartlarynyň (ülňüleri-niň) bolmazlygy	Peýda-lylygyň we girdeji-liligiň koefisientiniň peselmegi; Biznes-meýilnama-dan gelip çykýan bankyň standartlaryna (ülňü-lerine) girdeji-liligiň we peýda-lylygyň koefisientleriniň laýyk gelmezligi
Peýda merkezleri	Pes likwidli aktiwleriň bolmagy	MJM-niň müşderileriniň karz ukyplylygynyň pes derejesi	Aktiw amallar boýunça göterim derejesiniň peselmeginiň ýa-da passiw amallary boýunça onuň	Aktiw we passiw amallar, göterim derejeleri we ýygym boýunça çözgütleri kabul	MJM-ň ýaramaz(otrisa-tel) maliýe netijesi ýa-da onuň peselmegi

			ýokarlanma-gynyň meýli; Transfert baha ýeterlik spreadiň alynmagyny höweslen-dirmeýär	etmegiň düzgün-leriniň hili	
Bank önümleri	Bank önümine bolan islegiň peselmegi	Bank önümlerini satyn alyjylaryň pes tölege ukyplylygy we karza ukyplylygy	Şertnama görteriminiň emele gelmegi	Önümi öndürmegiň tehnologiýasynyň hili; Bank önümlerine bolan nyrlaryň emele gelme-giniň ykdysady esaslandyrmasy-nyň bolmaz-lygy	Girdeji önümiň özüne düşýän gymma-tyndan pes

Şeýlelikde, girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligini dolandyrmagyň aýratynlygy onuň netije häsiýeti bilen baglydyr: dolandyrmagyň toplumlaýyn we köp derejeli häsiýeti bolýar, her bir dereje töwekgelçiligi ýüze çykarmakda we kynçylykly görkezijileriň düzüminde bar bolan aýratynlyklar bilen tapawutlanýar.

7-NJI BAP. AMALLAR TÖWEKGELÇILIKLERI

7.1. Amallar töwekgelçiliginiň mazmuny we onuň görnüşleri

Ykdysady edebiýatda häzirkî wagta çenli amallar töwekgelçiligi barada anyk bir düşünje emele getirilmedi, bu ýagdaý töwekgelçiligiň şu görnüşiniň düýp manysyna we olary dolandyrmagyň usullaryna dürli-dürli düşündiriş berilmegine getirýär. Köplenç halatlarda amallar töwekgelçiliginiň kesgitlemesinde onuň aşakdaky ýaly ýüze çykmalaryna üns berilýär:

➤ maglumat ulgamlarynda we içerki gözegçilik ulgamlarynda maliýe ýitgilerine getirýän gyşarmalaryň ýüze çykmagy. Bu töwekgelçilikler adamlaryň ýalňyşlary, ulgamlardaky näsazlyklar we ýeterlik däl (netijesiz) gözegçilik ulgamlarynyň bardygy bilen baglydyr;

➤ içerki proseslere mahsus bolan, ýagny içerki proseslerde meseleleriň we gyşarmalaryň ýüze çykmagynyň netijesi bolup duran ýetmezçilikler;

➤ maýanyň ýa-da girdejileriň hyzmat etmek ýa-da önümleri satmak bilen bagly töwekgelçilikleri.

Daşary ýurtlaryň ykdysady edebiýatynda emele gelen, has giň ýaýran dört nukdaýnazar barada durup geçeliň:

Ilkibaşda amallar töwekgelçiliklerine maliýe töwekgelçilikleriniň töwekgelçilikleriň beýleki görnüşlerinden (mysal üçin, bazar we karz töwekgelçiliklerinden) tapawutlanýan görnüşleri degişli edildi. Şunuň ýaly kesgitlemäniň örän giň bolup durýandygy düşnükli, sebäbi karz edaralarynyň gabat gelýän töwekgelçilikleriniň beýleki görnüşleriniň sanawy örän giň bolup, ol telekeçiligi alyp barmagyň ösüş strategiýasyny saýlap almak, bazarda orun eýelemek, menejmentiň başaraňlygy, bäsleşik artykmaçlyklaryny durmuşa geçirmegiň usullary ýaly jähtlerini gurşap alýan telekeçilik töwekgelçiligini öz içine alýar. Töwekgelçiligiň ýüze çykýan ugurlarynyň ýokarda getirilen sanawy, düzgün bolşy ýaly, gönüden-göni töwekgelçilik menejeriniň ygtyýarlygyna girmeyär. Mundan başga-da, gapma-garşylykdan ugur alnyp gurlan kesgitleme ylmy barlagyň predmeti barada doly bolmadyk düşünelere getirýär, töwekgelçilikleri toparlara bölmegi we olara baha bermegi kynlaşdyrýar.

Amallar töwekgelçiligine beýleki bir garaýyş onuň ýüze çykýan ugry, öňi bilen maliýe amallaryny amala aşyrmak bilen baglydyr. Maglumatlary işlemekde goýberilen ýalňyşlar, maglumat ulgamlaryndaky nysazlyklar, enjamlaryň tehnologik kemçilikleri, amallaryň nädogry ýerine ýetirilmegi onuň çeşmesi bolup biler.

Şu ýagdaýda kesgitlemede esasy üns amallaryň işlenip geçilýän ähli döwürleri boýunça olaryň ýerine ýetirilişinde jemlenýär, ýöne, mysal üçin, edaranyň içindeki aldawçylyk, amallaryň birugsat geçirilmegi, maliýe gurallaryna baha berlende modelleriň ýalňyş peýdalanylmagy bilen baglanyşykly töwekgelçilikler hasaba alynmaýar.

Üçünji çemeleşme töwegelçilikli amallara edaranyň özi tarapyndan gözegçiligiň amala aşyrylmagyna üns berýär. Amallar töwegelçiligi diýip edaradaky içerki gözegçilik ulgamynyň peýda bermeyän derejede hereket etmegi netijesinde ýüze çykýan töwegelçiliklere (telekeçilik töwegelçiligi muňa girmeyär) düşünilýär. Amallar töwegelçiligine şunuň ýaly düşündiriş berlende, mysal üçin, daşarky aldawçylyk, tebigy betbagtçylyklar, howpsuzlyk ulgamynyň döwürmegi ýaly ýagdaýlar nazara alynmaýar.

Dördünji nukdaýnazar amallar töwegelçiligini telekeçilik işleriniň ýalňyş gurulmagy, içerki gözegçilik düzgünleriniň peýdasyzlygy, tehniki näsazlyklar, işgärleriň birugsat hereketleri ýa-da daşarky täsir netijesinde göni ýa-da gytaklaýyn ýitgi çekmek töwegelçiligi ýaly düşündirýär.

Şu kesgitleme, ýokarda getirilen kesgitlemelerden tapawutlylykda, amallar töwegelçiliginiň aýratynlygyny, ýüze çykýan çeşmelerini we onuň karz edarasynyň işine edýän täsirini has doly we takyk häsiýetlendirýär.

1988 – nji ýylda çap edilen maýa boýunça birinji Bazel ylalaşygynda amallar töwegelçiligi barada agzalyp geçilmeýär. Amallar töwegelçiligi maýanyň ýeterlikligi barada hasaplamalara hem goşulmaýar.

1989-njy ýylyň iýul aýynda Bazel komiteti tarapyndan “Maglumat we telekommunikasiýa ulgamlaryndaky töwegelçilikler” ady bilen resminama çap edilýär. Resminamada işleriniň awtomatlaşdyrylmagy netijesinde banklaryň töwegelçilikleriniň artýandygy belleniýär. Amallar töwegelçiligi adalgasy ulanylmaýar, ýöne Bazel komiteti tarapyndan töwegelçilikleriň aşakdaky aýratyn toparlary bölünip görkezilýär:

- kompýuter maksatnamalarynda ýalňyşlyklar;
- maglumatlar girizilende hünärmenleriň goýberýän ýalňyşlyklary;
- maglumat-tehniki gurluşlaryň netijesiz ösüşi;
- maglumatlary ýitirmek töwegelçilikleri;
- tehniki serişdelerde bozulmalar we ş.m.

1998-nji ýylyň sentýabr aýynda Bazel komiteti tarapyndan amallar töwegelçiligini dolnadyrmagyň ýörelgelerini özünde jemleýän “Amallar töwegelçiligini dolandyrmak” atly ýörite resminama çykarylýar. 2003-nji ýylyň fewral aýynda Bazel komiteti “Amallar töwegelçiligini dolandyrmagyň we gözegçilik etmegiň esaslandyrylan tejribeleri” atly resminamany çap edýär. Bu resminamada amallar töwegelçiliklerine degişli edilen töwegelçilikler anyk görkezilýär. Bazel komiteti tarapyndan çykarylan “Maýa boýunça ylalaşygynda” (Bazel-2) amallar töwegelçiligine şeýle kesgitleme berilýär, ýagny “amallartöwegelçiligi içerki prosesleri amala aşyrmagyň barşynda işgärler tarapyndan ýol berlen ýalňyşlaryň, maglumat ulgamynyň we tehnologiýalaryň hereket edişindäki ýetmezçilikleriň ýa-da ýalňyşlaryň netijesinde, şeýle hem daşky

wakalaryň netijesinde ýitgileriň ýüze çykma töwegelçiligi hökmünde kesgitlenýär”. Şunda Bazel komitetiniň maglumatlarynda amallar töwegelçiliginiň hukuk töwegelçiligini hem öz içine alýandygy aýratyn nygtalýar.

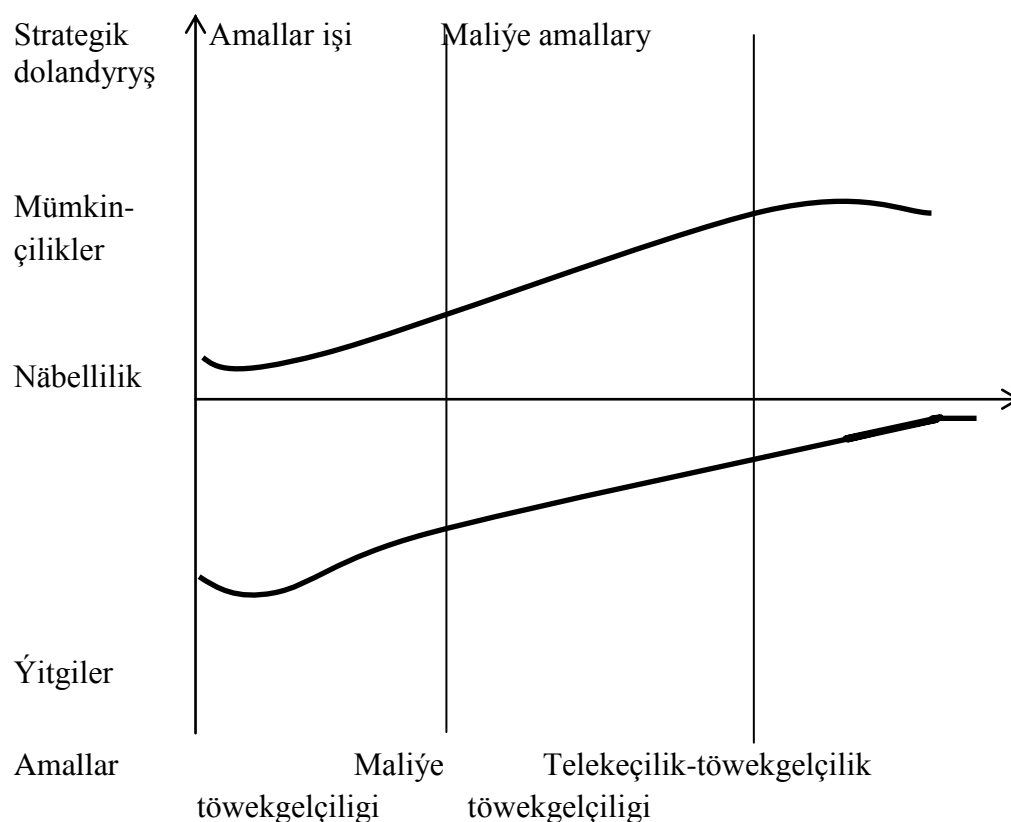
Bazel komitetiniň resminamasynyň maglumatlarynda getirilen kesgitleme amallar töwegelçiligini ýeterlik derejede doly açyp görkezýär we onuň ähliumumy häsiýeti bardyr. Ol täjirçilik banklary üçin hem, beýleki maliýe institutlary üçin hem birmeňzeş bolup, amallar töwegelçilikleriniň ýaramaz täsiriniň netijesinde ýitgilere getirip biljek mümkin bolan sebäpleriň we meseleleriň ýeterlik derejede doly we düşnükli sanawyny öz içine alýar.

Russiýa Federasiýasynyň Merkezi bankynyň mysalynda “amallar töwegelçiligi” düşünjesineşeýle teswirleme berilýär. Amallar töwegelçiligi diýip içki tertipleriň we bank amallaryny we beýleki geleşikleri geçirmegiň düzgünleriniň karz edarasynyň işiniň häsiýetine we gerimlerine we (ýa-da) hereket edýän kanunçylygyň talaplaryna laýyk gelmezligi, karz edarasynyň gullukçylary we (ýa-da) beýleki adamlar tarapyndan bozulmagy (bilkastlaýyn ýa-da bilgeşleýin hereketleriň ýa-da hereket etmezligiň netijesinde), karz edarasy tarapyndan ulanylýan maglumat, tehnologik we beýleki ulgamlaryň funksional mümkinçilikleriniň (häsiýetnamalarynyň) deň gelmezligi (ýeterlik däldigi) we (ýa-da) olaryň döwürleşmegi (hereket edişiniň bozulmagy) netijesinde, şeýle hem daşky wakalaryň täsiriniň netijesinde ýitgileriň ýüze çykman töwegelçiligine düşünilýär.

Töwegelçilige hereket edýän edara üçin ýaramaz netijäniň, haýsydyr bir islenilmeýän netijeleriň mümkin bolmagy ýaly düşünilýär. Adatça, töwegelçiliklere dürli üç nukdaýnazardan seljerme geçirilýär: birinjiden, töwegelçilik – bu näbellilik bolup durýar, ikinjiden, töwegelçilik edara bäsleşik artykmaçlyklaryny gazanmaga mümkinçilik berýän täze mümkinçilikleri getirýär, üçünjiden, töwegelçilik kompaniýalaryň (bankyň) işine örän zyýanly täsir edip biler. Şunuň bilen baglylykda, hojalyk subýektleriniň gabat gelýän köp dürli töwegelçilikleriniň ählisini şertli ýagdaýda üç topara bölüp bolar: waka töwegelçilikleri (telekeçilik töwegelçilikleri), maliýe töwegelçilikleri we amal töwegelçilikleri (*13-nji surat*).

Karz edarasyna agzalan görnüşleriň ählisi mahsusdur, emma ýurduň we daşary ýurtlaryň banklarynyň häzirki zaman iş tejribesinde maliýe töwegelçiliklerine esasy üns berilýär, sebäbi olaryň tebigaty bank töwegelçiliginiň düýp manysyndan gelip çykýar we bazar konýunkturasynyň üýtgemeleri, dürli bazarlarda olar tarapyndan geçirilýän amallaryň häsiýeti, likwidlilik saklamak zerurlygy bilen şertlendirilendir. Şunuň bilen bir wagtda olaryň netijeleri we ýüze çykmalary belli bir derejede ýokary bolmadyk, ýöne ýüze çykman ähtimallygy belli bir derejede ýokary bolan strategik we amal

töwekgeçiliklerine ýeterlik üns berilmeyändigini belleýäris. Şunuň bilen baglylykda, amallar töwekgeçiliklerini toparlara bölmek, ýüze çykýan ugurlaryny we çeşmelerini, olara obýektiw baha bermegiň we usulýet derejesinde amallar töwekgeçiliklerini dolandyryş ulgamyny işläp taýýarlamagyň usullaryny takykklamak bilen baglanyşykly meseleleriň üstünde işlenmegi karz edarasynyň gündelik işi bilen bagly bolup geçýän ýaramaz netijeleriň önüni almaga mümkinçilik berer.

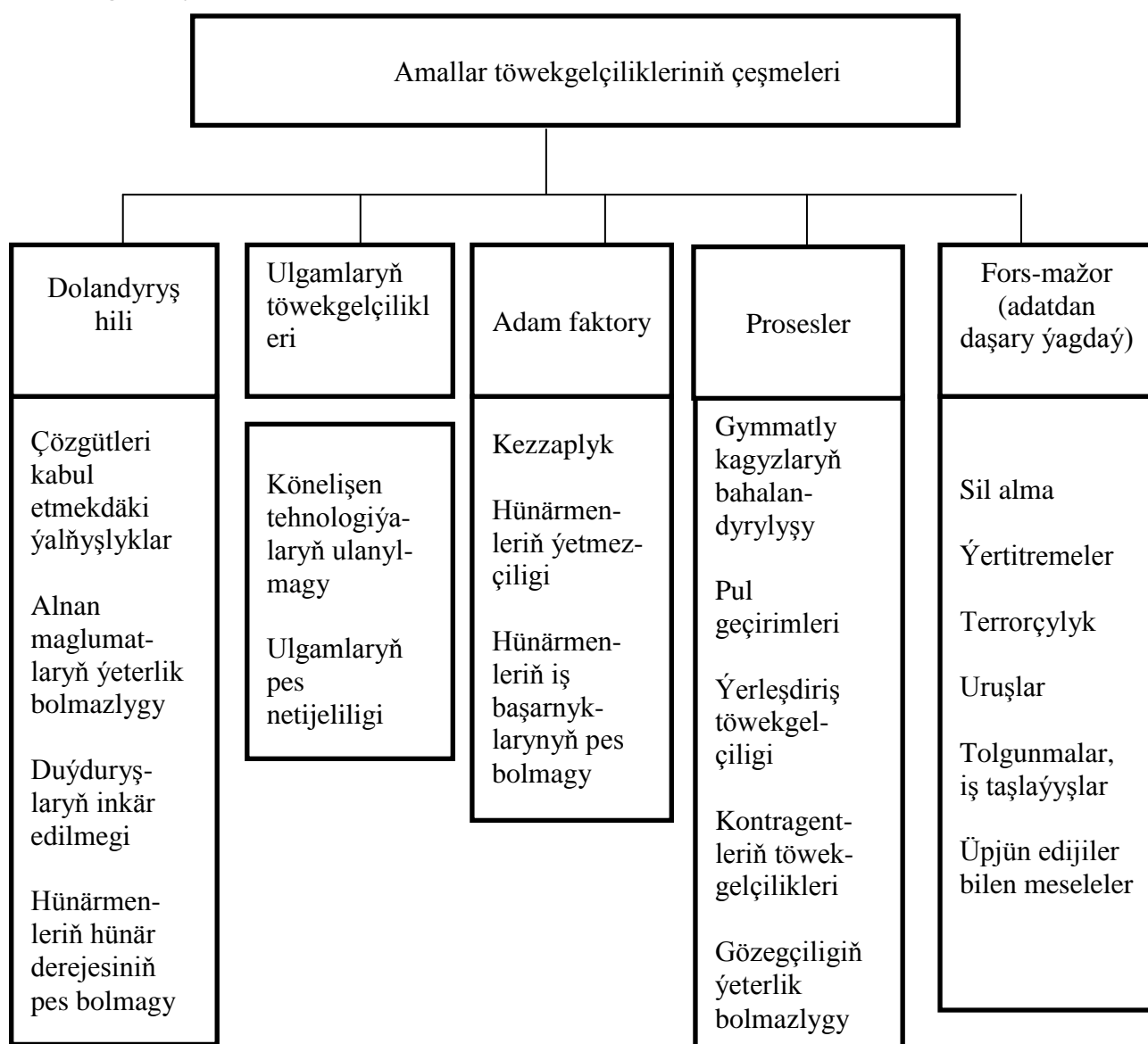
13-nji surat. Amallar töwekgeçiligi bilen töwekgeçiligiň beýleki görnüşleriniň özara gatnaşygy

Töwekgeçilikleri, şol sanda amallar töwekgeçiligini toparlara bölmegi aýratyn ölçegleriň (kriterileriň) esasynda geçirýärler. Olaryň ýüze çykmagynyň çeşmeleri, töwekgeçilikleriň çygry, karz edarasynyň işiniň görnüşi şeýle ölçegler (kriteriler) bolup biler. Olaryň ýüze çykýan çeşmelerine baglylykda amallar töwekgeçilikleriniň toparlara bölünüşini shema görnüşinde şular ýaly görkezip bolar (14-nji surat).

Suratda görkezilişi ýaly, ýüze çykýan çeşmeleri boýunça amallar töwekgeçiliklerini dolandyryşyň kanagatlanarsyz hili, ulgamlaryň hereket edişindäki ýetmezçilikler, işgärleriň hereketi, prosesleri guramak bilen, şeýle hem fors-mažor ýagdaýlar bilen şertlendirilen töwekgeçiliklere bölüp bolar.

Getirilen toparlamadan amallar töwekgelçilikleriniň köp böleginiň adamyň işi bilen baglydygy gelip çykýar. Mysal üçin, göni we gytaklaýyn ýitgiler işgärleriň içerki tertipleri we düzgünleri berjaý etmekdäki ýalňyşlary, dolandyrys çözgütlerini kabul etmekdäki ýalňyşlar, ogurlyklar, hyýanatçylykly peýdalanmalar, işgärleriň başarnyklarynyň ýeterlik däldigi we olaryň hünär derejesiniň pesdigi sebäpli ýüze çykýar. Munuň üstesine-de, ýitgilere telekommunikasiýalaryň, hasaplaýyş tehnikasynyň we maglumat ulgamlarynyň işindäki näsazlyklaryň sebäp bolýan halatlarynda hem olaryň köpüsiniň esasy bolup adamlaryň ýalňyşlyklary çykyş edýär. Getirilen suratda baş çeşmeden dördüsiniň ol ýa-da beýleki ýagdaýda işgärleriň işi bilen bagly bolmagy ýöne ýerden däl: dolandyryşyň hili, ulgamlaryň töwekgelçiligi, adam faktory, prosesler. Diňe fors-mažor ýagdaýlar muňa girmeyär.

14-nji surat. Amallar töwekgelçiliginiň ýüze çykmagynyň çeşmeleri

Menejerler işgärleriň kompaniýanyň esasy aktivi bolup durýandygyny ýatdan çykarmaly däl: bu olary saklamak üçin ýokary çykdajylar bilen hem

tassyklanýar. Işgärler bilen baglanyşykly töwegelçilikleri häsiýetlendirýän birnäçe anyk çeşmeleri görkezip bolar. Bu öňi bilen, adamlaryň ýalňyşydyr, onuň netijesi örän agyr bolup biler.

Bu aýratyn hem dolandyryş ulgamynda ýüze çykýan we kabul edilýän çözgütleriň hili bilen bagly ýalňyşlara degişlidir. Bu ýerde, öňi bilen, işgärleriň hünär derejesiniň pesdiginiň, çözgütler kabul edilende maglumatlaryň çäkli toparynyň peýdalanylmagynyň, kynçylykly meseleleriň ilkinji alamatlary barada deslapky duýduryşlaryň inkär edilmeginiň we käbir beýleki ýagdaýlaryň anyk çeşmeler bolup durýandygy düşnüklidir.

Çeşmeleriň beýleki bir topary telekeçilik prosesleriniň bozulmagy bilen baglydyr. Mysal üçin, pul serişdelerini geçirmegiň netijesi kontragent bankyň ýalňyş görkezilen halatynda pul serişdeleriniň bilkastlaýyn däl iberilmegi diýilýän ýagdaý bolup biler. Hatda kadaly işleýän banka ýalňyşlyk bilen geçirilen serişdeleri gaýtarmak üçin hem köp wagt sarp etmeli bolýar. Şeýle ýagdaýda kynçylyk çekýän ýa-da özi babatynda bäsleşik önümçiligi açylan banka iberilen pullary gaýtarmak barada gürrüňem edip oturmaly däl.

Dolandyryş ulgamyndaky bozulmalar we karz edarasynda içerki gözegçiligiň ýeterlik bolmazlygy ýa-da pes hili bolmagy bankyň içerki telekeçilik prosesleri bilen bagly amallar töwegelçiliginiň beýleki ýüze çykmalarynyň mysaly bolup durýar. Bellenen çäkden ýokary geçiliendiginiň öz wagtynda ýüze çykarylmalzlygy, aýry-aýry treýderleriň (inlis dilinde *to trade* – *satmak*, *maliýe gurallaryny* – *walýutalary*, *paýnamalary satmak*) ýolbaşçylar tarapyndan rugsat berilmedik amallary, amallary hasaba almakdaky hyýanatçylykly peýdalanmalar – birnäçe belli maliýe edaralarynyň, hususan-da, *Barings* bankynyň batmagyna sebäp bolan faktorlardyr. Şonuň üçin hem, bankyň işini köp sanly ýönekeý proseslere bölmek bilen, onuň işini jikme-jik göz önünde getirip bolar, şeýle hem kynçylykly meseleler ýüze çykanda anyklaýyş işini we dessin düzgünleşdirmegi çalt geçirip bolar.

Işgärler bilen bagly amallar töwegelçilikleriniň ýüze çykýan çeşmeleriniň ýene bir topary – bu hyýanatçylykly peýdalanmak hem-de aldawçylyk ýagdaýlarydyr, şeýle ýagdaý işgäriň öz wezipe borçlaryny hyýanatçylykly peýdalanmak mümkinçiligini aradan aýyrýan, işlenip taýýarlanan düzgünleriň we hereketleriň gowy hilli bolmazlygynyň netijesinde bolup geçýär. Aldawçylygyň ýüze çykmagy üçin oňa ýol berýän ýagdaýlaryň bolmagy zerurdyr. Şeýle mümkinçiligiň bolmagy bolsa içerki kynçylykly meseleleriň we ýalňyşlyklaryň netijesi bolup durýar. Karz edarasynyňgöze görünmeýän ýa-da kriminal ykdysadyýet bilen täjirçilik özara gatnaşyklaryna çekilmegi, betniýetli geleşikleriň geçirilmegi we olaryň banka zyýan ýetirýän netijeleriniň gizlenmegi aldawçylygyň mysaly bolup hyzmat edip biler.

Töwekgelçiligiň ýene bir ýüze çykması bilimiň we tejribäniň bir adamda jemlenmegi bolup biler. Işgärleriň çäkli sanyna bagly bolmak banklaryň esasy kynçylykly meseleleriniň biridir. Programmaçynyň “çalşyp bolmaýan” hünärmene öwrülýän, onuň bolmadyk ýagdaýynda tehnologik prosesiň saklanyp biljek halatlary ýeterlik derejede ýygý gabat gelýän ýagdaýdyr: şunuň ýaly hünärmen ol ýa-da beýleki sebäbe görä garaşylmadyk ýerden işden çykanda ýitgi çeken banklar az bolmady.

Mundan başga-da, köplenç halatda müşderiler ol ýa-da beýleki menejer bilen işlemäge öwrenişýärler, elbetde, birnäçe müşderiler banka ol ýa-da beýleki menejer tarapyndan “getirilýär”. Müşderi menejeriniň bankdan giden ýagdaýynda käbir müşderileriň hem gitmek töwekgelçiliginiň bardygý düşnüklidir. Bu mesele bankyň ýolbaşçysy bilen müşderileri getiren menejeriň arasynda resmi ylalaşyklary işläp taýýarlamagyň hasabyna bölekleyin çözülip bilner. Ýöne başga bir mesele hem ýüze çykyp biler: öz müşderisi bolan bank menejeriniň müşderä onuň durnukly banka gelýändigini babatda özboluşly şahsy kepillendirme berýän (kepil ýaly görünýän) ýagdaýy hem seýrek däl. Şunda bank kynçylyklaryň ýüze çykan ýagdaýynda menejer özüni nähili alyp barmaly? Bank korporatiwligi ýörelgesinden ugur alyp, ol müşderilere serişdelerini bankdan alyp gitmegi maslahat bermeli däl, ýöne beýleki tarapdan, özüniň getiren müşderisi puluny ýitirse bank abraýyny ýitirip biler: “öz” müşderiň bilen işlemegiň töwekgelçiligi şunda ýüze çykýar.

Bankyň işgärleriň çäkli sanyna bagly bolmagy karz edarasýnda bazarda belli hünärmeniň ýa-da hünärmenler toparynyň işleýän mahalynda hem ýüze çykýar. Şeýle hünärmenleriň bankdan işden gitmegi gysga möhletli döwürde göni maliýe ýitgilerine getirmeyän hem bolsa, wagtyň geçmegi bilen ýüze çykýan ýaramaz netijeleri aradan aýryp bolmaz (reýtinge, işewür hyzmatdaşlar tarapyndan telekeçilige berilýän baha edilýän täsir). Gynansagam, köp zatlaryň hünärmen bilen baglaşylan şertnamanyň şertleri we edaranyň korporatiw medeniýeti bilen kesgitlenýändigine garamazdan, bu ýerde işiň adaty (standart) usullary ýokdur.

Gowy hilli bolmadyk ýuridik resminamalar hem bankirlere ep-esli ýitgi getirýär. Elbetde, şertnamalara we düzgünlere hukukçynyň hökmany gol çekmegi (wiza goýmagy) babatynda banklarda bellenen tertip bu töwekgelçiligi peseldýär. Kynçylykly mesele hukuk gullugynyň işgärleriniň hünär derejesiniň ýeterlik bolmazlygy sebäpli ýa-da olaryň ünssüzlükleri sebäpli ýüze çykyp biler. Mundan başga-da, ýygý-ýygýdan üýtgeýän kanunçylyk şertlerinde resminamalara üýtgetmeleri öz wagtynda girizmek üçin köp güýç sarp etmeli bolýar. Şeýle ýagdaýda mesele kadalaşdyryjy binýada monitoring bellemek, şeýle hem ýuristleriň ünsüni, öňi bilen, pul serişdeleri ýitirmek babatda degerli töwekgelçiligi (bu her bank aýratynlykda kesgitlenýär) bolan amallarda jemlemek we standart

şertnamalardan tapawutlanýan ähli şertnamalar üçin seretmegiň aýratyn tertibini bellemek arkaly çözüp bolar.

Maglumat ulgamlarynyň işindäki näsazlyklar ýa-da olaryň ýalňyş işlemegi, şol sanda kompýuter programmalarynda ýüze çykan ýalňyşlar sebäpli olaryň ýalňyş işlemegi ýaly çeşmäni aýratyn bölüp görkezmek gerek. Maglumat tehnologiýalarynyň peýdalanylmagy bankdaky prosesleriň netijeliligini ýokarlandyrmaga kömek edýär. Emma olar amallar töwekgelçiliginiň çeşmesi hem bolup durýarlar, şeýle töwekgelçiligiň ýüze çykmagynyň sebäpleri tehniki kemçilikler bilen bagly näsazlyklar sebäpli gerek wagtynda ulgamyň elýeter bolmazlygy, hakerleriň hüjümlerine, awtorlaşdyrylmadyk elýeterlige we wiruslara garşy howpsuzlygyň ýeterlik derejede üpjün edilmezligi, elektrik bilen üpjünçilikde bökdençlikler we beýlekiler bolup biler.

Maglumat ulgamlarynyň işinde näsazlyklar bolup biljek ýagdaýyny göz önünde tutýan iş meýilnamasynyň bolmazlygy ýa-da şeýle meýilnamalaryň hiliniň pes bolmagy hem düýpli ýitgilere we dolandyryş çözümleri kabul edilende bökdençliklere getirip biler. Islendik bankyň seljeriji hünärmenlerinde mukdar taýdan baha bermek kyn bolan işewürlük abraýyny ýitirmek howpuny, möhüm müşderileriň mümkin bolan gitmek töwekgelçiligini hasaba almak bilen, boş durlan her bir günde bankyň näçä ýitgi çekýändiginiň hasaplamasy bolmalydyr.

Programmalar ulanyşa berilmezinden öň olary berk barlag ulgamyndan geçirmek, laýyk tehniki resminamanyň bolmagy we degişli şertnamalarda işläp taýýarlaýjynyň jogapkärçiliginiň takyk ýazylyp bellemegi şular ýaly töwekgelçilikleri peseltmäge mümkinçilik berýär.

Bankyň hereket edýän daşky gurşawynyň şertleri ýokarda beýan edilen wakalar (aldawçylyk, işgärler syýasaty, tehnologik we tehniki näsazlyklar, bankyň içerki telekeçilik prosesleri) tarapyndan edilýän täsiri güýçlendirýär. Bu täze tehnologiýalaryň ulanylmagy we ykdysadyýetiň ösüş derejesine laýyklykda prosesleriň awtomatlaşdyrylyş derejesiniň ýokarlanmagy, zähmet bazarynda talaplaryň we işgärleriň garaşmalarynyň üýtgemegi, geçirilýän amallaryň çylşyrymlylygynyň we olaryň sanynyň artmagy sebäpli hem bolup geçip biler.

Meselem, maliýe gurallarynyň çylşyrymlylygy sebäpli ýize çykýan ýitgi çekmek töwekgelçiligi bankyň maglumat ulgamynyň buhgalterçilik hasaba alnyşynda we maglumatlary seljeriş binýadynda geleşigi bolmalysy ýaly hasaba almaga ukypsyz bolan ýagdaýynda ýüze çykýar. Mysal üçin, 90-njy ýyllaryň ortalarynda, ýurduň banklarynyň önümçilik maliýe gurallary bilen amallara ýaňy başlan wagtlarynda, olaryň käbirinde maglumat ulgamlary bolmaly derejesinde taýýarlanylmandy. Netijede, buhgalterçilik hasaba alnyşynda ýalňyşlaryň sany köpeldi, ýöne banklaryň seljeriji hünärmenleriniň daşary ýurt puly we göterim töwekgelçilikleri babatynda hakyky ýagdaýy bilmeýändikleri, mundan başga-da,

ýolbaşçylar üçin seljeriş maglumatlaryny taýýarlamagyň möhletleriniň uzalmagy has ýakymсыз ýagdaý bolupdy. Diýmek, maglumat ulgamlarynyň ony görkezip biljekdigine göz ýetirmän bank üçin täze bolan gurallar bilen işläp başlamak bolmaz. Şonuň üçin hem bu töwegelçiligi peseldýän peýdaly gurallaryň biri-de täze maliýe gurallary bilen işlemegiň tertibini tassyklamagyň işlenen düzgüni bolup durýar.

Mundan başga-da, amallar töwegelçiliginiň örän seýrek bolýan, ýöne örän köp maddy ýitgileriň sebäbi bolup biljek wakalaryň netijesinde hem ýüze çykyp biljekdigini unutmak bolmaz. Bu tebigy betbagtçylyklar, terrorçylyk işleri, maliýe bazarlarynyň ýapylmagy we ş.m. ýagdaýlardyr.

Amallar töwegelçiliklerini toparlara bölmegi beýleki ölçegleriň (kriterileriň) esasynda hem, mysal üçin, bank işiniň mazmunyna ýa-da töwegelçilikleriň ýüze çykýan ugurlaryna baglylykda-da geçirip bolar.

Amallar töwegelçilikleri bank işiniň mazmunyna baglylykda toparlara bölmek geçirilen mahalynda ähli işi şertli ýagdaýda dolandyryş we önümçilik işi diýip bölýäris. Eger dolandyryş işi bankyň önünde goýlan maksatlaryny we wezipelerini amala aşyrmaga gönükdirilen bolsa, onda önümçilik işi – bu bankyň işgärleri tarapyndan aktiwleriň we passiwleriň dürli görnüşlerini emele getirýän, müşderilere hyzmat etmek we töwegelçilikleri hejirlemek üçin ilkinji we döredilen maliýe gurallaryny peýdalanýan, bankyň içki işini we hojalyk işini üpjün edýän, maglumat we beýleki tehnologiýalary döredýän bank amallarynyň ýa-da beýleki hereketleriň amala aşyrylmagyny resmileşdirilen prosesdir. Işiň bu görnüşlerini belli bir bölümleri (bloklary) öz içine alýan prosesler hökmünde göz önüne getirip bolar.

Dolandyryş işi ulgamynda şunuň ýaly bölümleri (bloklary) meýilnamalaşdyrmak, guramak, höweslendirmek (motiwasiýa) we gözegçilik degişlidir. Şu bölümleriň (bloklaryň) proseslerini guramakdaky näsazlyklar dolandyryş çözgütlerini kabul etmegiň hiline täsir edýär we olar, mysal üçin, işgärleriň ýalňyşlygy, şol sanda deslapky duýduryşlary inkär etmegiň ýa-da olary doly derejede göz önünde tutmazlygyň, hünär derejesiniň pes bolmagynyň netijesinde çekilen serişdeleriň ýetmezçiligi sebäpli ýüze çykyp biler.

Önümçilik işi ulgamyndaky prosesler şu bölümleri (bloklary) öz içine alýar:

- işiň görnüşleri (hojalyk subýektlerini we fiziki şahslary karzlaşdyrmak, müşderileri we banklary çekmek) bilen bagly amallar, daşary ýurt puly we bankara bazaryndaky amallar, likwidlilik ýagdaýy saklamak, gymmatly kagyzlar bilen söwda amallary, balansdan daşary amallar we beýlekiler;

- bank amallarynyň we hasaba alşyň tehnologiýalary, mysal üçin, amal hyzmatyny etmek we beýleki hyzmatlary etmek, plastik kartlaryň prosessingi, inkassasiýa, buhgalterçilik we dolandyryş hasaba alnyşyny alyp barmak, maliýe

hasabatlylygyny düzmek we administratiw-hojalyk işiniň beýleki görnüşleri we ş.m.;

- maglumat binýady, maglumat ulgamlary we programmalar;
- önümçilik işiniň subýektleri.

Bankyň işiniň şunuň ýaly beýanyňa laýyklykda, amal işiniň obýektleriniň iki toparyny görkezip bolar:

- bankyň işiniň görnüşleri bilen bagly prosesler;
- bank bazarynyň we bank tehnologiýalarynyň aktiwleri, passiwleri, gurallary.

Töwekgelçilik obýektleriniň birinji topary bilen amallar töwekgelçiliginiň şu faktorlary baglydyr:

- bankyň strategiýasynyň ýalňyş saýlanyp alynmagy;
- dolandyryş prosesleriniň kämil däldigi;
- içerki düzgünnamalaryň ýokdugy ýa-da olaryň pes hilli işlenip taýýarlanmagy;
- daşky ýaglaýlar.

Degişlilikde, obýektleriň ikinji topary bilen töwekgelçiligiň aşakdakylar ýaly faktorlary baglydyr:

- işgärleriň ýalňyşlary;
- maglumat ulgamlarynyň näsazlygy;
- tehnologik ýalňyşlar;
- gözegçilik düzgünleriniň derejesiniň ýeterlik däldigi.

Bu faktorlar amallar töwekgelçilikleriniň Bazel komiteti tarapyndan teklipl edilen toparlandyrmasyň esasynda ýatýar. Hususan-da, amallar töwekgelçiliginiň Bazel komiteti tarapyndan teklipl edilen we bazara gatnaşyjylaryň ählisi tarapyndan kabul edilen kesgitlemesinde amal töwekgelçiliginiň çeşmeleri takyk bölünip görkezilýär, olar boýunça ony şu görnüşde toparlara bölüp bolar:

- işgärleriň ýalňyşlary;
- maglumat ulgamlarynyň näsazlygy;
- tehnologik ýalňyşlyklar;
- daşky ýaglaýlar.

Bellenip geçilişi ýaly, şol bir wagtda toparlara bölmek üçin beýleki ölçegler hem teklipl edilýär.

Iri daşary ýurt institutlarynyň birnäçesi amallar töwekgelçiliginiň *Bankers Trust (ABŞ-nyň täjirçilik banky bolup, ol beýleki banklara trast hyzmatlaryny ýerine ýetirmäge ýardam edýär. 1999-njy ýyldan bäri Germaniýanyň “Deutsche Bank AG” düzüminde durýar)* tarapyndan teklipl edilen toparlandyrmasy

peýdalanýar, onuň esasynda töwegelçilik çygry ölçegi ýatýar: içerki we daşky amallar töwegelçilikleri (15-nji surat).

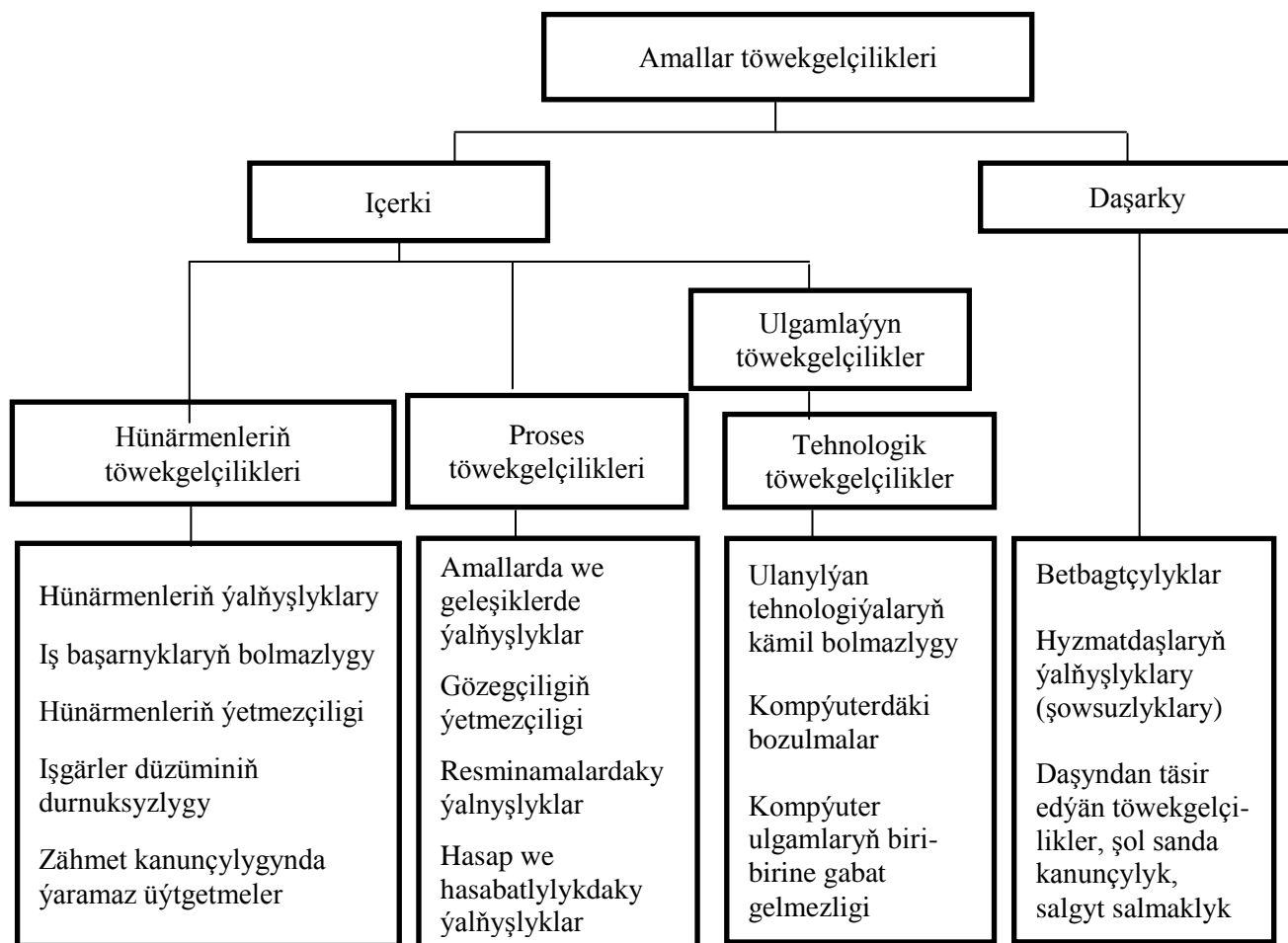
Içerki töwegelçilikler:

➤ işgärler töwegelçiligi – kompaniýanyň işgärleri bilen baglanyşykly töwegelçilikler, hususan-da, olaryň birugsat hereketleri, başarnyklarynyň ýeterlik däldigi, aýry-aýry hünärmenlere baglylyk we ş.m.;

➤ tehnologik töwegelçilik – maglumat ulgamlarynyň, programmalaryň ýa-da maglumat binýatlarynyň, maglumatlary geçiriş ulgamlarynyň we kompaniýanyň işi üçin zerur bolan beýleki enjamlaryň näsazlygy we döwürmegi sebäpli ýüze çykýan töwegelçilik;

➤ fiziki zyýan ýetirmek töwegelçiligi – tebigy betbagtçylyklar ýa-da müşderiler bilen özara hereket etmedäki kynçylyklar netijesinde ýüze çykýan töwegelçilik;

➤ içerki gözegçiligiň ýeterlik bolmazlygy.

15-nji surat. Amallar töwegelçilikleriniň toparlanylyşy

Daşarky töwegelçilik – beýleki guramalaryň, fiziki şahslaryň ýaramaz niýetli hereketleriniň netijesinde, şeýle hem döwlet syýasatynyň, kanunçylygyň we düzgünleşdiriji edaralaryň talaplarynyň üýtgemegi netijesinde ýüze çykýan töwegelçilik.

Olaryň ýüze çykýan çygry ölçegine (kriterisine) baglylykda amallar töwegelçilikleriniň has jikme-jik toparlamasy içerki töwegelçilikleri önümçilik işi, prosesler we dolandyryş işi bilen bagly töwegelçiliklere bölmegiň gerekdigini göz önünde tutýar.

Mundan başga-da, hususan-da, amallar töwegelçilikleriniň netijesinde mümkin bolan ýitgileriň ýüze çykýan ýerlerini we olaryň netijelerini ölçeg (kriteri) hökmünde saýlap almak bilen, toparlara bölmegiň başga bir ölçegini (kriterisini), tekliplap edip bolar.

Ýokarda sanalyp geçilen toparlamalaryň her biri, bir tarapdan, amallar töwegelçilikleriniň köp taraplydygyny, beýleki tarapdan olaryň bank töwegelçilikleriniň başga görnüşleri bilen baglanyşygyny görkezýär.

Bank töwegelçilikleri özara ýakyndan baglanyşyklydyr, olaryň biri-birine edýän täsiri tutuş bank bukjasyň töwegelçiligine düýpli täsir edip biler. Bu bolsa amallar töwegelçilikleriniň aragatnaşygyny ýüze çykarmaga, olara baha bermäge we dolandyrmaga bolan zerurlygy şertlendirýär (26-njy tablisa).

26-njy tablisa

Amallar töwegelçiliginiň bazar we karz töwegelçiligi bilen özara baglanyşygy

Amallar töwegelçiligi	Bazar töwegelçiligi	Karz töwegelçiligi
Geleşik barada maglumatlaryň ýalňyş girizilmegi	Ýitgili söwda pozisiýasy (ýagdaýy)	Karzyň we ätiýaçlygyň möçberi nädogry kesgitlenen
Barlanylmaýdık bazar maglumatlary	Bukjanyň töwegelçiliginiň ýa-da gündelik nyrhynyň nädogry bahalandyrylmagy	Ätiýaçlygyň ululygy nädogry kesgitlenen, karz bukjasyň hili talabalaýyk bahalandyrylmaýar
Bellenen çäkleriň berjaý edilişine gözegçiligiň bolmazlygy	Çäkleriň berjaý edilmezligi (ýokarlanmagy)	Çäkleriň, karz ugrunyň möçberiniň ýokarlanmagy
Düzediş girizilen tassyklamalar	Ýalňyş hejirlemek	Ätiýaçlygyň we karzyň nädogry möçberleri
Geleşiklere gözegçiligiň bolmazlygy	Geleşikleri ýerine ýetirmegiň möhletleri bozulan	Tölegler öz wagtynda geçirilmedik
Hasabatlaryň gijikdirilmegi	“Köre-kör” (anyklanylman) söwda	Karzlaryň rugsat edilmezden berilmegi

Amallar, bazar we karz töwegelçilikleriniň arasyndaky sebäp-netije baglanyşygyndan başga-da, ýaramaz täsiriň “kumulýatiw” täsiri hem bolýar. Ýalňyş maglumatlaryň girizilmegi bazar töwegelçiligi dolandyrylanda ýalňyşlara getirýär, bu bolsa öz gezeginde köp zyýan çekilmegine alyp barýar.

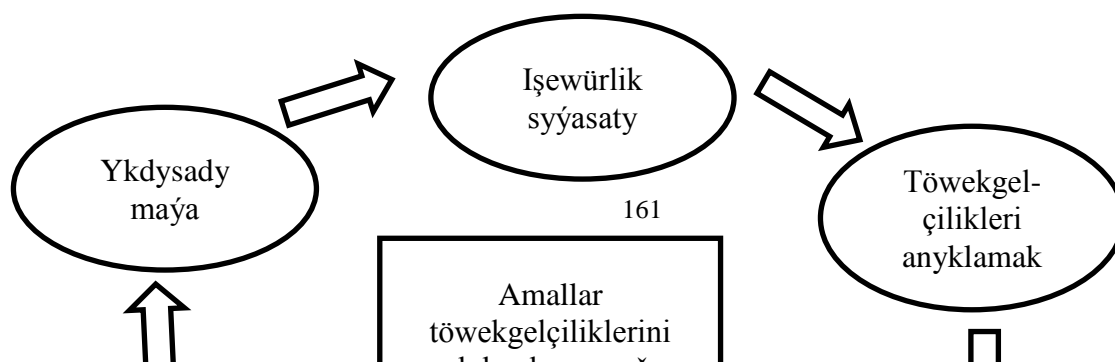
Hasabatlardaky ýalňyşlaryň, işgärleriň ýalňyş hereketleriniň ýa-da maglumat ulgamlaryndaky wagtlaýyn näsazlygyň bazar ýa-da karz töwekgelçiliginiň netijesinde emele gelen ilkibaşky zyýany birnäçe esse artdyrandygyna köp sanly mysallar bar. Mysal üçin, amerikan maliýe kompaniýalarynyň biri söwda ulgamynda amallar geçirilende dileriň paýnamalaryň sany bilen olaryň gymmatyny bulaşdyrandygy sebäpli degerli zyýan çekipdir. Bu ýalňyşyň dessine bilnendigine we düzedilendigine garamazdan, örän amatsyz şertlerde birnäçe geleşikler baglaşylyp ýetişilipdir. Töwekgelçilikleriň özara baglanyşygynyň beýleki bir mysaly maglumat ulgamlary bilen işlemek hukugynyň laýyk gelmeýändigini netijesinde dilerleriň we treýderleriň söwda amallary üçin täze hasaplary açyp we geleşikleri awtorlaşdyrmagy we ş.m. özbaşdak amala aşyryp bilýändiginden ybaratdyr. Aýdylanlary hasaba almak bilen, geçirilýän amallary, işgärleriň hereketlerini seljermek we olara gözegçilik etmek üçin karz edarasynyň işiniň dogry, takyk we öz wagtynda berilýän maglumatlara esaslanmalydyr.

7.2. Amallar töwekgelçiligini dolandyrmagyň aýratynlyklary

Amallar töwekgelçiliklerini dolandyrmak maliýe we şol sanda bank ulgamlarynda köp ara alnyp maslahatlaşylýan temalaryň biridir. Dolandyrmagyň maksady karz edarasynyň gündelik işinde ýüze çykyp biljek ýaramaz netijeleriň önüni almak, telekeçilik proseslerine gözegçiligi güýçlendirmek bolup durýar.

Menejment nazarýetinde dolandyryşa wezipe (funksiýa) hökmünde seredilýändigini mälimdir. Şol bir wagtda dolandyryşyň töwekgelçilikleriň anyklanmagyna, olara baha berilmegine, çözgütleriň kabul edilmegine we monitoringe esaslanýan üznüksiz iş bolup durýandygyny belläp geçeliň. Munuň üstesine-de, biz dolandyryş – bu ulgamlaryň proses, ýagny amal töwekgelçiliklerini dolandyryş elementleriniň belli bir toplumy bolan ulgam bolup durýar diýip pikir edýäris.

Amallar töwekgelçiligini dolandyrmak işini shema görnüşinde getirilýär we häsiýetlendirilýär (16-njy surat).

16-njy surat. Amallar töwegelçiliklerini dolandyrmak prosesi

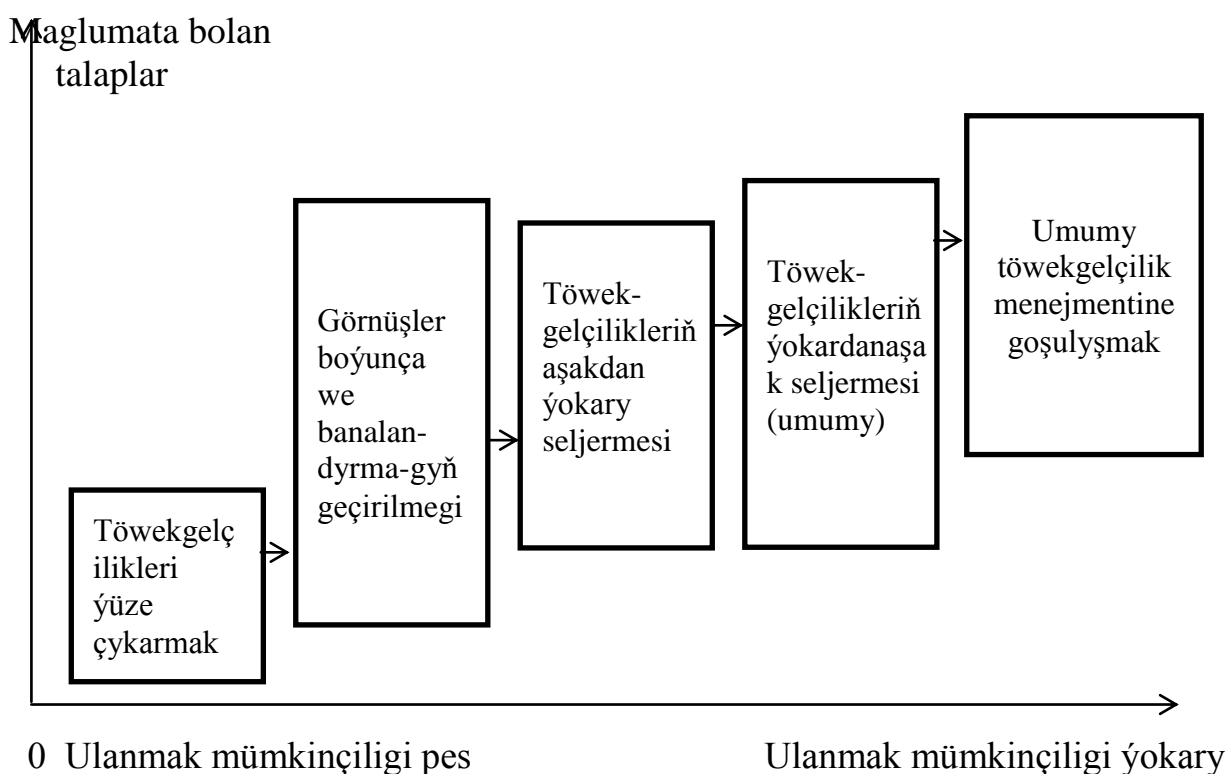
16-njy suratda görkezilişi ýaly, amal töwegelçiligini dolandyrmak işiniň esasynda täjirçilik bankynyň prosesleri amatly etmäge, kämilleşdirmäge gönükdirilen işewürlük syýasaty ýatýar. Dolandyrmak işi töwegelçiligi anyklamak tapgyryndan başlanýar, soňra oňa baha bermek geçirilýär, emma tapgyr aýratyn çylşyrymlylygy bilen tapawutlanýar.

Maliýe töwegelçiliklerine baha bermek üçin täjirçilik banklarynyň ygtyýarynda ýeterlik maglumatlaryň bardygy düşnükli, sebäbi olar tarapyndan kanunalaýyklyklara we wakanyň ýüze çykmagynyň netijesi hökmünde peýdanyň ýa-da ýitginiň möçberlerini anyklamaga mümkinçilik berýän maglumatlar binýady emele getirilýär.

Faktorlaryň köpüsiniň içerki amal gurluşyna degişidigi amallar töwegelçilikleriniň häsiýetli aýratynlygy bolup durýar, şonuň üçin hem bu ýerde aýry-aýry ugurlar bilen amal çykdajylarynyň ähtimallygynyň we möçberleriniň arasynda takyk matematiki-statistiki baglanyşygy bellemek kyndyr. Amallar töwegelçiligi bilen bagly wakalar, düzgün bolşy ýaly, statistiki bölünişiň ahyrynda bolýar, oýlanyşykly ynanma çäginin daşyna çykýar, şunuň bilen baglylykda, *Value at Risk (VaR)* ýaly statistika usullaryny peýdalanmak, öňi bilen, maglumatlaryň ýeterlik derejede reprezentatiw däldigi sebäpli kyn bolýar. Başga sözler bilen aýdylanda, bu ýerde belli bir kynçylyklar ýüze çykýar, çünki şu ýagdaýyda statistikanyň bölekleyin maglumatlary we modelleri, düzgün bolşy ýaly, işlemeýär. Üçünji tapgyrda töwegelçilige baha bermek geçirilenden soň degişli dolandyryş çözügütleri kabul edilýär, bu çözügütler soňundan olara monitoring geçirmeginiň predmeti bolýar. 16-njysuratda “ykdysady maýa” adyny alan ýene bir tapgyr görkezilýär. Bu tapgyryň düýp manysy amallar töwegelçilikleriniň netijeleriniň, beýleki töwegelçilikleriň netijeleri ýaly,

mümkün bolan iki alternatiwanyň, ýagny peýdanyň ýa-da ýitginiň bolmagyny göz önünde tutýar. Şunuň bilen baglylykda, banklar, bir tarapdan, şu töwekgelçilikler boýunça mümkin bolan ýitgiler üçin ätiýaçlyk gorlary döretmelidirler, beýleki tarapdan amallar töwekgelçilikleri hem peýda döretmelidirler, şunda menejmentiň wezipesi bu töwekgelçilikleriň peýda getirmeginden, bankyň ykdysady maýasyny emele getirmekten durýar.

Daşary ýurtlaryň amallar töwekgelçilikleri babatynda tejribesine göz aýlamak töwekgelçilik-menejmentiniň emele gelmeginde birnäçe tapgyrlary bölüp görkezmäge mümkinçilik berýär (17-nji surat).

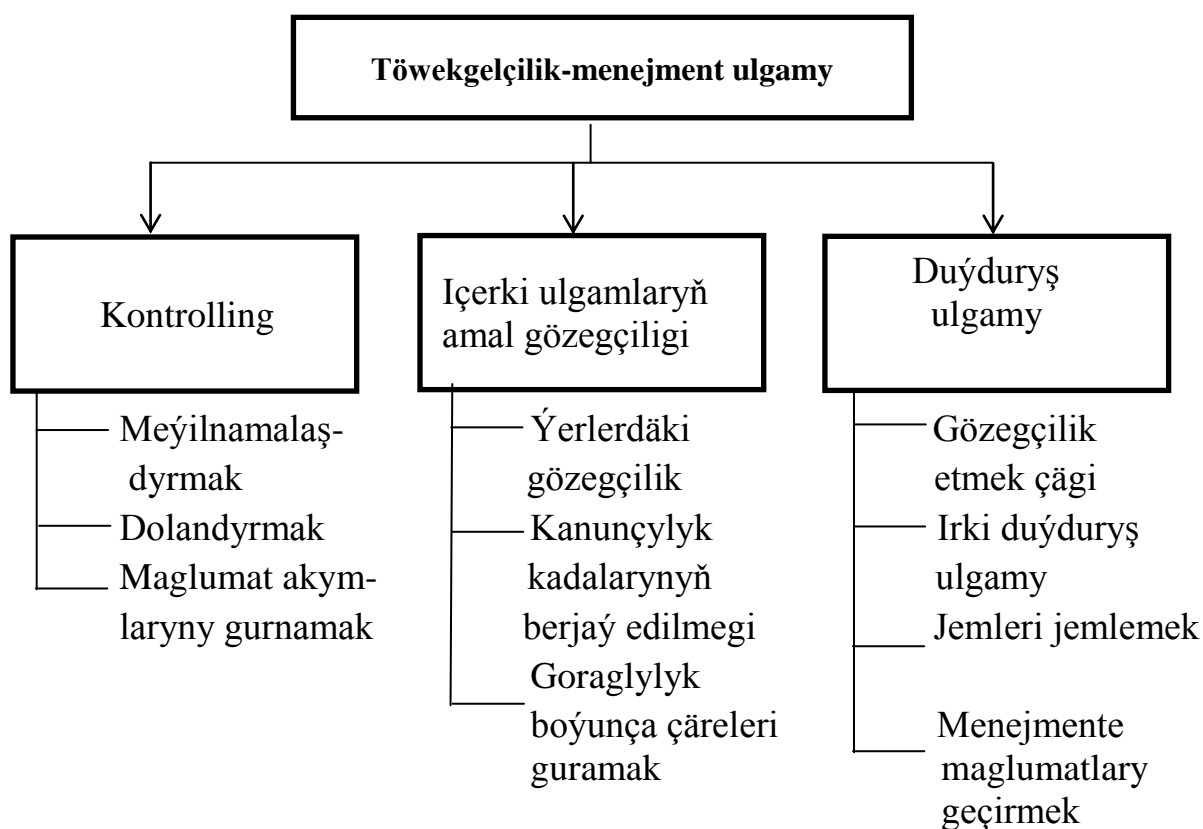

17-nji surat. Amallar töwekgelçilik-menejmentiniň ösüşiniň döwürleri

Suratda getirilen maglumat birinji tapgyrlarda karz edaralarynyň menejmentiniň amallar töwekgelçilikleriniň ýaramaz täsirine düşünmek bilen çäklenendigine şaýatlyk edýär, banklar olaryň bardygyny ykrar etdiler. Bu faktlar nazaryet meselelerini ösdürmäge hyzmat etdi, hususan-da, amallar töwekgelçiliklerini toparlara bölmäge çemeleşmeleri işläp taýýarlamak başlandy, soňra olara seljerme geçirmek, öňi bilen, birlikler ýa-da telekeçilik prosesleri nukdaýnazaryndan (aşakdan ýokary) seljermek zerurlygy ýüze çykdy. Ýaramaz netijelere getirip biljek amallar töwekgelçilikleriniň ýüze çykmagynyň sebäplerine esasy üns berildi.

Soňra amallar töwekgelçiliklerine işiň ahyrky netijeleri, ýagny amallar töwekgelçiliginiň getirýän netijeleri (mysal üçin, maglumat ulgamlarynyň näsazlygy ýa-da işgärleriň ýalňyşlary netijesinde çekilen ýitginiň umumy möçberi) nukdaýnazaryndan (“ýokardan-aşak”) seredip başladylar. Ahyr netijede amallar töwekgelçilikleri karz edarasynyň töwekgelçilik-menejmentine goşuldy.

Bellenip geçilişi ýaly, amallar töwekgelçiliklerini dolandyrmak şol bir wagtda elementleriň belli bir toplumu hem bolup durýar. Amallar töwekgelçiligi babatynda töwekgelçilik-menejmentiniň grafiki ulgamyny şu görnüşde görkezip bolar (18-nji surat).

18-nji surat. Amallar töwekgelçilikleri babatynda töwekgelçilik-menejmentiniň ulgamy

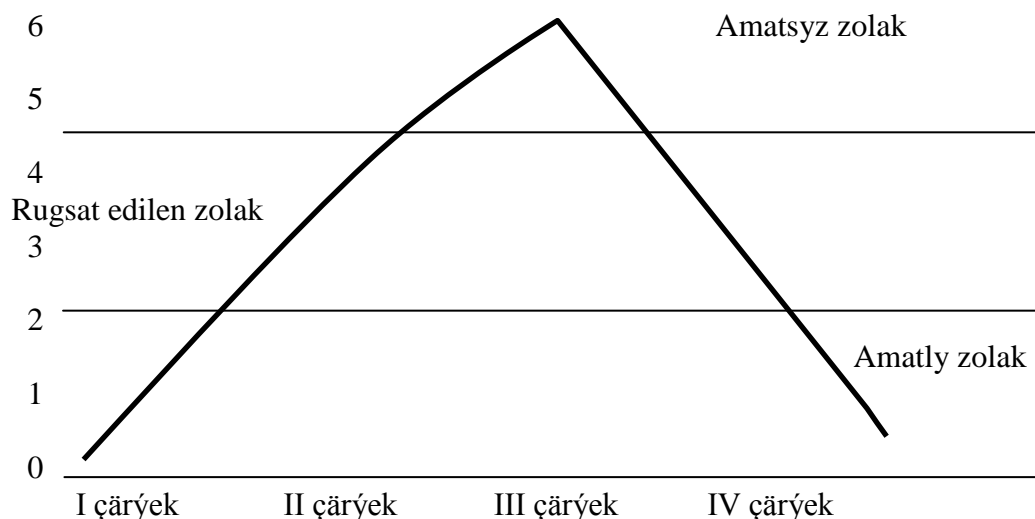
Shemada töwekgelçilik-menejmentiniň ulgamynyň üç elementi bölünip görkezilýär: gözegçilik (kontrolling), içerki proseslere amal gözegçiligi we duýduryş ulgamy. Gözegçilik (kontrolling) töwekgelçiligiň ýüze çykýan ýerlerini anyklamak üçin maksatlary kesgitlemegi, maglumatlary toplamagy we olary işlemegi, degişli maglumat akym-laryny guramagy göz önünde tutýar. Ikinji element -içerki ulgamlaryň amal gözegçiligi – ýerlerde proseslere we maglumat ulgamlaryna gözegçiligi amala aşyrmagy, işiň daşarky we içerki kadalarynyň

berjaý edilişine gözegçiligi, şeýle hem amallar töwekgelçilikleriniň ýaramaz täsirinden goramak boýunça çäreleri işläp taýýarlamagy göz önünde tutýar.

Ulgamyň üçünji elementi töwekgelçiligiň duýduryşulgamyna gönükdirilendir. Şu maksat bilen mümkin bolan töwekgelçilikleriň çygry we olaryň ýüze çykmagynyň sebäpleri bellenýär. Mysal üçin, işgärleriň näsag bolmagynyň we işden çykmagynyň sebäpleri, kompýuter ulgamlarynyň işindäki näsazlyklary düzetmegiň düzgünleri we beýlekiler seljerilýär. Öňüni almak babatynda deslapky duýduryşlaryň esasynda dessin baş galdyrmak çäreleri, maglumat ulgamlarynyň artyk işlemeginiň önüni alyş çäreleri, işgärleriň saglygyny goramak, işgärleriň iş şertlerini gowulandyrmak boýunça çäreler işlenip taýýarlanýar. Öňüni almak babatynda duýduryşlaryň esasynda jemler jemlenýär, olaryň netijeleri, degişli çäreleri görmek maksady bilen, ýokary derejäniň menejerlerine berilýär.

Amallar töwekgelçiliginiň töwekgelçilik-menejmenti ulgamyny ornaşdyrmagyň şertleriniň biri hem bankyň işgärleriniň düşüneliligi bolup durýar, sebäbi görkezilen töwekgelçilikler işgärleriň ýalňyşlary, birlikleriň derejesinde maglumat ulgamlarynyň işindäki näsazlyklar netijesinde hem, telekeçilik prosesleriniň bozulmagy netijesinde hem ýüze çykýar. Şu maksat bilen täjirçilik banklary işgärlerine degişli soraglar bolan anketalary paýlaýarlar, olar bu soraglara, şol sanda ozal bolup geçen ýitgileriň möçberleri baradaky soraglara hem jogap berýärler. Şunuň ýaly maglumatlaryň işlenip geçilmegi, birinjiden, käbir statistiki maglumatlary almaga, ikinjiden, ýitgileriň ýüze çykýan çygyrlaryny, ýygylgyny takykklamaga, soňra bolsa olaryň geljekde ýüze çykmak mümkinçiligini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Käbir ýagdaýlarda amallar töwekgelçiliklerini anyklamak eger şeýle bolan bolsa, nähili bolardy diýen ýörelge boýunça geçirilýär. Mysal üçin, kompýuterleriň işinde näsazlyk bolanda, ýalňyşlary bolan programma önümleriniň ulanylýan ýagdaýynda we ş.m. bölüm nähili ýitgi çekip biler. Bu usullar, düzgün bolşy ýaly, senagat kärhanalarynyň tejribesinden alynýar. Toplanan maglumatlaryň esasynda mümkin bolan ýitgileriň önüni almaga we olardan gaça durmaga mümkinçilik berýän çäreler kesgitlenýär.

Deslapky duýduryş ulgamlary babatynda daşary ýurtlaryň täjirçilik banklary töwekgelçilik indikatorlaryny işläp taýýarlaýarlar, olar derejesine baglylykda üç zolaga bölünýär (*19-njysurat*).

19-njy surat. Töwekgelçiligiň dürli zolaklarynyň indikatorlary

Grafiğiň abssiss oky boýunça töwekgelçilik indikatorlary goýulýar, ordinat – synlama döwri, şu mysalda çäryekleýin senelerdir. Grafiğiň ýokarky bölegi möçberi boýunça in uly ýitgini görkezýär, bu zolaga howply zolak hökmünde baha berilýär. Bu menejmentin şular ýaly ýitgileriň önüni almak boýunça çäreleri işläp taýýarlamalydygyny aňladýar. Grafiğiň orta bölegi ýol berilýän töwekgelçilik zolagyny görkezýär, ýagny bank ýitgileriň şular ýaly möçberini çekip bilýär, grafiğiň in pes zolagy bolsa in gowy (amatly) zolak bolup durýar, sebäbi dördünji çäryekde amallar töwekgelçiliklerinden çekilen ýitgiler has az bolupdyr. Bu mysal swetofor ýörelgesi boýunça gurlandy, ol bolsa, mälum bolşy ýaly, Bazel komiteti tarapyndan düzgünleşdiriji edaralara täjirçilik banklary tarapyndan peýdalanylýan bazar töwekgelçiliklerine baha bermegiň aýratyn modelleriniň laýyklygyna baha bermek üçin, hususan-da, *VaR* modeli üçin maslahat berildi. Gyzyk zolak (Bazel boýunça) aýratyn modeliň laýyk dældigini aňladýar, sary zolak töwekgelçilige ýol berilýändigini aňladýar, ýöne şu ýagdaýda gözegçilik edaralary ätiýaçlyk gorunyň möçberlerini artdyryýan jerime koeffisientlerini ulanýarlar, ýaşyl zolak peýdalanylýan modeliň bellenen ölçeglere (kriterilere) laýyk gelýändigini aňladýar.

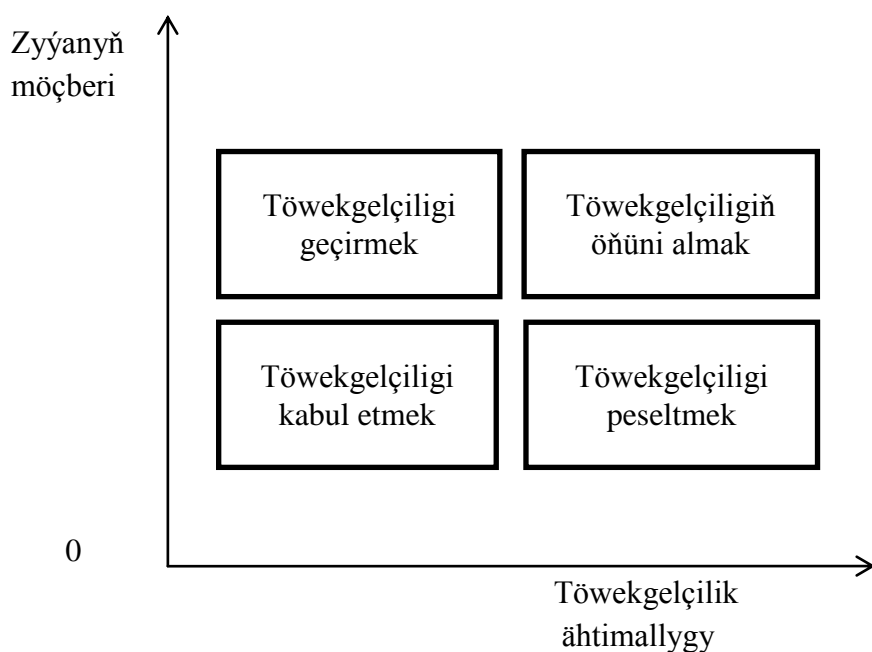
Şu ýagdaýda amallar töwekgelçiliklerine baha bermegiň aýratyn modelini işläp taýýarlamak üçin in çylşyrymly mesele töwekgelçilik indikatorlaryny kesgitlemek meselesi bolup durýar. Mysal üçin, işgärleriň başaraňlygyny ýitirmegi bilen bagly töwekgelçilik iş ýerleriniň ýetmezçiligi (esasy bolup durmaýar), müşderilerden, birlikleriň ýolbaşçylaryndan, beýleki işgärlerden alnan şikaýatlaryň we bellikleriň sany, işgäriň iş staży ýaly indikatorlar bilen ölçenip bilner. İşgärleriň üstünlikli işlemegi bilen bagly töwekgelçilikler, degişilikde, iş

gününiň dowamlylygyna we olaryň saglyk ýagdaýyna seljerme geçirmegiň esasynda ölçenip bilner. Telekeçilik prosesleri bilen baglanyşykly beýleki indikatorlary hem görkezip bolar.

Amallar töwekgelçiliklerine baha bermäge çemeleşmeleriň emele gelme döwrüni başdan geçirýändigleri düşnükli. Olary ösdürmek üçin iň bolmanda, baha bermegiň iki görnüşiniň bolmagy zerurdyr: zyýanyň möçberi we ýitgileriň ähtimallygy.

Şu maglumatlary almak, olary bellige almak esasy mesele bolup durýar. Meselem, bu meseläni çözmek üçin Beýik Britaniýanyň, Germaniýanyň we Fransiýanyň täjirçilik banklary amallar töwekgelçilikleri barada maglumatlary toplamak boýunça tagallalary birleşdirdiler. Olar anonim esasyda biri-birlerine içerki töwekgelçilikler barada habar berýärler, bu bolsa belli bir derejede amal töwekgelçilikleriniň ýüze çykmak ähtimallygyna baha bermäge mümkinçilik berýär.

Amallar töwekgelçiliklerini dolandyrmak boýunça çözgütleriň kabul edilýän tapgyrynda ähtimallygyň we ýitginiň möçberiniň bellenen derejesinde nähili töwekgelçiligi kabul etmelidigi barada sorag ýüze çykýar (20-nji surat).

20-nji surat. Zyýanyň göwrümüne we ähtimallygyna baglylykda dolandyryş çözgütleri kabul etmegiň wariantlary

Şu grafík onuň ýüze çykmak ähtimallygyna we ýitginiň möçberine baglylykda töwekgelçiligi kabul etmegiň görnüşlerini (wariantlaryny) görkezýär. Töwekgelçiligiň ähtimallygynyň pes, ýitgileriň ýokary wagtynda bank töwekgelçiligi geçirmelidir, mysal üçin, ýangyndan, kompýuter

programmalaryndaky näsazlyklardan, elektrik ulgamyndaky öçürmelerden ätiýaçlandyrmalydyr. Eger ähtimallyk pes we zyýanyň möçberi ujypsyz bolsa, töwegelçilik kabul edilmelidir. Wakanyň ýüze çykmak ähtimallygy we zyýanyň möçberi ýokary derejede bolanda töwegelçiligiň önüni almak boýunça çäre görmeli bolar. Aşakda sag tarapdaky gönüburçlyk wakanyň ýüze çykmak ähtimallygynyň ýokarydygyny we zyýanyň möçberiniň ujypsyzdygyny aňladýar. Şeýle ýagdaýda hem töwegelçiligi peseltmek boýunça çäreler görülmelidir.

Anyk ýagdaýa düşünilmegi töwegelçilikleri düzgünleşdirmek boýunça degişli çäreleri işläp taýýarlamagy talap edýär. Töwegelçilikleri düzgünleşdirmegiň biri-birine göni gapma-garşy bolan iki usuly mälimdir: gaça durmak we dolandyrmak. Eger bank amallar töwegelçiliklerini kabul edýän bolsa, onda ol olary dolandyrmagyň usullaryny hem işläp taýýarlamalydyr. Hususan-da, töwegelçilileri dolandyrmagyň usullaryna şulary degişli edýärler: ýeterlik ätiýaçlyk gorlaryny döretmek, ätiýaçlandyrmak, peseltmek, maýany artdyrmak, şol sanda, mysal üçin, goşmaça girdeji we peýda almagyň hasabyna artdyrmak. Töwegelçilikleri dolandyrmagyň mümkin bolan usullarynyň toplumyny şu görnüşde görkezip bolar (21-nji surat).

21-nji surat. Amallar töwegelçiliklerini kadalaşdyrmagyň usullary

Amallar töwekgelçiliklerini aradan aýyrmaga gönükdirilen işleriň önünden kabul ederlikli bolup durmaýandygy sebäpli, menejment töwekgelçilikleri dolandyrmagyň usullarynda ünsüni jemlemelidir. Töwekgelçilikleriň karz edarasynyň ygtybarlylygyna edýän ýaramaz täsirini ýeňilleşdirmek üçin döp boýunça ätiýaçlyk gorlar döredilýär, olar esasy maýany goraýarlar. Şunuň bilen baglylykda, Bazel komiteti tarapyndan amallar töwekgelçilikleri babatynda töwekgelçilige baha bermäge we ätiýaçlyk gollary döretmäge resmileşdirilen çemeleşme teklipl edildi. Bu meselä indiki bölümde aýratyn üns berilýär. Töwekgelçilik üçin ätiýaçlyk gordan başga-da, banklar ony üçünji taraplara geçirmek bilen hem ätiýaçlandyryp bilerler. Köp ýitgilere ýol bermezlik, ätiýaçlyk gollaryny döretmek bilen bagly çykdaýlary tygşytlamak üçin töwekgelçilikleri peseltmäge gönükdirilen çäreleri geçirip ýa-da karz edarasynyň maýa binýadyny ýokarlandyrmagyň çeşmesi bolup durýan girdejileri we peýdany artdyrmagy gazanyp bolar.

7.3. Bazel komitetiniň amallar töwekgelçiliklerine baha bermek we olar üçin ätiýaçlyk gollaryny döretmek babatynda maslahatlary

Bellenilip geçilişi ýaly, bäsleşigiň güýçlenmegi, çökgünlikleriň migrasiýasy (ondan-oňa geçmegi), bank önümleriniň we hyzmatlarynyň çylşyrymlaşmagy, maliýe gurallarynyň täze görnüşleriniň peýda bolmagy, käbir prosesleriň beýleki kärhanalara ýeterlik derejede gözegçilik edilmezden geçirilmegi, maliýe institutlarynyň tehniki üpjünçilik serişdelerine baglylygynyň ýokarlanmagy, täze bilimleriň peýda bolmagy we başga-da köp ýagdaýlar bütün dünýäde bank ulgamlarynyň durnuklylygy üçin möhüm mesele bolup durýar. Şu prosesleri nazara alyp, Bazel komiteti bank işini düzgünleşdirmäge bildirilýän täze talaplary teklipl etdi.

Bank ulgamynyň durnuklylygynyň şerti hökmünde seredilip bilinjek şunuň ýaly talaplaryň arasynda üç binýatlyk teklipl görkezil bolar: karz institutlarynyň maýa binýadyny töwekgelçiliklere laýyk getirmek, düzgünleşdiriji edaralaryň gözegçilik işiniň hilini ýokarlandyrmak we bazar düzgün-nyzamyny berjaý etmek.

Täjirçilik banklarynyň maýasynyň ýeterlik bolmagyna bildirilýän talaplar olar üçin ätiýaçlyk gollarynyň döredilmegi talap edilýän töwekgelçilikleriň toplumynyň giňelmeginiň hasabyna yzygiderli güýçlenýär. Amallar töwekgelçilikleri hem şunuň ýaly täze görnüşleriň hataryna girýär. Ýakyn geljekde abraý we strategik töwekgelçiliklere baha bermäge çemeleşmeleriň işlenilip taýýarlanylmagy, şollaryň esasynda Halkara hasaplaşyklar banky tarapyndan täze maslahatlaryň işlenip düzülmegi meýilleşdirilýär.

Halkara tejribesinde we Bazel komitetiniň maslahatlarynda töwegelçiliklere baha bermegiň adaty (standart) we aýratyn modellerini ulanmagyň göz önünde tutulýandygyny nazara alanyňda, gözegçilik işiniň hilini ýokarlandyrmaga aýratyn üns berilýändigini bellemek gerek. Häzirki döwürde gözegçilik işinde täjirilik banklarynda hereket edýän töwegelçilikleri dolandyryş ulgamlaryna, guramaçylyk proseslerine baha bermäge, menejerleriň işinde ýol berlen ýalňyşlary seljermäge uly üns berlip başlandy.

Bank işi giň jemgyýetçilik üçin açyk bolmalydyr, bu gyzyklanýan ähli maýa goýumçylar üçin aýdyňlygy göz önünde tutýar we bazar düzgün-nyzamyny berjaý etmäge bildirilýän talaplaryň esasynda durmuşa geçirilýär.

Maýanyň ýeterlik bolmagy hakynda täze Bazel ylalaşygyna laýyklykda, bankyň öz maýasy karz, bazar we amallar töwegelçilikleriniň maýa bilen ýapylmagyna bildirilýän talaplaryň jemi hökmünde kesgitlenmelidir. Şunuň bilen baglylykda Bazel instituty banklara amal töwegelçilikleri üçin ätiýaçlyk gorunda jemlenýän maýanyň möçberlerini üç çemeleşmäniň esasynda kesgitlemegi maslahat berýär:

- binýatlyk indikator;
- standart çemeleşme;
- geljekde peýdalanylmagy meýilnamalaşdyrylýan amallar töwegelçiligine baha bermäge öňdebaryjy çemeleşme.

Amallar töwegelçilikleri üçin maýanyň ätiýaçlyk gorunyň möçberini hasaplamaga bildirilýän binýatlyk indikatoryň esasynda ýönekeýleşdirilen çemeleşme amallar töwegelçiliginiň derejesiniň bankyň işiniň gerimine göni baglylygynyň bolmagyny göz önünden tutýar. Ýöne şu ýagdaýda içerki gözegçilik düzgünleri hem, işiň dürli ugurlaryna bölmek bilen, töwegelçiligiň täsirine düşmek mümkinçiligi hem göz önünde tutulmaýar. Şeýle-de bolsa, şol bir wagtyň özünde ätiýaçlyk goruny hasaplamaga ýönekeýleşdirilen çemeleşmäniň ulanylmagy amallar töwegelçilikleri boýunça mümkin bolan ýitgiler üçin ätiýaçlyk gory hökmünde seredilip bilinjek belli bir ululygy almaga mümkinçilik berýär. Karz edarasynyň işini häsiýetlendirýän umumylaşdyrylan görkeziji hökmünde jemi girdeji peýdalanylýar (GI). Bazel komiteti bu görkezijini arassa göterim girdejisi bilen arassa göterim däl girdejiniň jemi hökmünde kesgitleýär, bu bolsa jemi girdeji düşünjesine has ýokary derejede laýyk gelýär. Aşakdaky şertler berjaý edilen ýagdaýynda, şu garaýyşa (düşünjä) milli gözegçilik edaralarytarapyndan buhgalterçilik hasaba alnyşynyň we hasabatlylygyňol ýa-da beýleki ýurtda hereket edýän standartlaryna laýyklykda düzediş girizilip bilner:

1) jemi girdeji karzlar boýunça ýitgileri ýapmak üçin ätiýaçlyk gor bölünip aýrylmazyndan öň hasaplanylýar;

2) bankyň bukjasynda bar bolan gymmatly kagyzlar we hyzmatlar bilen islendik amallardan alnan maliýe netijesi jemi girdejä goşulmaýar;

3) jemi girdeji gaýtalanmaýan, bir gezeklik amallardan alnan netijäni, şeýle hem geleşikleri ätiýaçlandyrmakdan alnan girdejini öz içine almaly däldir.

Amallar töwekgelçilikleri üçin ätiýaçlyk gorda goýulýan maýanyň möçberi (*ORC*) hemişelik ululyk – alfa (α) koeffisienti bilen kesgitlenýär, ol Bazel komiteti tarapyndan bellennýär:

$$(ORC = GI \times \alpha,$$

bu ýerde:

GI – soňky üç 3 ýylyň ortaça görkezijisini almak ýoly bilen hasaplanan jemi girdeji;

α – maýanyň ätiýaçlyk gorykoeffisienti.

Maýanyň ätiýaçlyk gory koeffisienti amallar töwekgelçiligi netijesinde önünden görölmedik ýitgileriň alynýan girdejiniň möçberi babatynda ortaça derejesini görkezmelidir. Ilkibaşda Bazel komiteti alfa (α) koeffisientiniň ähmiýetini jemi girdejiniň 30%-i derejesinde bellemegi teklipe etdi. Şeýle ýagdaýda amat töwekgelçiligi üçin ätiýaçlyk gorda goýulýan maýa boýunça talaplar maýanyň ýeterlikliginiň jemi in pes kadasynyň takmynan 20%-ne deň bolardy¹. Soňy bilen şeýle talaplary esassyz ýokarlandyrylan diýip hasap eden bank bileleşiginiň zor salmagy netijesinde olar Bazel komiteti tarapyndan jemi girdejiniň 12%-ne çenli peseldildi, bu bolsa maýanyň ýeterlikligi koeffisientiniň jemi in pes ölçeğiniň 17-20%-ne deň bolup biler. Bank bileleşigi bilen uzak wagta çeken geňşmelerden we empiriki barlaglaryň netijesine geçirilen seljermelerden soň Bazel komiteti bu görkezijini soňky 3 ýylyň jemi girdejisiniň ortaça ululygynyň 15%-i derejesinde belledi.

Binýatlyk indikatoryň esasynda çemeleşme in ýönekeý çemeleşme bolup, ol amallar töwekgelçiliklerine baha bermegiň has kämil usullaryny peýdalanmak özlari üçin çylşyrymly bolan uly bolmadyk edaralarda üstünlikli peýdalanylyp bilner. Islendik bank ony iş ýüzünde haýsydyr bir deslapky şert bolmazdan peýdalanylyp biler diýip hasap edilýär. Şol bir wagtda bu çemeleşme işiň dürli ugurlarynda amallar töwekgelçiliginiň ýüze çykmagynyň aýratynlyklaryny hasaba almaga mümkinçilik bermeýär.

---

¹Şu we soňky ululyklar ony hasaplamagyň täze usulyna geçilmeginiň bank maýasynyň jemi möçberine edilýän täsire mukdar taýdan baha bermek maksady bilen, dünýäniň dürli ýurtlarynyň gyzyklanýan banklarynyň uly topary tarapyndan geçirilen üç „synag“ barlaglarynyň netijeleri boýunça hasaplama ýoly bilen alyndy. Bu barlaglaryň netijeleri Bazel komiteti tarapyndan çap edildi we maýa boýunça täze Bazel ylalaşygynyň soňky rejelenen görnüşleriniň esasynda goýuldy.

Bankda işiň birnäçe mysaly ugurlarynyň bölünip görkezilmegine we ätiýaçlyk gorda goýulýan maýanyň möçberini olaryň her biri boýunça aýratynlykda kesgitlemäge esaslanýan *standart çemeleşme* öňki çemelemä garanyňda has takyk bolup durýar. Oňa laýyklykda ähli amallar işiň standart ugurlary boýunça toparlara bölünýär, olaryň her biri boýunça onuň jemi girdejisiniň ululygy hasaplanýar, we beta (β) koeffisienti berilýär, onuň kömegi ätiýaçlyk gordaky maýanyň möçberi hasaplanyp çykarylýar. Tutuş bank üçin maýa bildirilýän talaplar işiň ähli ugurlary boýunça ätiýaçlyk gorlaryny ýönekeý goşmak ýoly bilen alynýar:

$$ORC = \sum(GI_i \times \beta_i),$$

bu ýerde:

GI – soňky üç 3 ýylyň orртаça görkezijisini almak ýoly bilen hasaplanan, işiň i görnüşinden alnan jemi girdeji;

β_i – işiň i görnüşü üçin maýanyň ätiýaçlyk gorykoeffisienti.

Bazel komiteti “birinji derejäniň” işiniň sekiz ugrundan durýan toparlamany we beta koeffisientiniň olaryň ähmiýetine laýyk gelýän ähmiýetini teklipl etdi (27-nji tablisa).

27-nji tablisa

Işiň adaty (standart) ugurlary üçin beta koeffisientleriniň bahasy

Işiň ugry	beta
Korporatiw maliýe	18
Söwda amallary	18
Bölek bank hyzmatlary	12
Täjirçilik bank hyzmatlary	15
Hasaplaşyklary we tölegleri amala aşyrmak boýunça tölegler	18
Agentlik hyzmatlary	15
Aktiwleri dolandyrmak	12
Broker amallary	12

Bu toparlamaadaty (standart), şu çemeleşmäni ulanýan ähli banklar üçin bir bolup durýar. Täjirçilik banklarynyň wezipesi jemi girdejini işiň standart ugurlary boýunça bölüşdirmegi geçirmekden ybaratdyr.

Şol bir wagtda Bazel komiteti tarapyndan milli bank gözegçiligi edaralaryna beýleki standartlar bilen deňeşdirilende onuň artyklygyny, mysal üçin, ol ýa-da beýleki töwekgelçilikleri iki gezek hasaba almagy aýyrmak babatynda artyk

tutulmagyny deliller bilen esaslandyrmagy başaran banklar babatynda “alternatiw standart çemeleşme” diýilýäni peýdalanmaga hukuk berildi.

Alternatiw çemeleşmäniň ýeke-täk tapawudy işiň iki ugry – bölek satuw söwdasy we täjirçilik bank hyzmaty üçin töwegelçiligiň täsirine düşmegiň görkezijisi hökmünde jemi girdeji däl-de, belli koeffisiente görä düzedilýän karzlaryň möçberi (m) peýdalanylýar. Işiň şu iki görnüşiniň amal töwegelçilikleri üçin ätiýaçlyk gordaky maýanyň möçberi şu görnüşde hasaplanyp çykarylýar:

$$ORC = \beta \times m \times LA,$$

bu ýerde:

LA – soňky üç 3 ýylyň ortaça görkezijisini almak ýoly bilen hasaplanan, karzlar boýunça ýitgileri ýapmak üçin ätiýaçlyk gory bölünip aýrylmazyndan we töwegelçilik boýunça ölçege deň, korporatiw (bölekleyin) karz alyjylara bölünip berlen karzlaryň umumy möçberi;

$m = 0,035$.

Alternatiw standart çemeleşmäniň çäklerinde banklaryň bölek we täjirçilik karzlaryny bermek boýunça amallary ol babatynda 15% möçberinde bir beta (β) koeffisienti ulanyljak bir ugra birleşdirmäge hukuklary bardyr. Özleriniň jemi girdejisini işiň tablisada getirilen beýleki alty ugrunyň arasynda bölüp bilmeýän banklar olar üçin ätiýaçlandyrylan gory olaryň umumy jemi girdejisini 18%-e deň bolan beta (β) koeffisientine köpeltmek ýoly bilen hasaplap bilerler. Standart çemeleşmede bolşy ýaly, maýa bildirilýän talaplar işiň ähli ugurlary boýunça jemlenýär we amallar töwegelçilikleri üçin ätiýaçlyk gorda goýulýan maýanyň jemlenen möçberi kesgitlenýär.

Amallar töwegelçiligine baha bermegiň standart we has çylyşyrymly çemeleşmelerini ulanmagyň zerur şerti aşakdaky şertleri berjaý etmek boýunça talaplar bolup durýar:

➤ direktorlar geňeşi we ýokary derejäniň ýolbaşçylary amallar töwegelçiligine baha bermek we ony dolandyrmak işlerine gözegçilik etmäge işjeň gatnaşýarlar;

➤ bankyň töwegelçilik-menejmenti ulgamy konseptual taýdan dogry bolup durýar we degerli görnüşde peýdalanylýar;

➤ bankyň saýlanyp alnan çemeleşmäni işiň ähli ugurlarynda hem, gözegçilik we audit bölümlerinde hem ornaşdyrmak üçin ýeterlik serişdeleri bar.

Mundan başga-da, gözegçilik edaralary, maýanyň ýeterlikdigine baha bermegiň ol ýa-da beýleki usulyny (standart usulyndan beýleki usullar) peýdalanmaga rugsat bermezlerinden öň täjirçilik banklaryny amallar töwegelçiliklerine baha bermegiň olar tarapyndan saýlanyp alnan shemasynyň we

emele gelen tejribäniň esaslandyrylyşy nukdaýnazaryndan barlaglary amala aşyryp bilerler diýip göz önünde tutulýar.

Standart çemeleşmäni peýdalanmak isleýän banklara hil häsiýeti bolan, amallar töwekgelçiliklerine gözegçilik etmegiň we olary dolandyrmagyň içerki ulgamyna degişli birnäçe talaplar bildirilýär, olaryň manysy şularda jemlenýär:

➤ bankyň özüniň guramaçylyk gurluşynda amallar töwekgelçiliklerini dolandyrmak boýunça birlik (bölüm) bolmalydyr, onuň wezipelerine amallar töwekgelçiligini anyklamak, baha bermek, monitoring geçirmek, gözegçilik etmek we ony peseltmek girýär;

➤ amallar töwekgelçiligine baha beriş ulgamy bankda töwekgelçilikleri dolandyrmak işiniň düzüm bölegi bolmalydyr, şunda onuň hereket etmegi üçin bank, işiň esasy ugurlaryna bölmek bilen, amallar töwekgelçiliginiň netijesinde maliýe we maddy ýitgiler baradaky maglumatlary toplamalydyr we olara seljerme geçirmelidir;

➤ amallar töwekgelçiliginiň netijesinde ýitgiler baradaky maglumatlar birlikleriň ýolbaşçylarynyň, ýokary ýolbaşçylaryň we direktorlar geňeşiniň dykgatyna yzygiderli ýetirilmelidir;

➤ bankda onuň özüniň peýdalanýan amallar töwekgelçiligine baha beriş ulgamy barada jikme-jik resminamasy bolmalydyr;

➤ amal töwekgelçiligine baha beriş ulgamy bankyň özüniň degişli birlikleri tarapyndan hem, daşky auditorlar we gözegçilik edaralary tarapyndan hem yzygiderli tertipde barlanmalydyr.

Standart çemeleşmäniň görnüp duran aýratynlygy, amal töwekgelçiliginiň bankyň işiniň dürli ugurlary boýunça differensirlenmeginiň hasabyna, maýanyň hasaplanan möçberiniň binýatlyk indikatoryň esasynda çemeleşme bilen deňeşdirilende pes bolup biljekdigi bolup durýar.

Standart çemeleşme bankyň işiniň ugurlarynyň her biri bilen baglanyşykly amallar töwekgelçiliklerine takyk baha bermäge mümkinçilik berýär. Ol ýol bermeleriň ýeterlik derejede köp möçberine esaslanýar, hususan-da, bu çemeleşme amal töwekgelçiliklerini amala aşyrmagyň netijesinde çekilen ýitgileri paýlamak mümkinçiligine we şeýle töwekgelçiliklere gözegçiligiň guralyş derejesine üns bermeýär.

Amallar töwekgelçiliklerine gözegçilik we olary peseltmek şu ugurlar boýunça geçirilip bilner.

Maýanyň ýeterlikdigini hasaplamagyň ýokarda seredilip geçilen usullaryna mahsus ýetmezçilikleri “amallar töwekgelçiliklerine baha bermäge öndebaryjy çemeleşmeler” diýilýän usullara geçilen mahalynda aradan aýryp bolar. Bu çemeleşmeler banklarda amallar töwekgelçiliklerini seljermegiň we amal ýitgilerine monitoring geçirmegiň öz modelleriniň işjeň peýdalanylmagyny göz

öňünde tutýar. Baha bermegiň şu mödelleriniň kömegi bilen hasaplanyp çykarylan ýitgiler maýanyň ýeterlikdigine bildirilýän talaplar hökmünde kabul edilýär. Banklar olary şu usullaryň belli bir hil we mukdar ölçeglerini (kriterilerini) kanagatlandyryan şertinde we diňe gözegçilik edarasynyň rugsady bilen ulanyp bilerler.

Ilkibaşda Bazel komiteti amallar töwekgelçiligine berilýän içerki bahanyň esasynda çemeleşmegi teklipti, ol mundan öňki usula esaslanýar. Onda standart çemeleşmede bolşy ýaly, bank işiniň birnäçe ugurlary bölünip görkezilýär, mundan başga-da, amallar töwekgelçilikleriniň netijesinde bankyň çekip biljek amal ýitgileriniň birnäçe görnüşleri goşmaça kesgitlendi.

Şeýlelikde, eger standart çemeleşme olaryň her biri üçin ätiýaçlyk gordaky maýanyň koeffisienti bellenen işiň görnüşleriniň sanawyny tertipleşdirýän bolsa, onda baha bermegiň içerki modelleri peýdalanylanda işiň her bir görnüşi üçin we amal ýitgileriniň görnüşi üçin töwekgelçiligiň täsirine düşme babatda öz görkezijileri we maýany ätiýaçlandyrmagyň koeffisienti (gamma koeffisienti γ) bellenýär. Bu talaplaryň jemini degişli matrisa görnüşinde görkezip bolar.

Amal ýitgileriniň görnüşleriniň getirilen sanawy Bazel komiteti tarapyndan teklipt edilen adaty görnüş (standart wariant) bolup durýar. Şu çemeleşmede töwekgelçilige içerki baha berme işiň ugrunyň we amal ýitgisiniň her bir utgaşmasy (kombinasiýa) üçin bankyň aşakdaky görkezijileri goşmaça kesgitlemelidigini göz önünde tutýar:

- töwekgelçilik amala aşan ýagdaýynda ýitgileriň derejesi;
- amallar töwekgelçiliginiň ähtimallygy.

Şu görkezijileri hasaplamak dolandyryş hasaba alnyşynyň maglumatlarynyň, amallar töwekgelçilikleri boýunça ýitgileriň toplanan statistikasynyň, şeýle hem şu görkezijileri hasaplamagyň guramanyň işiniň aýratynlygyny hasaba almak bilen işlenip taýýarlanan usulýetiniň esasynda amala aşyrylmalydyr. Şu usulýet, hususan-da, amallar töwekgelçiliginiň möçberine we onuň ähtimallygyna täsir edýän içerki gözegçilik düzgünlerini göz önünde tutmaga mümkinçilik berýär.

Maýanyň talap edilýän möçberini hasaplamak üçin töwekgelçilige içerki baha bermegiň esasynda çemeleşmede şu formula teklipt edildi

$$ORC = \sum (EI_{i,j} \times PE_{i,j} \times LGE_{i,j} \times \gamma_{i,j}) \sum (EI_{i,j} \times \gamma_{i,j}),$$

bu ýerde:

$EI_{i,j}$ – işiň i görnüşi üçin töwekgelçiligiň täsirine düşme görkezijileri we amal ýitgileriniň j tipi üçin görkezijileri;

$PE_{i,j}$ – işiň i görnüşi we amal ýitgileriniň j tipi üçin amallar töwekgelçilikleriniň ýüze çykmagynyň ähmiýeti;

$LGE_{i,j}$ - töwekgelçiligiň amala aşan ýagdaýyndaişň i görnüşi weamal ýitgileriniň j tipi üçin;

$\gamma_{i,j}$ -işň i görnüşi weamal ýitgileriniň j tipi üçin maýany ätiýaçlandyrmagyň derejesi;

$EI_{i,j}$ -işň i görnüşi weamal ýitgileriniň j tipi üçin ýitginiň garaşylýan möçberi.

Şu çemeleşmäniň çäklerinde garaşylýan ýitgileriň we olaryň ähtimallygynyň derejesini kesgitlemek üçin peýdalanylýan köp sanly wariantlar we modeller bar. Olaryň köp bölegi bank ulgamyndaky amal ýitgileri boýunça statistiki maglumatlary peýdalanmak bilen çylşyrymly matematiki hasaplamalara esaslanýar. Ýöne şu günki günde amallar töwekgelçiliklerine mukdar taýdan baha bermekde ýatlanylýp geçilen kynçylyklar sebäpli,şu ugurda düýpli netijeler gazanylmady.

Maýanyň ýeterlik derejesi hasaplanylanda hasaba almak göz önünde tutulan goşmaça faktor – garaşylýan we önünden görülmedik ýitgileriň gatnaşygy bolup durýar. Ýokarda getirilen formuladan şu çemeleşme peýdalanylýan mahalyndagaraşylýan we önünden görülmedik ýitgileriň derejesiniň arasynda gamma (γ) koeffisientinde ýüze çykýan hemişelik gatnaşygyň bardygy barada käbir ýol bermeleriň göz önünde tutulýandygy gelip çykýar. Emma, eger anyk bankyň pudak boýunça ortaça maglumatlar bilen deňeşdirilende uly möçberdäki töwekgelçilikleriň täsirine düşmegi mümkin bolsa, onda amallar töwekgelçilikleri üçin ätiýaçlyk goruň möçberi hasaplanylanda şol ýagdaý göz önünde tutulmalydyr. Şu maksat bilen amallar töwekgelçilikleri üçin ätiýaçlyk gordaky maýanyň möçberini hasaplamagyň formulasyna goşmaça görkeziji – töwekgelçiligiň profiliniň indeksi goşulýar, ol pudaklaýyn görkezijiler bilen deňeşdirilende guramada önünden görülmedik we garaşylýan ýitgileriň arasyndaky gatnaşygy häsiýetlendirýär (töwekgelçilik profiliniň indeksiniň pudak boýunça ortaça ähmiýeti 1 deň diýip hasap edilýär). Eger karz edarasynnda şunuň ýaly görkeziji pudak boýunça ortaça derejeden ýokary bolsa (önünden görülmedik ýitgiler pudak boýunça ortaça derejeden ýokary bolsa), onda töwekgelçilik profiliniň indeksiniň ähmiýeti 1-den köp bolar, tersine bolanda 1-nden az bolar. Degişlilikde, bu gyşarmalar amallar töwekgelçiligi üçin ätiýaçlandyrylýan maýanyň umumy möçberiniň hasaplamasynda beýanyňy tapýar:

$$ORC = \sum (EI_{i,j} \times PE_{i,j} \times LGE_{i,j} \times \gamma_{i,j}) \times RPI_{i,j} \times \gamma_{i,j},$$

bu ýerde:

$RPI_{i,j}$ – işň i görnüşi weamal ýitgileriniň j tipi üçin töwekgelçilik profiliniň indeksi.

Soňra Bazel komiteti “töwekgelçilige içerki baha berme” düşündirilişini giňeldip, oňa ýokarda seredilen içerki baha bermegiň esasynda çemeleşmeden başga, beýleki, ýitgileriň ähtimallyklaryny we “baha beriş kartoçkalaryny” paýlamaga esaslanýan düşündirilişini goşdy. Şu we soňa meňzeş beýleki usullar töwekgelçilige baha bermegiň “öňdebaryjy çemeleşmeleri” diýen umumy ady aldy. Ýitgileriň ähtimallyklaryny paýlamak usulynyň peýdalanylmagy işiň aýry-aýry ugurlary ýa-da olaryň ýokary ynam derejesi bolan toparlary boýunça VaR amal töwekgelçiliginiň birnäçe faktorlaryny birwagtda durmuşa geçirmegiň netijesinde ýitgileriň ähtimallyklaryny bilelikde paýlamagyň we seredilýän wakalaryň her biriniň ýüze çykan halatynda ýitgileriň ululygynyň esasynda hasaplamagy göz önünden tutýar. Başga sözler bilen aýdylanda, birnäçe wakalaryň ýüze çykmak ähtimallyklaryny paýlamagyň we wakalaryň her biriniň netijesinde ýitgileriň ähtimallygyny paýlamagyň görnüşine we parametrlerine aýratynlykda baha berilýär. Ýitgileriň bilelikde paýlanmagy paýlamagyň iki funksiýasyny deňeşdirmek ýoly bilen kesgitlenýär. Ätiýaçlyk gorunda goýulýan maýanyň möçberi amal VaR alnan ululygy işiň ugurlary boýunça jemlemek ýoly bilen kesgitlenýär. „Baha berilýän kartoçkalaryň“ esasynda çemeleşme maýanyň ilki başda berlen derejesini içerki gözegçilik ulgamyndaky gowulandyrmalar sebäpli amallar töwekgelçilikleriniň ýüze çykmagynyň ýygylgynyň we geriminiň üýtgeýşine baglylykda wagt boýunça üýtgetmäge mümkinçilik berýär.

Bazel komitetiniň öňdebaryjy çemeleşmeleriň kömegi bilen amallar töwekgelçiligine baha bermek babatynda teklipleri bank bileleşiginde birmeňzeş garşylanmady. Pudaklaýyn tejribe uzak wagtlap öwrenilenden, dürli çemeleşmeler açyk ara alnyp maslahatlaşylandan we synag barlaglarynyň netijeleri seljerilenden soň Bazel koimiteti maýa bildirilýän talaplary has häzirki hamam çemeleşmeleriň we modelleriň kömegi bilen hasaplamak isleýän banklar üçin ölçegnama hökmünde amallar töwekgelçiligine seljeriş baha bermegiň haýsydyr bir ýa-da birnäçe usullaryny bellemezligi karar etdi. Munuň ýerine ol bu çemeleşmeleri maýa bildirilýän talaplary hasaplamak üçin peýdalanmak isleýän banklary kanagatlandyryjak mukdar we hil ölçegleriniň (kriterileriniň) sanawyny teklipl etdi. Hakykatdan, Bazel komiteti banklaryň içki modellerini ulanmagyň esasynda bazar töwekgelçiliginiň hasaplanylýan ýagdaýyndaky ýaly ýol bilen gitdi. Mälim bolşy ýaly, olaryň ulanylmagy, peýdalanylýan modeliň görnüşini barada haýsydyr bir çäklendirmeleri bellemezden, VaR görkezijisi hökmünde töwekgelçiligi hasaplamaga bildirilýän diňe umumy mukdar we hil talaplarynyň bellemegini göz önünde tutýar.

Hil ölçegleri (kriterileri) esasan, ýokarda sanalyp geçilen talaplara meňzeşdir, olar standart çemeleşmäniň çäklerinde bellemýär.

Mukdar ölçegleri (kriterileri) amallar töwekgelçiligine baha bermegin peýdalanylýan modeline degişlidir we şundan ybarat bolýar:

➤ amallar töwekgelçiligi hasaplananda wagt mümkinçiligi we ynam derejesi içerki reýtingleriň esasynda karz töwekgelçiligine baha bermäge çemeleşmedäki ýaly bolmalydyr (degişlilikde, 1 ýyl we 99,9%);

➤ ätiýaçlykda goýulýan maýanyň in pes möçberi amal töwekgelçiliginiň netijesinde garaşylýan we önünden görülmedik ýitgileriň jemi hökmünde kesgitlenýär, olar bankyň içerki modeliniň kömegi bilen hasaplanýar (bankyň gözegçilik edarasyna garaşylýan ýitgileri özüniň işiň beýleki çykdajylarynyň arasynda eýýäm hasaba alandygyny subut eden ýagda ýynda maýanyň möçberi diňe önünden görülmedik ýitgileriň ululygyna deň bolar);

➤ amal töwekgelçiligine baha bermegin içerki modeli amal töwekgelçiliginiň töwekgelçiligiň şu görnüşine Bazel komiteti tarapyndan berlen umumy kesgitlemesine laýyk gelyän esasy faktorlaryny we wakalaryň toparlanmasyny hasaba almak üçin ýeterlik derejede jikme-jikleşdirilen bolmalydyr;

➤ ätiýaçlykda goýulýan maýanyň in pes möçberi amal töwekgelçiliginiň aýry-aýry görnüşleri boýunça ýitgileriň ululygyny jemlemek ýoly bilen hasaplanýar.

Şol bir wagtda gözegçilik edarasy bankyň özüniň korrelýasiýany kesgitlemekde ulanyýan modelini esaslandyryp bilen şertinde maýa bildirilýän talaplar hasaplanan mahalynda amallar töwekgelçiliginiň dürli faktorlary bilen aýratyn bahalarynyň arasyndaky korrelýasion arabaglanyşygy hasaba almaga banka rugsat edip biler.

Bazel komiteti bu ölçeglere (kriterilere) goşmaça amal töwekgelçiliginiň netijesinde ýitgiler boýunça içerki we daşarky maglumatlara bildirilýän, içki modellerde ulanylýan, şeýle hem daşky gurşawy we içerki gözegçilik ulgamlarynyň yzygiderli seljermesini geçirmäge we hasaba almaga bildirilýän talaplary işläp düzdi. Meselem, şu çemeleşmäniň çäklerinde bank amal ýitgileri boýunça özüniň maglumatlar binýadyny döredýär, bu binýat töwekgelçilige empiriki baha bermek ýa-da model boýunça hasaplanyp çykarylýan çaklama bahalary tassyklamak üçin esas hökmünde peýdalanylyp bilner. Amal töwekgelçiliginiň maýa boýunça talaplary hasaplamak üçin peýdalanylýan bankiçi baha bermeleriň in bolmanda soňky 5 ýylyň dowamyndaky amal ýitgileri boýunça içerki statistika esaslanmalydyr (bankyň amal töwekgelçiligine baha bermäge AMA çemeleşmelerine geçen pursatynda toplanan maglumatlaryň çuňlugy azyndan 3 ýyla deň bolmalydyr).

Bank öz hasaplamalarynda amal töwekgelçiliginiň netijesinde ýitgiler boýunça daşky maglumatlary peýdalanmalydyr, şeýle maglumatlar diýip tutuş

bank sektory boýunça çekilen ýitgiler baradaky aýyk maglumatlara ýa-da agregirlenen statistika düşünilýär. Daşky maglumatlar aýratyn hem möçberi boýunça örän köp ýitgilere getirmäge ukyply seýrek wakalar modelleşdirilende peýdaly bolup bilerler. Daşky maglumatlary peýdalanmak tejribeli bilermenler tarapyndan geçirilýän yzygiderli seljerme bilen berkidilmelidir. Onuň maksady köp ýitgileriň bolup biljek ýagdaýlaryny çaklamak bolup biler, bu hususan-da, statistiki paýlama parametrlerine bilermenler tarapyndan düzediş girizilmeginde ýüze çykyp biler. Mundan başga-da, yzygiderli seljerme amal töwekgelçiliginiň dürli faktorlarynyň arasynda korrelýasion özara baglanyşyklaryň bozulmagynyň netijelerine baha bermek üçin zerurdyr.

Tutuş bankyň derejesinde amal töwekgelçiligine baha berlende daşky gurşawyň aýratynlygyna we içerki gözegçilik ulgamynyň bardygyna üns berilmelidir, olar bankyň amal töwekgelçiligine düşmegine täsir edip biler. Şular ýaly faktorlar maýa bildirilýän talaplar kesgitlenýän mahalynda, eger bank olary saýlap almagyň usulýetini esaslandyrsa, şol faktorlaryň töwekgelçilik görkezijilerine edýän täsirine baha bermek we tertipleşdirmek babatyndadüzedişler hökmünde ulanylyp bilner.

AMA çemeleşmeleriniň möhüm aýratynlygy banklara amal töwekgelçiligine berilýän bahany we ätiýaçlandyrmak peýdalanylanda maýa bildirilýän, şol bahalara esaslanýan talaplary amal töwekgelçiligi üçin ätiýaçlyk gorda goýulýan maýanyň jemi möçberini 20%-nden ýokary bolmadyk möçberde azaltmaga rugsat edilýändiginden ybaratdyr. Amal töwekgelçiligini ätiýaçlandyrmak şu talaplary kanagatlandyrmalydyr:

- ätiýaçlandyryjynyň A reýtingi ýa-da şondan ýokary reýtingi bolmalydyr (karz reýtingi däl-de ätiýaçlandyryş reýtingi, ýagny ätiýaçlandyryjy tarapyndan özüniň baglaşan ätiýaçlandyryş şertnamalary boýunça tölegleri amala aşyrmagyň ähtimallygyny görkezýän reýting);

- ätiýaçlandyryş polisiniň ilkibaşky hereket edýän möhleti 1 ýyldan az bolmaly däl, şunda eger tamamlanmaly möhletine çenli galan wagt 1 ýyldan az bolsa, bank bu azalmany banka bildirilýän talaplar hasaplananda ätiýaçlandyryş töleginiň pul möçberini degişli derejede (90 gün ýa-da şondan az möhlet galan bolsa 100%-e çenli) azaltmak ýoly bilen görkezmelidir;

- ätiýaçlandyryş polisi ätiýaçlandyryýan banka şertnamany ýatyrmak ýa-da möhletini uzaltmakdan ýüz öwürmek barada habar berilmeli belli bir döwri göz önünde tutýar;

- ätiýaçlandyryş polisinde ätiýaçlandyryýan bank üçin (gözegçilik edarasy tarapyndan ol babatynda täsir ediş çäreleri kabul edilen halatynda), şeýle hem daşarky dolandyryjy üçin (bankyň batan ýagdaýynda) onuň hereketini ýatyrýan ýa-da çäklendirýän görkezmeler bolmaly däl;

➤ ätiýaçlandyryş tölegi şu bank amal töwekgelçiligiň haýsy faktorynyň täsirine düşüp biljek bolsa, şol faktorlara degişlidir;

➤ ätiýaçlandyrmak bank babatynda garaşsyz bolup duran ätiýaçlandyryjy tarapyndan amala aşyrylýar (tersine bolanda, ýagny ätiýaçlandyrmak afflirlenen ýa-da keptiw kompaniýa tarapyndan amala aşyrylanda töwekgelçilik, mysal üçin, gaýtadan ätiýaçlandyrmak arkaly üçünji tarapa berilmelidir);

➤ maýa bildirilýän talaplar hasaplananda amal töwekgelçiliklerinden ätiýaçlandyrmagy hasaba almagyň usuly esaslandyrylan we bolmalysy ýaly görnüşde resmileşdirilen bolmalydyr;

➤ bank ätiýaçlyk gorunda goýulýan maýanyň möçberiniň peselendigi baradaky maglumatlary köpçülik üçin açmagy ätiýaçlandyrmagyň kömegi bilen amala aşyrýar.

Amal töwekgelçiligine baha bermäge öňdebaryjy çemeleşmeler guramada amal töwekgelçilikleriniň aýratynlygyny has takyk hasaba almaga weätiýaçlyk gorunda goýulýan maýanyň töwekgelçiliklere we guramanyň işiniň gerimine laýyk möçberini has takyk kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Olaraň banklara içerki gözegçiligiň ygtybarly ulgamyny peýdalanmagyň hasabyna amal töwekgelçilikleri üçin ätiýaçlyk gorunyň derejesini peseltmäge mümkinçilik berýändigini belläp geçmek gerek, ygtybarly gözegçilik ulgamynyň bolmagy garaşylýan we öňünden görülmedik töwekgelçilikleriň möçberine hem, olaryň peýda bolmagynyň ähtimallygyna hem täsir edýär.

Şol bir wagtda şu çemeleşmeleri iş ýüzünde ulanmak karz edaralaryň ählisi üçin ýeterlik derejede çylşyrymly bolup durýar, sebäbi amal ýitgilerini bölüp görkezmek üçin usulýet esasy we olara seljerme geçirmegiň matematiki modelleri häzirlilikçe doly işlenip taýýarlanylmady.

Bazar töwekgelçiligine baha bermek boýunça maslahatlardaky ýaly, Bazel komiteti maýanyň ýeterlikdigine baha bermek maksatlary üçin amal töwekgelçilikleri babatynda ýokarda seredilen çemeleşmeleriň üçüçiniň hem banklar tarapyndan utgaşdyrylyp peýdalanylmagyna ýol berýär, şunda aşakdaky şertleriň ýerine ýetirilmegi göz önünde tutulýar:

➤ amal töwekgelçiliginiň ähli görnüşleri işiň ähli ugurlary boýunça jebislendirmek esasynda hasaba alynmalydyr;

➤ töwekgelçilikleri saýlanyp alnan çemeleşmäniň kömegi bilen hasaplanyp çykarylýan bank amallary şol çemeleşme üçin bellenen hil ölçegleriniň ählisini kanagatlandyrmalydyr;

➤ AMA çemeleşmesiniň ornaşdyrylýan pursatynda bankyň amal töwekgelçilikleriniň agramly bölegine şol çemeleşmäniň kömegi bilen baha berilmelidir;

➤ bank gözegçilik edarasyna özüniň ähli birlikleri we işiniň ugurlary boýunça amal töwekgelçiliklerine baha bermegiň öndebaryjy çemeleşmesine geçmegiň esaslandyrylan grafigini bermelidir.

Ýokarda görkezilenleriň jemini jemlemek bilen, düzgünleşdirmekde agzalan çemeleşmeleriň ulanylmagynyň karz alýanlar we goýumçylar tarapyndan karz edarasyna bolan ynamy pugtalandyrmaga ýardam edýändigini bellemek gerek. Öz-özüňi düzgünleşdirmegiň garşysyna gözegçilik edaralary tarapyndan amala aşyrylýan düzgünleşdirme ähli karz institutlary üçin töwekgelçilikleri çäklendirmegiň ýeke-täk standartlarynyň ornaşdyrylmagyny üpjün edýär, bu bolsa karz alýanlaryň maglumatlary almak üçin çykdaýylaryny azaltmaga ýardam edýär. Mundan başga-da, gözegçilik edaralary tarapyndan amal töwekgelçilikleri üçin hökmany ätiýaçlyk gorunyň girizilmegi maglumatlary toplamak boýunça çemeleşmeleri bir ölçege getirmäge ýardam edýär we şeýlelikde, aýry-aýry banklarda emele gelen amal töwekgelçilikleriniň derejesine baha bermegi we deňeşdirmegi geçirmek işini ýeňilleşdirýär. Munuň üstesine-de, gözegçilik edarasy öz nukdaýnazaryna görä amal töwekgelçiligine baha bermegiň iň gowy usulyndan peýdalanmaga banklary mejbur etmäge ýagdaýy bardyr. Şol bir wagtda banklaryň dürli tipdäki we möçberdäki töwekgelçilikleriň täsirine düşüjiligi we ätiýaçlyklary dolandyrmak babatynda şundan gelip çykýan bäsleşik baha bermegiň we dolandyrmagyň dürli ulgamynyň bolmagyny esaslandyrýar. Tersine, gözegçilik edaralary tarapyndan çendenaşa ýönekeýleşdirilen çemeleşmeler banklaryň şuna meňzeş ulgamlary işläp taýýarlamaga serişdeleri goýmaga taýýarlygyny peseldip biler.

Şeýlelikde, Bazel ylalaşygy banklary amal töwekgelçiligini çäklendirmäge höweslendirmelidir. Şol bir wagtda töwekgelçiligiň şu görnüşini ölçemegiň we ony dolandyrmagyň usullaryny kämilleşdirmäge zerurlyk bardyr, hususan-da, töwekgelçiligiň geljekki modelleri maýanyň ýeterlikdigi hakynda täze Bazel ylalaşygyna ýeňil goşulyp gitmelidir.

Töwekgelçiligi dolandyrmagyň goşmaça usuly hökmünde amal töwekgelçiliklerini ätiýaçlandyrmagy peýdalanyp bolýandygy bilen baglylykda, häzirki wagtda Bazel komiteti ätiýaçlandyryş polisleriniň kömegi bilen töwekgelçiliklerden goranmagyň hiline laýyk baha bermäge we şol bir wagtda hususy maýasyna bildirilýän talaplaryň çendenaşa azalmagyna ýol bermezlige mümkinçilik berýän çylşyrymly bolmadyk usuly tapmaga synanyşýar. Şunuň ýaly çemeleşmäniň ulanylmagyna bolan zerurlyk hukuk taýdan näbellilik we ätiýaçlandyryş tölegleri ýüze çykanda banklarda likwidlilik bilen bagly mümkin bolan meseleler sebäpli ätiýaçlandyryş goragynyň kämil dældigi bilen şertlendirilendir.

Ätiýaçlandyrmak hakykatdan hem, hususy maýa babatynda belli bir artykmaçlyklary üpjün edýär. Käbir amal töwekgelçilikleri, mysal üçin, ýer titremeler ýa-da beýleki betbagtçylyklar häzirki wagtda ätiýaçlandyryş bilen ýapylýar. Emma amal töwekgelçiliginiň netijesinde ýitgileriň möçberi köp babatda bankyň içinde içerki prosesleriň guralyşyna bagly bolup durýar we oňa daşyndan baha bermek örän kyn bolýar. Ätiýaçlandyryjy bilen bankyň arasyndaky maglumatlaryň disbalansy emele gelýär bu bolsa wakalaryň adatdan daşary ösüşinde ätiýaçlandyryş bazarynyň synmagyna getirip biler.

Eger ätiýaçlandyryjylar ätiýaçlandyryş baýragyny bankyň aýratyn töwekgelçiligine baglylykda bellemäge ýagdaýy ýok bolsa, onda amal töwekgelçilikleri belli bir derejede pes bolan banklaryň „ýaramaz“ banklary maliýeleşdirýän ýagdaýy emele gelip biler.

Beýleki tarapdan banklar ätiýaçlandyrmagyň kömegi bilen betbagtçylyklaryň netijesinde ýüze çykýan tölege ukypсызlyk howpuny çäklendirip bilerdiler. Aýratyn hem töwekgelçilikleri ýapmak üçin serişdeler hökmünde ygtyýarynda diňe hususy maýasy bolan kiçi banklara şeýle etmek kyn bolar, sebäbi ýitgileriň möçberi maýanyň möçberinden has ýokary bolup biler.

Ätiýaçlandyrmagyň maýa bildirilýän talaplaryňky ýaly düzgün-nyzam täsiriniň bolmagy üçin ätiýaçlandyryş baýraklaryny tölemek bankyň anyk birligine baglanmalydyr we bankyň umumy çykdajylarynyň arasynda ýitip gitmeli däldir.

8-NJI BAP. TÄJIRÇILIK BANKLARYNYŇ HALKARAAMALLARYNDAKY TÖWEGELÇILIKLER

8.1. Banklaryň halkara amallary bilen baglanyşykly töwegelçilikleriň görnüşleri

Ýurduň globallaşýan dünýä ykdysadyýetine goşulyşyna görä, täjirçilik banklarynyň halkara işi hem giňelýär. Ol gönüden-göni müşderileriň daşary ykdysady işine hyzmat etmek we ýurduň banklarynyň dünýäniň maliýe bazarlaryna çykmagy bilen baglydyr. Şunuň bilen baglylykda halkara bank işi dürli-dürli bolmak bilen, daşary ýurt puly, karz, hasaplaşyk, gazna, kepillendiriş amallaryny öz içine alýar. Olar ýurduň çäginde hem, iri banklaryň daşary ýurtlarda açylan bölümleriniň, ýurduň daşary ýurtdaky banklary we daşary ýurtlaryň korrespondent banklarynyň üstünden hem amala aşyrylýar. Halkara amallary geçirilende dahyllylar hem, dahylsyzlar hem bankyň müşderiler bolup durýarlar, bu bolsa töwegelçilik zolagyny giňeldýär.

Täjirçilik bankynyň içerkil amallaryndan tapawutlylykda onuň halkara işinde töwegelçilik çeşmeleri has köpdür. Olaryň arasynda müşderi (dahylly we dahylsyz, bankyň özi, daşary ýurtlaryň korrespondent banklary bar. Bu ýagdaý diňe bir bilelikdäki halkara amallaryna milli gatnaşyjylary däl, eýsem daşary ýurtly gatnaşyjylary, şeýle hem şu ulgamda töwegelçilikleri kesgitleýän faktorlary dykgatly öwrenmek zerurlygyny kesgitleýär (*28-nji tablisa*).

Banklaryň halkara işinde töwegelçilikleriň ýokarlanmagynyň global faktory harytlaryň we hyzmatlaryň daşary söwdasy boýunça has likwidli aktiwlere we borçnamalara hyzmat edýän amallaryň möçberiniň peselmegi we maýanyň, şol sanda wirtual (galp) maýanyň halkara migrasiýasy, amallaryň, gymmatly kagyzlar bilen geleşikleriň möçberiniň artmagy boldy. XX asyryň soňky çäryeginde ýurtlaryň arasynda maýanyň hereketiniň her ýylky ösüşi harytlaryň eksportynyň artyşyndan takmynan 5 esse we dünýä önümçiliginiň ösüşinden 10 essä golaý öňe gidýär.

Dünýä maliýe bazarynda wirtual geleşikleriň ägirt uly möçberi maliýe babatda düýpli özgermeler howpuny döredýär, ykdysadyýetiň liberallaşýan we milli ykdysadyýetleriň özara baglanyşykly şertlerinde olaryň utgaşykly täsirleri bolsa halkara bank amallarynyň gowşaklygyny ýokarlandyrýar.

Daşary ýurt puly, karz, gazna we ätiýaçlandyryş bazarlarynyň durnuksyz şertlerinde olara gatnaşyjylaryň, şol sanda banklaryň we olaryň tassyklanmadyk myşlara çalt seslenmäge, ýöne düýpli wakalary inkär etmäge ukyply müşderileriniň özlerini alyp barşynyň irrasionallygy ýokarlanýar.

Töwekgelçiligi kesgitleýän esasy faktorlar halkara walýuta, karzlar we gazna amallary

Makrodereje	Mikrodereje
Ykdysady ösüşiň depgininiň pese düşmegi Hümmetsilenmegiň güýçlenmegi Söwda we töleg balansynyň ýaramazlaşmagy Döwlet bergisiniň artmagy (içerki we daşarky) Resmi altyn walýuta atyýaçlyklarynyň azalmagy Maýanyň migrasiýasy (ýurda gelmegi we ýurtdan çykmagy) Maýanyň “gaçmagy” Kanunda üýtgemegi çäklendirmek ýada gadagan) Ykdysady waka Ýurdyň reýtingi	Müşderiniň hojalyk maliýe ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy Müşderiniň – import edijiniň we karz alyjynyň tölege ukypsyzlygy Tölegiň walýutasynyň we bahanyň (karzyň) walýutasynyň hümmetiniň durnuksyzlygy Göterim derejeleriniň üýtgemegi Elektron Internet-banking Jenatçylykly ýol bilen alnan girdejini kanunlaşdyrmak, terrorçylygy maliýeleşdirmek Pes hilli maglumat Subýektiw faktorlar – kontragente bolan ynamyň derejesi

Banklaryň halkara amallaryndaky töwekgelçiliklere toplumlaýyn çemeleşilmegi olaryň görnüşlerini ulgamlaşdyrmaga mümkinçilik berýär.

Olaryň arasynda daşary ýurt puly töwekgelçiligi – daşary söwda ýa-da karz ylalaşygyna gol çekilmegi bilen olar boýunça tölegiň amala aşyrylýan döwründe puluň hümmetiniň, bahanyň ýa-da karzyň üýtgemegi netijesinde daşary ýurt puluny ýitirmek howpy aýratyn orun tutýar. Daşary ýurt puly töwekgelçiliginiň görnüşleri: amal töwekgelçiligi – ýitgi çekmegiň ýa-da peýdany doly almazlygyň mümkindigi; balans (translýasion) töwekgelçilik – daşary ýurt pullarynda görkezilen aktiwleriň we passiwleriň laýyk gelmezligi. Daşary ýurt puly töwekgelçiliginiň esasynda görkezilen döwürde pul borçnamasynyň hakyky gymmatynyň üýtgemegi ýatýar. Bank we onuň eksportçy müşderisi geleşigiň pulunyň hümmeti peselende ýitgi çekýärler, sebäbi olar şertnamadaky bilen deňeşdirilende az bolan hakyky gymmaty alarlar. Edil şonuň ýaly, karz berýän bank hem karz alyja wagtlaýyn berlen karzyň ekwiwalentini almazlyk töwekgelçiligini çekýär. Tersine, karzlar boýunça bergidar banklar üçin daşary ýurt puly töwekgelçiligi karz alnan puluň milli pula garanyndaky hümmeti ýokarlanan mahalynda ýüze çykýar. Iki ýagdaýda hem bergidaryň milli puldaky ekwiwalenti kontragentleriň ylalaşyk baglaşylan wagtynda almagy göz önünde tutan pul möçberinden az bolar. Daşary ýurt pulunyň üýtgäp durmagy banklaryň we müşderi firmalaryň bir toparynyň ýitgi çekmegine beýlekileriniň bolsa baýamagyna alyp barýar. Bankyň halkara amallaryna gatnaşyjylaryň ählisi daşary ýurt puly töwekgelçiliginiň täsirine düşüp bilerler. Banklaryň daşary ýurt puly töwekgelçilikleri açyk daşary ýurt puly pozisiýasy bolanda ýüze çykýar. Daşary

ýurt pulunyň hümmetiniň üýtgemegi dürli ýurtlarda we dürli pullarda maýa goýumlaryny amala aşyrýan banklaryň işiniň netijelerine täsir edýär. Daşary ýurt pulunyň dewalwasiýasynda düýpli goýumlaryň pul möçberi hakyky hasaplamada milli puldaky maýa goýumlaryna garanyňda pes bolup, hat-da ýitgä öwrülip biler.

Hümmet gatnaşyklarynyň gysga möhletli güýçli üýtgemeleri we görnüp duran uzak möhletli gyşarmalary milli we dünýä bazarlarynda pullara artyk baha berilmegine ýa-da kem baha berilmegine getirýär. Bu bolsa giň gerimdäki pul spekulýasiýasy üçin şert döredýär.

Bankda açyk daşary ýurt puly pozisiýasy (satylan daşary ýurt puly boýunça passiwler we borçnamalar aktiwlerden we oňa bildirilýän talaplardan ýokary bolanda gysga pozisiýa, satyn alnan daşary ýurt puly boýunça aktiwler we talaplar passiwlerden we borçnamalardan ýokary bolanda uzak pozisiýa) bolan mahalynda hemişe daşary ýurt puly töwekgelçiligi bolýar.

Eger kontrgeleşigiň ýerine ýetirilýän pursatyna, ýagny ozal satylan puluň satyn alnan we ozal satyn alnan puluň satylan pursatyna çenli şol pullaryň hümmeti bank üçin amatsyz ýagdaýda üýtgeşe, onda bankda ýitgi çekmek töwekgelçiligi bolup biler. Bank ozal satan daşary ýurt puluna garanyňda az pul möçberini alyp ýa-da şol pul möçberi üçin ozal satyn alnan daşary ýurt pulunyň ýokary ekwiwalentini tolöp biler. Ýitgiler we peýdalar daşary ýurt pulunyň üýtgeýän ugruna we bankyň daşary ýurt puly pozisiýasynyň ýagdaýyna bagly bolýar (netto-uzak ýa-da netto-gysga).

Halkara karz amallary amala aşyrylanda täjirçilik banklary karz alyjylar we karz berijiler hökmünde töwekgelçilige sezewar bolýarlar. Daşary ýurtlardan karz alýan banklar üçin şular ýaly töwekgelçilikler ýüze çykýar:

➤ daşary ýurt puly töwekgelçiligi (alnan karzyň pulunyň hümmeti ýokarlanan ýagdaýynda);

➤ halkara karz edarasynyň netijeliligi peselende, eger alnan daşary ýurt pulundaky karzyň ähli möçberine bankyň ygtýýar edýän möhleti doly möhletinden ep-esli az bolanda. Bu karz ylalaşygynda bellenen döwre we karzy peýdalanmagyň hem-de esasy bergini we göterimleri üzmegiň tertibine, şeýle hem daşarky bergä hyzmat etmegiň möhletiniň gaýra goýlan grasion (ýeňillikli) döwre baglydyr;

➤ onuň şertnamadaky ýa-da görünmeýän elementlerini goşmak bilen, halkara karzynyň gymmatynyň ýokarlanmagy netijesinde girdejiligiň ýitirilmegi. Bu ýagdaý şertnamada bellenen möçber (stawka) bilen deňeşdirilende dünýäniň nesýe maýalar bazarynda göterim möçberleriniň peselme mümkinçiligi bilen baglydyr we daşary ýurduň karz beren banky tarapyndan köp sanly komissiýalaryň ýokarlandyrylan halatynda (gepleşikler, gatnaşma, dolandyrmak, karzyň pul möçberini ätiýaçlyk gorda goýmak üçin) ýüze çykýar. Bu töwekgelçilik karzyň gymmatynyň görünmeýän elementleri bilen, ýagny karz alyjydan birinji derejeli

üpjünçiligiň, şol sanda likwidli aktiwleriň talap edilmegi, belli bir ätiýaçlandyryş kompaniýasynda amatsyz şertlerde ätiýaçlandyrmak, nesýäniň belli bir möçberinde mejburi depozit bilen baglydyr. Olaryň ähmiýetiniň karz alyjy banka gözegçiligi bellemek nukdaýnazaryndan ýokarydygyna garamazdan, halkara karzynyň gymmatynyň käbir elementlerine pul manysynda baha berip bolmaýar. Kähalatlarda halkara karzlarynyň daşyndan göräýmäge ýeňillikli şertleri görünmeýän çykdaýylar bilen bagly onuň gymmatlamak töwekgelçiligi bilen utgaşýar.

Halkara karzdar hökmünde bankyň tipiki töwekgelçiligi karz töwekgelçiligi – ýerine ýetirilýän mahalynda ýitgi çekmek mümkinçiligi, bergidar tarapyndan maliýe borçnamalarynyň ylalaşyga laýyklykda öz wagtynda ýa-da doly möçberde ýerine ýetirilmezligi bolup durýar. Halkara karzyny beren bank tölege ukypsyz karz alyjy tarapyndan esasy berginiň we göterimleriň tölenmezlik töwekgelçiligini çekýär. Şunuň ýaly borçnamalaryň häsiýeti halkara karzynyň görnüşlerine baglydyr. Olaryň arasynda eksport-import karzlaşdyrmasy, trattany (geçirilýän wekseli) hasaba almak görnüşinde weksel karzy, konsorsial/sindisirlenen karz, taslamany maliýeleşdirmek, lizing, faktoring, forfetirmek we ş.m. bardyr.

Banklar tarapyndan amala aşyrylýan halkara hasaplamalary serişdeleriň geçirilmezlik töwekgelçiligi, töleg tölenmezlik töwekgelçiligi (aýratyn hem goşmaça kepillendirmeler bolmazdan hasaplaşygyň inkassa görnüşinde, açylan hasap boýunça hasaplaşyklarda), daşary ýurt puly töwekgelçiligi, şu ulgamda giň ýaýran aldawçylyk, hususan-da, banka halkara hasaplaşyklaryň resminamalaýyn görnüşleriniň ýanyna goşulýan galplaşdyrylan ýa-da ýalan resminamalaryň berilmegi (geleşigiň dürli pul möçberleri bolan iki eksport-import şertnamasy, ony has ýokary bahadan satmakdan peýda almak maksady bilen eksport edilýän harytlaryň ozal iberilen hakyky senesi görkezilen ulag resminamalary; söwda geleşiginde araçynyň peýdasyna harydyň bir tapgyryna (partiýasyna) konosamentiň iki toplumynyň berilmegi we ş.m.).

Dünýä tejribesini hasaba almak bilen, halkara bank amallaryndaky aşakdakylar ýaly mysaly töwekgelçilikleri görkezip bolar:

- göterim we gazna töwekgelçiligi, olar daşary ýurt puly töwekgelçiligi bilen bilelikde bazar töwekgelçiligini emele getirýärler;
- amallar (transaksiýa) töwekgelçiligi;
- likwidlilik töwekgelçiligi;
- hukuk töwekgelçiligi;
- abraý töwekgelçiligi;
- ýurt töwekgelçiligi;
- strategik töwekgelçilik;

➤ jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileri kanunlaşdyrmak we terrorçylygy maliýeleşdirmek töwekgelçiligi.

Bankyň halkara geleşiklerinde *bazar töwekgelçiliginiň* aýratynlygy şertnamanyň şertleri bilen deňeşdirilende amallaryň bazar şertleriniň, şeýle hem dünýäniň maliýe bazarynda maliýe gurallarynyň, şol sanda döredilen gurallaryň gymmatynyň amatsyz üýtgemegi netijesinde ýitgi çekmek mümkinçiligi bilen baglydyr. Bazar töwekgelçiligi göterim, daşary ýurt puly, gazna töwekgelçiliklerini öz içine alýar. *Gazna töwekgelçiligi* bank tarapyndan dünýäniň gazna bazarynda olara kesilen nyrlaryň özi üçin amatsyz ýagdaýda üýtgeýän halatynda gymmatly kagyzlar bilen halkara amallary geçirilende ýüze çykýar.

Amallartöwekgelçiligi halkara bank amallaryny geçirmegiň amal tehnikasynyň bellenen talaplara (şol sanda hukuk talaplaryna), bankyň möçberine we işiniň gerimine we häsiýetine laýyk gelmeýän ýagdaýynda hem-de enjamyň işinde näsazlyk bolup geçende peýda bolýar. Bu töwekgelçilik köp sanly içki faktorlar (işgärleriň taýýarlyksyzlygy, olaryň hereketleri, şol sanda bilkastlaýyn hereketleri), şeýle hem daşary ýurtly kontragentleriň gatnaşmagy we fors-mažor ýagdaýlar bilen baglanyşykly daşky faktorlar bilen baglydyr. Mysal üçin, 2001-nji ýylyň 11-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda bolup geçen terrorçylykly çäre esasy edara jaýyndan 25 mil aralykda maglumatlary we enjamlary saklamak üçin ätiýaçlykdaky jaýlaryň bolmagynyň zerurlygyny ýüze çykardy.

Halkara amallarynda bankyň öz ýurdunda we daşary ýurtlarda müşderileriň we kontragentleriň önündäki maliýe borçnamalaryny ýerine ýetirmäge ukypsyz bolan ýagdaýynda ýüze çykýan *likwidlilik töwekgelçiligi* borçnamalary halkara kazyýetiniň üstünden töletdirmek we karz edarasynyň batmagy ýaly agyr netijelere alyp barýar.

Hukuk töwekgelçiligi – halkara bank amallarynyň düzgünleriniň milli kadalaşdyryjy namalaryň talaplaryna, halkara düzgünlere we adatlara hem-de ýerli we daşary ýurtly müşderi we kontragent bilen baglaşylan ylalaşyklara laýyk gelmezligi. Bu töwekgelçilik bankyň halkara amallary boýunça resminamalary resmileşdirilende işgärleriň ýalňyşlyk goýberen mahalynda ýüze çykýar. Ýitgiler kanunçylygyň gapma-garşylygynyň we kämil däldiginiň netijesi hem bolup biler. Mysal üçin, ýurtda halkara hasaplaşyklary tertipleşdirmegiň käbir pozisiýalary dünýäde kabul edilen, resminamalaýyn akkreditiwleriň we inkasso etmegiň bir ölçege getirilen kadalaryna doly laýyk gelmeýär. Şunda banklar ýurduň kanunçylygyny ileri tutmak talabyny berjaý etmeli bolýarlar.

Ýurt töwekgelçiligi hem halkara bank amallary bilen baglydyr, bu düşünje *özygtyýarly töwekgelçilik* (özygtyýarly ýurduň hökümetini karzlaşdyrmak bilen bagly) düşüncesinden bölünip aýryldy, bu 1970-nji ýyllarda iri banklaryň hususy karz alyjylary karzlaşdyrmakda kynçylyklara gabat gelen döwürlerinde bolup

geçdi. Ýurt töwegelçiligi daşary ýurtly kontragentler (ýuridiki, fiziki şahslar) tarapyndan öz ýurundaky üýtgemeler (ykdysady, syýasy, sosial) sebäpli borçnamalarynyň ýerine ýetirilmezligi bagly bankyň ýitgi çekmek töwegelçiligidir, şeýle hem bu ýagdaý kontragentiň özüniň maliýe ýagdaýyna garamazdan, öz ýurduňyň kanunçylygynda girizilen çäklendirmeler sebäpli borçnamaa görkezilen puly alyp bilmeýän halatynda ýüze çykar.

Ýurt töwegelçiligi - diňe bir bankyň halkara karz (adaty ykdysady edebiyatda kabul edilişi ýaly) amallarynyň alamaty bolman, eýsem hasaplaşyk, gazna, kepillendiriş amallarynyň hem alamaty bolup durýar. Dürli ölçegler olaryň bank işindäki görnüşlerini kesgitleýär (29-njy tablisa).

29-njy tablisa

Ýurt töwegelçiliginiň tipologiýasy

Tipologizasiýa ölçegi	Halkara bank amallarynda ýurt töwegelçiliginiň dürli görnüşleri
Amallaryň hasiýetnamasy	Karz, walýuta, gazna, tölegiň geçirilmezligi; aktiv we passiw amallar boýunça
Töwegelçiligiň teritorial-geografik zonasy	Meksikan, Rus, Gundogar – Aziýa we beýleki töwegelçilikler
Hadysanyň häsiýetnamasy	Syýasy, ykdysady, sosial, hukuk töwegelçiligi
Daşary ýurt kontragentiniň görnüşi	Ýuridiki(hususy we döwlet), fiziki taraplar bilen amallaryň töwegelçiligi
Ätiýaşlandyryş ýagdaýynyň ýüze çykmak mümkinçiliginiň möhletleri	Retrospektiw, gündelik, çaklanylýan töwegelçilik
Bankyň müşderisiniň/kontragentiniň hereketiniň häsiýeti	Halkara bank amallary barada ylalaşygyň başdaky şertleriniň üýtgemeginiň töwegelçiligi

Ýurt töwegelçiligi we degişlilikde bankyň maliýe ýitgileri onuň kontragentiniň/müşderisiniň aşakdaky ýaly hereketleriniň netijesinde ýüze çykýar:

- maliýe borçnamalaryny ykrar etmekden resmi taýdan ýüz döndermek (*repudiation*);
- olaryň tölegini doly ýa-da bölekleyin bes etmek (*default*);
- tehniki sebäpler boýunça bergi töleglerini wagtlaýyn togtatmak (*technical default*);
- maliýe borçnamalaryny tölemegiň şertlerine gaýtadan seretmek: göterim möçberini peseltmek, bergini üzmekden ýüz döndermek, bergini şertnamada göz önünde tutulmadyk ýagdaýynda gaýtadan maliýeleşdirmek;

➤ maliýe borçnamalarynyň tölenmeli möhletine gaýtadan seretmek ýa-da moratoriý girizmek (tölegi gaýra goýmak);

➤ bankyň önünde maliýe borçnamalary bolan bergidaryň ýurdunda daşary ýurt puly babatynda çäklendirmeler girizilende ýa-da güýçlendirilende tölegleriň geçirilmezligi.

Strategik töwekgelçilik bankyň halkara amallarynyň ýalňyş strategiýasy bolanda, banka howp salyp biljek ýagdaýlar ýeterlik derejede hasaba alynmadyk halatynda, onuň halkara işiniň geljegi ýalňyş kesgitlenende we daşary ýurtly kontragentler we müşderiler ýalňyş saýlanyp alnanda bankyň ýitgi çekmegine sebäp bolýar.

Bankyň halkara işi üçin *abraý töwekgelçiliginiň* uly ähmiýeti bardyr – bankyň amallarynyň hiliniň dahylly we dahylsyz kontragentleriň we müşderileriň garaşmalaryna laýyk gelmezligi, bankyň maliýe durnuklylygy we onuň ýolbaşçylarynyň we işgärleriniň taýýarlyk derejesiniň pesdigi barada oňyn bolmadyk jemgyýetçilik pikiri bilen bagly bankyň işewürlük abraýyny ýitirmek töwekgelçiligi. Abraýy töwekgelçiligi daşarky karz almalary, daşary ýurtly kontragentleri we müşderileri çekmek mümkinçiligine ýaramaz täsir edýär.

Häzirki zaman şertlerinde abraý töwekgelçiligi maýanyň daşary ýurtlara “gaçmagy”, jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileri kanunlaşdyrmak we terrorçylygy maliýeleşdirmek bilen baglanyşykly bikanun halkara bank amallarynyň geçirilmegi bilen baglydyr.

Maýanyň “gaçmagy” onuň gönüden-göni daşary ýurt banklarynyň hasabyna geçirmek ýoly bilen däl-de, eýsem bank amallary geçirilende, hususan-da, hasaplaşyk amallarynda gizlin görnüşde bolup geçýär. Bu eksport girdejisiniň gaýtarylmazlygy, galp (fikiw) geleşikde ýa-da iki (goşa) şertnamada daşary ýurtlarda galýan import edýän tarapyň deslapky tölegi üzmezligi töwekgelçiligi, olar boýunça hasaplaşyklaryň bankyň üstünden amala aşyrylýan ekwiwalent däl alyş-çalyş amallary töwekgelçiligi bilen baglydyr.

Görünmeýän maýa bilen amallaryň globalaşýan, jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileri kanunlaşdyrmak we terrorçylygy maliýeleşdirmek işleriniň esasan banklaryň üstünden dünýä derejesinde ýaýraýan şertlerinde olaryň halkara bank amallaryna aralaşmak töwekgelçiligi güýçlenýär. Likwidliligi ýitirmek töwekgelçiliginden, gözegçilik edaralary tarapyndan bank işi üçin ygtyýarnamany yzyna almaga çenli temmi çäreleriniň ulanylmagyndan gaça durmak üçin banklar şübhelili amallary ýüze çykarmaga we olar baradaky maglumatlary Maliýe gözegçiligi boýunça federal gulluga bermäge borçlydyrlar.

Bank işinde, şol sanda halkara derejesinde, tehnologik rewolýusiýanyň netijesinde *elektron banking we internet banking töwekgelçiligi* ýüze çykdy. Berilýän bahalara görä, ABŞ-nyň banklarynyň 75-85%-i, Ýewropanyň

banklarynyň 60%-i, Skandinawiýa ýurtlarynyň banklarynyň 90%-i internet-banking hyzmatlaryny edýärler. Şunuň ýaly şertlerde dăp bolan bank töwekgelçilikleriniň gurluşy çylşyrymlaşýar, sebäbi diňe "bank - müşderi" gatnaşyklary däl-de, eýsem müşderiniň onuň hyzmatlaryndan peýdalanýan araçy-prowaýder gatnaşygy hem olaryň çeşmesi boldy. Şeýlelikde, maglumatlary, hususan-da, halkara amallary boýunça maglumatlary işlemegiň we saklamagyň bitewiligi bozulýar. Netijede bank maglumatlarynyň (mysal üçin, 2005-nji ýylyň iýunynda ABŞ-da *Mastercard* bilen bolup geçişi ýaly, halkara bank kartlaryndan peýdalanyjylar baradaky maglumatlaryň) rugsatsyz elýeter bolan ýagdaýynda *transfert we maglumat töwekgelçilikleri* güýçlenýär.

Şunuň ýaly töwekgelçiliklere halkara aldawçylykly bank amallary, internet-bankingiň bikanun peýdalanylmagy, kompýuter jenaýatçylyklary töwekgelçilikleri hem utgaşýar.

Dünýä tejribesi halkara bank amallary bilen bagly töwekgelçilikleri dolandyrmagyň ulgamyny işläp düzdi, bu ulgam birnäçe elementleri (töwekgelçiligi anyklamak we ölçemek, töwekgelçiligi düzgünleşdirmegi we monitoring) öz içine alýar.

8.2. Halkara amallarynda bazar töwekgelçilikleriniň derejesine baha bermegiň aýratynlyklary

Beýan edilenlerden görnüşi ýaly, banklaryň halkara amallarynda bazar töwekgelçilikleri esasy orun tutýar.

Bazar töwekgelçiligine baha bermegiň has giň ýaýran usuly açyk söwda pozisiýasynyň ululygyny şu pozisiýany emele getirýän aktiwleriň bahasynyň çak edilýän üýtgemegi bilen deňeşdirmek bolup durýar. Şu usul bilen töwekgelçilige baha bermegiň hakykylygynyň bahalaryň üýtgemegi baradaky çaklamanyň näderejede takyklygyna bagly boljakdygy düşnükli. Bazaryň kanunalaýyklyklaryny bilýän we tehniki seljeriş usullaryndan baş çykarýan tejribeli hünärmen bazar hümmetiniň we kesilen nyrlaryň depgini barada esasly garaýyşlary aýdyp biler. Emma bu diňe subýektiw pikir bolar, ol göni gapma-garşy ugurda bazara täsir etmäge ukyply köp faktorlaryň täsirini hasaba almaz. Maliýe bazarlaryna bazardaky üýtgemeleri önünden aýdyp bolmaz ýaly derejede örän köp faktorlaryň täsir edýändigini nazara alanynda bu mesele aýratyn ýiti häsiýete eýe bolýar. Şol bir wagtda amallaryň ep-esli möçberleri we olar bilen baglanyşykly ýitgiler bazar üýtgemelerini has takyk çaklaýan çemeleşmeleri peýdalanmak zerurlygyny ýüze çykarýar. Soňky ýyllarda töwekgelçilikli

gymmatly kesgitlemek konsepsiýasy (ol VaR hökmünde bellidir) şunuň ýaly çemeleşme hökmünde özüni görkezdi.

Töwekgelçilikli gymmatly kesgitlemek konsepsiýasy bazar töwekgelçiliklerine baha bermegiň peýdalanylýan usullarynyň düýp manysyny üýtgetmeýär. VaR usulýeti diňe mümkin bolan ýitgileriň ululygynyň hasaplamasyna goşmaça çäklendirmeleri belleýär. Olar hakykatdan, maýa goýumçynyň bazar töwekgelçiligini dolandyrmak boýunça syýasatynyň şöhlelenmesi bolup durýar. Şeýle çäklendirmelere aşakdakylar degişlidir:

- bazarda maýa goýumçynyň mümkin bolan ýitgileriniň aňryçäk ululygy;
- maýa goýumçynyň aňryçäk mümkin bolan ýitgileri artdyrmazlyk ähtimallygy (ynamlylyk aralygy);
- onuň dowamynda maýa goýumçynyň bellenen aňryçäk ululykdan geçýän ýitgileri çekmejekdiginiň öňünden kesgitlenen ähtimallygy bolan döwri (hasaplama mümkinçiligi).

Şeýlelikde, töwekgelçilikli gymmat (VaR) saýlanyp alnan döwürde bellenen ähtimallyk bilen goýumlar bukjasy boýunça ýitgileriň aňrybaş ululygy bolup durýar. Düzgün bolşy ýaly, VaR görkezijiniň hasaplanýan hasaplama mümkinçiligi 1 günden 10 gün aralygynda üýtgäp durýar, ynamlylyk aralygy bolsa 95-99% çäklerde bolýar. Şundan ugur alanyňda VaR görkezijiniň 95% ähtimallygy bolan 1 günde 1 mln. dollara deň bolan ähmiýeti maýa goýumçynyň ýakyn 24 sagadyň içinde ýitgileriniň 95% ähtimallyk bilen 1 mln. dollardan geçmejekdigini aňladýar.

Bazar töwekgelçiligine baha bermegiň VaR usulýeti bazar bahalarynyň ähtimallygyň belli bir derejesi bilen hasaplanyp çykarylan garaşmalardan aňrybaş gyşarmasyny seljermäge esaslanýar. Bahalaryň mümkin bolan üýtgemegini hasaplamak üçin standart gyşarmalar funksiýasynyň peýdalanylýandygy sebäpli, seljerilýän görkezijileriň hereketi (depgini) tötänleýin ululygy paýlamagyň-log kadaly kanunyna tabyn bolmalydyr. Tersine bolanda standart gyşarma töwekgelçilige ýalňyş baha berýär. Şunuň bilen baglylykda, mysal üçin, düýpli (fundamental) seljeriş faktorlary bilen baglanyşykly haýsydyr bir kanunalaýyklyga tabyn edilýän bahalaryň ähmiýetleriniň ählisi seljerilýän jemden aýrylmalydyr.

VaR hasaplamak üçin formulanyň şeýle görnüşi bardyr:

$$VaR_i = R \times d_i \times OWP_i,$$

bu ýerde:

R – ynamlylyk aralygyny häsiýetlendirýän kwantil. 95% ynamlylyk aralygy üçin R görkezijisi 1,65, 99% üçin 2,33-e deňdir;

d_i – i aktiwiň bahasynyň standart gyşarmasy;

OWP_i – i aktiwiniň açyk söwda pozisiýasy.

Mundan başga-da, Bazel komitetiniň bank gözegçiligi boýunça maslahatlaryna laýyklykda, VaR hasaplanylanda şular hasaba alynmalydyr:

- bazar bahalarynyň üýtgeýän ululygy hasaplananda azyndan 1 ýylyň restrospektiw maglumatlary hasaba alynýar;

- pozisiýanyň saklanýan döwri 10 güne deň bolmalydyr, sebäbi pozisiýanyň saklanýan döwrüniň 1 gün bellenmegi örän optimistik bolup durýar, çünki örän likwidli bazarda hem pozisiýany ýapmak üçin wagt gerek bolýar. Şunda pozisiýanyň saklanýan döwrüniň 10 güne çenli uzaldylmagy bilen töwekgelçiligiň toplanma netijesini hasaba almak üçin gündelik standart gyşarma 10-dan kwadrat köke ýa-da 3,16 köpeldilmelidir;

- geçen döwürde syn edilýän ýagdaýa garanynda has durnuksyz ýagdaýlaryň garşysyna goşmaça goragy üpjün etmek üçin 3-e deň düzediş girizýän köpeldijini („bazel köpeldisiji“ diýilýäni) peýdalanmak talap edilýär.

VaR görkezijisini hasaplamak üçin esasy üç çemeleşme bardyr:

- retrospektiw usul;
- seljerme usuly;
- meňzetme (imitasiýa) usuly.

Taryhy usulyň düýp manysy geçen döwürde bahalaryň üýtgeýişini öwrenmekden ybaratdyr. Seljerme usulynyň esasynda bahalaryň depginine täsir edýän faktorlary ýüze çykarmak we şol faktorlaryň täsirini hasaba almak bilen, bahalaryň üýtgemegini çaklamak ýatýar. Meňzetme (imitasiýa) usuly bazaryň konýunkturasynyň üýtgemeginiň dürli ugurlary boýunça durmuşa geçen ýagdaýynda bazaryň mümkin bolan üýtgemelerini modelleşdirmekden ybaratdyr.

Gymmatly kagyzlara we daşary ýurt puluna goýumlaryň ýitgisine baha bermekden başga-da, VaR modelleri göterim töwekgelçiligine baha bermek üçin hem peýdalanylýp bilner. Şu ýagdaýda göterim möçberleriniň (stawka) ululygynyň üýtgemeginiň standart gyşarmalaryny hasaplamak geçirilýär.

VaR görkezijisini hasaplamagyň usullarynyň her biriniň artyk we kem taraplary bardyr. Emma töwekgelçiligiň gymmaty konsepsiýalarynyň umumy ýetmezçilikleriniň arasynda, hususan-da, dürli düzediş koeffisientlerini peýdalanmak bilen bagly model töwekgelçiligini, bazarda birsydyrgyn däl hereketlerde VaR usulynyň ulanylmaly däldigini, aglaba ýagdaýda tötänleýin häsiýeti bolan maglumatlaryň ýeterlik derejede köp seljerilýän jeminiň bolmagynyň zerurdygyny, hasaplamalardaky çylşyrymlylygy bölüp görkezilýärler. Şol bir wagtda VaR usulynyň görünüp duran artykmaçlyklarynyň arasynda netijeleriň aýdyňlygy, hasaplama usulynyň çeýeligi, ylmy taýdan esaslandyrylandygy we töwekgelçilikleriň dürli görnüşlerine baha bermek üçin ulanmak mümkinçiligi ýaly häsiýetleri mälimdir.

Şu günki günde VaR konsepsiyasy günbatar bank ulgamyna gatnaşyjylaryň arasynda töwekgelçilige baha bermegiň umumy ykrar edilen usuly bolup durýar. Ýewropanyň bank işini düzgünleşdirýän edaralarynyň standartlarynda VaR usulyna barha köp üns berilýär. Şunuň bilen birlikde, ýurduň banklarynyň günbatar bank bileleşigine goşulmagy bilen baglylykda VaR tehnologiýaryny ýurduň bazary üçin uýgunlaşdyrmak we olary iş ýüzünde peýdalanmak barha ýokary ähmiýete eýe bolýar. Hususan-da, VaR modeliniň esasynda her aýda netto daşary ýurt puly pozisiýasynyň möçberlerine, puluň hümmetiniň depginine, bellenen çäklerde onuň üýtgeýän howply nokatlaryna baglylykda bankyň býujetine goşulýan ýitgileriň bellenen çäginde kesgitläp bolar. Belli bir pullaryň hümmetiniň amatly ewolýusiýasynda her aýda hümmet ätiýaçlyk gorlary döredilýär we howply nokatlar bellenen çäklere golaýlaýar. Daşary ýurt pozisiýasyny ätiýaçlandyrmak hümmetiň üýtgeме mümkinçilikleri we ýitgileriň bellenen çägi doly peýdalanylan bolsa amala aşyrylýar. Hasaplamalary ýönekeýleşdirmek üçin ýitgileriň ähtimal we aşaky çäklerini hasaplamak üçin koeffisient kesgitlenýär.

8.3. Ätiýaçlandyrmak töwekgelçiligi düzgünleşdirmegiň usuly hökmünde

Halkara tejribesinde töwekgelçilikleri ätiýaçlandyrmagyň esasy üç usuly ulanylýar:

- 1) bankyň bir taraplaýyn hereketleri;
  - 2) ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň amallary, bank we hökümet kepillendirmeleri;
  - 3) amala gatnaşyjylaryň özara ylalaşygy.
- Kähalatlarda birnäçe usullar utgaşdyrylýar.
- Halkara bank amallarynda töwekgelçilikleri ätiýaçlandyrmagyň anyk usulynyň saýlanyp alynmagyna şular ýaly faktorlar täsir edýär:
- geleşigiň kontragenti bolup duran ýurdy bilen ykdysady we syýasy gatnaşyklaryň aýratynlyklary;
  - bankyň bäsleşige ukyplylygy;
  - daşary ýurtly we milli müşderiniň we kontragentiň tölege ukyplylygy;
  - şu ýurtda daşary ýurt puly bilen amallary we karz-maliýe amallaryny geçirmek babatynda hereket edýän kanunçylyk çäklendirmeleri;
  - töwekgelçiligi ýapýan serişdeleri almagyň zerur bolan möhleti;
  - amallary amala aşyrmagyň goşmaça şertleriniň bardygy (girew depoziti, üçünji tarapyň kepilli);
  - daşary ýurt pulunyň, bazarda göterim möçberleri (stawka), gymmatly kagyzlara kesilen nyrlaryň geljekki üýtgemeleri we ş.m.

Halkara bank amallarynda töwegelçilikleri amatly ätiýaçlandyrmagy gazanmak maksady bilen, kontragent banklar we bankyň müşderileri ylalaşygyň bir maddalary boýunça eglişige gitmek bilen, beýleki maddalary boýunça artykmaçlyk gazanmaga çalyşýarlar.

Banklaryň halkara işinde esasy töwegelçiliklerden goranmagyň usullaryna seredeliň. Ikinji jahan urşundan soň 1970-nji ýyllara çenli daşary ýurt pulundaky töwegelçiligi ätiýaçlandyrmak üçin *daşary ýurt puly şerti* - puluň gymmatynyň gaçmagy töwegelçiliginden ätiýaçlandyrmak maksady bilen, şertleşilen puluň hümmetiniň üýtgeýşine deň ölçegde tölegiň pul möçberine gaýtadan seretmegi belleýän halkara ylalaşygyndaky şert ulanyldy. Pul we tölegiň möçberi has durnukly şertleşik puluna bagly edilýär. Bahanyň (karzyň) puly bilen tölegiň pulunyň laýyk gelmezligi görnüşindäki gorag has giň ýaýramak bilen, ol şu wagta çenli hem ulanylýar. Eger harydyň bahasynyň puly ýa-da karzyň puly tölegiň pulundan has durnukly bolsa, onda borçnamanyň pul möçberi bahanyň (şertiň) pulunyň tölegiň puly babatynda ýokarlanyşyna deň ölçegli ýokarlanýar.

Puluň üýtgeýän hümmetiniň durnuksyzlygy şertlerinde köp pully şertleşikler peýdalanylýpdyr, oňa laýyklykda pul borçnamasynyň möçberi tölegiň puly bilen taraplaryň ylalaşygy boýunça öňünden saýlanyp alynýan pullaryň sebediniň arasyndaky hümmet gatnaşygynyň üýtgeýşine baglylykda gaýtadan hasaplanypdyr. Köp pully şertleşigiň gorag häsiýetleri pul toplumynyň mukdaryna däl-de, hiline bagly bolýar.

Halkara pul birliklerine (epunit, SDR, ekýu) we kesgitlenen pul sebedine esaslanýan köp pully şertleşikler ulanylýpdyr. Ol pullaryň düzümi bilen tapawutlanýar:

- birmeňzeş udel agramy berlen pullar (simmetriki sebet);
- dürli udel agramy berlen pullar (asimmetriki sebet);
- pul birliginiň şertleşik puly hökmünde ulanylmaly belli bir döwri üçin kesgitlenen pullar (standart sebet);
- bazar faktorlaryna baglylykda üýtgeýän pullar (düzgünleşdirilýän sebet).

Bir pully şertleşige garanynda köp pully şertleşikleriň käbir artykmaçlyklary bolupdyr. Birinjiden, tölegiň pulunyň ortaça ölçenen hümmetini üýtgetmegiň usuly hökmünde pul sebedi tölegiň pul möçberiniň birden üýtgemeginiň ähtimallygyny pesedlýär. Ikinjiden, daşary ýurt puly töwegelçiligi nukdaýnazaryndan ol amalyň iki kontragentiniň hem bähbitlerini has gowy derejede üpjün edýär, sebäbi durnuklylygyň dürli derejesi bolan pullary öz içine alýar.

Iri banklardaşary ýurt puly töwegelçiligini ätiýaçlandyrmak üçin özleriniň likwidli aktiwleriniň düzümine girýän pullaryň durnuksyzlygy bilen bagly mümkin bolan ýitgileri ýapmak maksady bilen, altynyň bahasynyň ýokarlanylýan şertlerinde aktiwleriniň bir bölegini altyna maýa goýum hökmünde goýýarlar.

Daşary ýurt puly töwegelçiligini ätiýaçlandyrmagyň häzirki zaman şertlerine (1970-nji ýyllardan başlap) pul opsiýalary, swop amallary, forward pul amallary, pul fýuçersleri degişlidir.

Pul opsiýalary opsiýa satyn alýan bankyň belli bir ugurda puluň hümmetiniň üýtgeşe töwegelçiliginden özüni ätiýaçlandyrmaga çalyşýan ýagdaýynda ulanylýar. Bu töwegelçilik şular ýaly bolup biler:

- potensial töwegelçilik, firma tarapyndan harytlary ibermek barada şertnama baglaşylan ýagdaýynda ýüze çykýar;

- goýlan maýany beýleki pulda has özüne çekiji möçberler (stawka) boýunça hejirlemek bilen baglanyşykly töwegelçilik;

- halkara karz amalynda töwegelçilik, karz berýän bankyň puluň hümmetiniň amatsyz üýtgemeginden ätiýaçlandyrmaga we şol bir wagtda karzyň pulunyň hümmetiniň özi üçin amatly depgini bolan halatynda utuşly ýagdaýyny saklap galmaga çalyşýan wagtynda ýüze çykýar. Pul töwegelçiligini ätiýaçlandyrmak üçin *stredl amaly*(şol bir puldaky (ýa-da gymmatly kagyzdaky) birmeňzeş hümmeti we ýerine ýetirilmeli möhleti bolan koll-opiýa bilen put-opiýa utgaşmasy)ulanylýar. Bu amal treýderleriň arasynda, hususan-da bazaryň ýokary üýtgeýiş ýagdaýlarynda giňden ulanylýar.

Bankara *swop geleşikleri* nagt geleşigi, soňra bolsa belli bir möhlete kontrgeleşigi öz içine alýar. Mysal üçin, ýurduň täjirçilik banky nagt geleşik şertlerinde 10 mln. dollary satýar (üç aýlyk depozit) we daşary ýurt bankyndan forward hümmeti boýunça belli bir möhlete olary satyn alýar, daşary ýurt banky hem öz gezeginde ondan nagt geleşik şertlerinde dollar satyn alýar we olary şol möhlete satýar.

Daşary ýurt puly töwegelçiligini ätiýaçlandyrmagyň usullarynyň biri hem - *forward amallary* – geleşigiň baglaşylan günündäki hümmet boýunça belli bir möhlete daşary ýurt puluny satyn almak-satmak amaly bolup durýar.

Daşary ýurt puly töwegelçiligini ätiýaçlandyrmak üçin pul fýuçersleri – standart şertnamalaryň söwdasy ulanylýar. Kesgitli pul girdejilerini getirýän gymmatly kagyzlaryň bank bukjasy goramak üçin göterm fýuçersleri ulanylýar. Daşary ýurt puly töwegelçiligini ätiýaçlandyrmak üçin möhletli pul geleşikleriniň we swop amallarynyň peýdalanylmagy bankyň balanslarynyň ýagdaýyna gözegçilik bilen baglydyr, sebäbi bu amallar balansdan daşary hasaplarda hasaba alynýar.

Açyk daşary ýurt puly pozisiýasynyň daşary ýurt puly töwegelçiligini ätiýaçlandyrmak üçin bank durnukly ýagdaýda maglumatlary berýän kompýutere amala aşyrylýan amallary haýal etmän girizmek ýoly bilen, pozisiýanyň her puldaky üýtgeýişine gözegçiligi amala aşyrýar. Eger ep-esli uzak (uzyn) pozisiýa ýüze çyksa, bank satyn alyjylary çekmek maksady bilen nyrh kesilen hümmeti

peseldip, tersine, gysga pozisiýada ýokarlandyryp biler. Daşary ýurt puly töwekgelçiliginden goranmak üçin bank adatça iş gününüň ahyrynda daşary ýurt puly pozisiýasyny ýapýar. Açyk daşary ýurt puly pozisiýasynyň bellenen çäginä düzgünleşdirmek bank gözegçiligi edaralary tarapyndan töwekgelçilikleri ätiýaçlandyrmagyň we daşary ýurt pulundaky spekulýasiýadan gaça durmak üçin daşary ýurt puluny düzgünleşdirmegiň usuly hökmünde peýdalanylýar.

Birnäçe günüň, kähalatlarda birnäçe hepdäniň dowamynda haýsydyr bir pulda uzyn ýa-da gysga daşary ýurt puly pozisiýalarynyň saklanmagyna pul spekulýasiýasy hökmünde baha berilýär. Puluň hümmetini ýokarlandyrmak ýa-da peseltmek oýny, bank amallary boýunça tölegleri çaltlandyrmak ýa-da gijikdirmek pul bazarynyň bozulmagy we pul çökgünligi töwekgelçiligini döredýär. Puluň hümmetini we göterim möçberlerini (stawka) çaklamak daşary ýurt puly töwekgelçiliginden goranmak çäreleriniň düzüm bölegi bolup durýar. Şunda bazaryň subýektlerini bilmäge we duýmaga esaslanýan ekspert baha bermeler usuly we resmileşdirilen usullar peýdalanylýar. Olaryň arasynda tehniki we düýpli seljeriş, bazara gönükdirilen usullar, köp faktorly ekonomertiki usullar, şeýle hem puluň hümmetiniň depginine retrospektiw seljermelere esaslanýan usullar bar.

Gapma-garşy iki geleşigi baglaşmak ýoly bilen dürli töwekgelçiliklerden ätiýaçlandyrmagyň dürli usullaryny aňlatmak üçin bank, birža we täjirçilik iş tejribesinde „hejirleme“ adalgasy peýdalanylýar. Dar manysynda hejirleme hejerleriň töwekgelçiligi ätiýaçlandyrmagy daşary ýurt pulunda garşylyklaýyn talaplary we borçnamalary döretmek ýoly bilen amala aşyryandyklaryny aňladýar. Hejirlemegiň döp bolan we has köp ýaýran görnüşi daşary ýurt pulundaky möhletli geleşikler bolup durýar:

1- Eksport karzlary agentligi harytlaryň iberilişine görä eksport edýän tarapa tölegi dessin geçirýär;

2 - Import edýän tarap (karz alyjy) karz berýän tarap - Eksport karzlary agentligi bilen karz ylalaşygyna gol çekýär;

3 – Import edýän tarap kabul ederlikli üpjünçilgi berýär;

4 - Eksport karzlary agentligi, eger zerur bolsa, swop-banka kepillendirmeye berýär;

5 - Swop-bank import edýän tarap bilen swop ylalaşygyny baglaşýar we amatly hyzmatdaşy kesgitleýär, onuň bilen şu ylalaşyga gol çekýär;

6 – Adatça eksport edýän geleşik üçin jogapkärçilik çekmeýär. Emma swop-bank eksport edýän tarapdan degişli borçnamalary talap edip biler. Eger import edýän tarap swop-ylalaşygyň şertlerini ýerine ýetirmese, swop-bank şertnamany çalyşmak boýunça goçmaça çykdaýylary çekmeli bolar. Eger bank import edýän tarapyň hereketlerinden kanagatlanmaýan bolsa, eksport edýäniň borçnamalary kabul etmegi zerur bolup biler.

Mysal üçin, 6 aýdan ABŞ-nyň dollarynyň gelip gowuşmagyna garaşýan karz berýän bank geljekde gelip gowuşmaly serişdeleri forward hümmeti boýunça ýewroda 6 aýlyk satmak ýoly bilen hejirlemegi amala aşyrýar. Dollaryň hümmetiniň peselen ýagdaýynda bankyň ýitgileridaşary ýurt pulundaky möhletli geleşik boýunça hümmet peýdasynyň hasabyna ýapylyp bilner. Bergidar bank tersine, şertnamada görkezilen tölegiň pulunyň hümmetiniň ýokarlanmagyna garaşylan bolsa, öňündendaşary ýurt puluny satyn alyp goýýar.

Edil şonuň ýaly, daşary ýurtly maýa goýumçy maýa goýumlaryň geçirilen pulunyň hümmetiniň mümkin bolan peselmegi bilen bagly töwekgelçiligi öz aktiwlerini ýitgilerden goramak maksady bilen ony belli bir möhlete satmak ýoly bilen ätiýaçlandyrýar. Pul fýuçersleri bazarynda hejer – fýuçers şertnamasyny satyn alyjy spot bazarynda (nagt geleşikler bazary) daşary ýurt pulunyň hümmetiniň ýokarlanan ýagdaýynda ony fýuçers geleşigi baglaşylanda bellenen has amatly hümmet boýunça satyn alyp biljekdigine kepillendirme alýar. Şeýlelikde, nagt geleşik boýunça ýitgileriň öwezi daşary ýurt pulunyň hümmetiniň ýokarlanan ýagdaýynda we tersine bolanda, fýuçers pul bazaryndaky peýda bilen dolunýar. Spot bazarynda puluň hümmeti fýuçers şertnamasynyň ýerine ýetirilmeli möhleti golaýladygyça fýuçers bazarynyň hümmetine ýakynlaşyp biler. Diýmek, pul fýuçersleriniň maksady daşary ýurt puly töwekgelçiliginiň öwezini dolmak bolup durýar. Şonuň üçin hem adatça hejerler, peýda almak ýa-da fýuçers bazarynda ýitginiň tölegini (marža) tölemek bilen, özleriniň daşary ýurt puly pozisiýalaryny soňky söwda sessiýalarynda ýapýarlar.

Töwekgelçilikleri ätiýaçlandyrmak üçin döredilen maliýe gurallaryny, geljekki göterim möçberi baradaky ylalaşygy, goşmaça ätiýaçlandyryş şertleri bolan gymmatly kagyzlary çykarmagy we ş.m. peýdalanýarlar. Ätiýaçlandyrmagyň şu usullary daşary ýurt puly, karz we göterim töwekgelçiliklerini bazarlardaky bäsleşikli göreş bilen bagly aladalary ýetik öndürijilerden we maýa goýumçylardan dünýäniň pul, karz, gazna bazarlaryna gatnaşyjylara geçirýärler, olar degişli peýda almak bilen bu töwekgelçilikleri öz üstüne almaga taýýardyrlar.

Ösen ýurtlarda ýöriteleşdirilen ekspert firmalary we banklary halkara geleşiklerine gatnaşyjylara hejirlemek boýunça amallary nähili geçirmelidigi (haçan, haýsy möhlete, haýsy pulda) babatynda geňeş berýärler.

Hejirleme belli bir pullara (aýratyn hem olaryň hümmetiniň depgininde amatsyz meýilleriň bar döwründe) zor salmak bilen, möhletli geleşikler bazaryndaky islege we teklibe täsir edýärler.

Karz töwekgelçiliklerinden goranmagyň hejirlemeden başga esasy usullary şular bolup durýar: kepillendirme (hökümetiň ýa-da birinji derejeli bankyň kepillendirmesi) we halkara karzlaryny (esasan eksport karzlaryny) ätiýaçlandyrmagyň ýörite ulgamy. Halkara karzlaryny ätiýaçlandyrmak – bu karz

töwekgelçiligi peseltmäge ýa-da aradan aýyrmaga gönükdirilen emläk ätiýaçlandyrmasyň görnüşidir. Şunda ätiýaçlandyryjy belli bir töleg almagyň hasabyna ätiýaçlandyryýanlaryň-karz alyjylaryň we eksport edýänleriň täjirçilik, syýasy, fors-mažor töwekgelçilikleri bilen baglanyşykly ýitgileriniň öwezini dolýar. Täjirçilik töwekgelçiligi karz alyjynyň tölege ukypsyzlygy bilen baglydyr. Syýasy töwekgelçilikler olaryň netijesinde karz ylalaşygynyň şertleri bozulýan döwletiň hereketleri (emlägi elden almak, millileşdirmek) ýa-da uruşlar sebäpli ýüze çykýar. Terrorçylyk, sabotaj bilen bagly töwekgelçilikler hem ýaýrandyr. Ätiýaçlandyrylýan obýektleriň toparyna iş taşlaýyşlar, gozgalaňlar, raýat uruşlary bilen şertlendirilen töwekgelçilikler hem goşulandyr. Fors-mažor töwekgelçilikleri tebigy betbagtçylyklar (suw joşmagy, ýer titremegi we ş.m.) bilen baglydyr. Daşary ykdysady işe gatnaşyjylaryň çäk taýdan uzakda ýerleşmekleri, olaryň maliýe-ykdysady ýagdaýy baradaky maglumatlaryň çäklidigi eksport edýän müşderileriň we olara hyzmat edýän banklaryň töwekgelçiliklerini içerki söwda bilen deňeşdirilende ýokarlandyryýar. Ýurtda daşary ýurt maýasynyň kömegi bilen we daşary ýurtda halkara maýa goýum taslamalaryny karzlaşdyrmagy peýdalanmak bilen gurulýan desgalar hem ätiýaçlandyryş obýekti bolup durýar.

Eksport karzyny ätiýaçlandyrmak şertnamasynyň şerti tölege garaşylýan möhletdir, sebäbi ätiýaçlandyryjynyň jogapkärçiligi belli bir wagtda ýa-da belli sene ýagdaýyna ýa-da karz alyjynyň karzyň pul möçberini tölemeýändiginiň sebäbini anyklamak üçin 60-90 gün geçenden soň ýüze çykýar. Ätiýaçlandyryş pul möçberleriniň bir ätiýaçlandyryş kompaniýasynyň maliýe mümkinçiliklerinden ýokarydygy bilen bagly *bilelikde ätiýaçlandyrmak we gaýtadan ätiýaçlandyrmak* giňden ulanylýar.

Halkara karzlaryny ätiýaçlandyrmagy we kepillendirmegi ýörite guramalar (döwlet ýa-da ýarym döwlet, şeýle hem hususy guramalar) amala aşyrýarlar. Döwlet ätiýaçlandyrmasy has töwekgelçilikli amallara degişli bolýar, bu bolsa banky we onuň müşderilerini töwekgelçiliklerden aňrybaş derejede boşadýar.

Halkara karzyny kepillendirmegi amala aşyrýan ätiýaçlandyryş kompaniýalary resminamalary taýýarlaýarlar, ätiýaçlandyryş baýraklarynyň hasaplamasyny ýöredýärler, zyýanyň möçberini anyklaýarlar, ýagny ähli tehniki amallary ýerine ýetirýärler. Olar бүтін dünýäniň eksportçylarynyň we importçylarynyň köpüsi, olaryň maliýe ýagdaýy we töwege ukyplylygy baradaky maglumat binýadyna esaslanýarlar. Emma kepillendirme bermek baradaky çözgüdi firmalar we banklar bilen bilelikde hereketl edýän döwlet komitetleri we toparlary kabul edýärler.

Halkara karzyny ätiýaçlandyrmagyň guralyşynda we tehnikaşynda ýurt tapawutlarynyň (baýraklaryň möçberi we hasaplap ýazmagyň tejribesi, kepillendirilýän möhleti we möçberi we ş.m.)bardygyna garamazdan, eksporty

karzlaşdyrmak bilen ätiýaçlandyrmagyň arasyndaky baglanyşygy güýçlendirmek ösen ýurtlaryň ählisi üçin umumy ýagdaý bolup durýar. Adatça eksport edýän tarapa bank karzyny bermek eksporty ätiýaçlandyryş polisiniň bolmagyny göz önünde tutýar. Ätiýaçlandyrmak karzyň şertlerine we möhletlerine täsir edýär, eksport edýän üçin karz ýeňillikleriniň esasy bolup durýar. Gaýtarylmagy ätiýaçlandyryş kompaniýasy tarapyndan kepillendirilýän karzlar has uzak möhlete we has ýeňillikli şertlerde berilýär.

Dünýä tejribesinde ätiýaçlandyrmagyň bank karzy arkaly baglaşylýan daşary söwda şertnamasynyň ähli elementlerine ýaýramagy bilen, kepillendirmeleriniň dürli görnüşleri ulanylýar. Olaryň arasynda şu görnüşler bardyr:

- 1) eksport harytlarynyň öndürilýän döwründe karzlary ätiýaçlandyrmak;
- 2) täze bazara eksporty kepillendirmek – döwlet bazary öwrenmek, mahabat we beýlekiler boýunça çykdaýlary öz üstüne alýar;
- 3) fabrikasiýa töwekgelçiligini, ýagny enjamyň öndürilýän döwründe satyn alyjy tarapyndan şertnamanyň bozulmagy töwekgelçiligini ätiýaçlandyrmak;
- 4) eger banklar daşary ýurtdaky haryt ätiýaçlyklaryň hasabyna karz bermekden ýüz dönderen bolsa, berlen serişdeleriň gaýtarylmagyny kepillendirmek;
- 5) swop geleşigini peýdalanmak bilen, Eksport karzlary agentliginiň hasabyna daşary ýurtly satyn alyjyny karzlaşdyrmak we ş.m.

Eksport karzlaryny ätiýaçlandyrmagyň 50-ä golaý görnüşi bardyr – batma ýagdaýy, tölemekden, harydy kabul etmekden ýüz döndermek, uruşlar, rewolýusiýalar, millileşdirmek, elden almak, eksport embargosy, daşary ýurt pulundaky çäklendirmeler we ş.m. Eksport harytlarynyň döwlet tarapyndan ätiýaçlandyrylmagy karz beriji hökmünde bankyň töwekgelçiligini peseldýär.

Dünýä bazarynda karz alnanda bank kabul ederlikli pul-maliýe we karzyň töleg şertlerine dykgatly seljerme geçirmelidir we saýlap almalydyr, şunda onuň gymmatynyň görünmeýän elementlerine aýratyn üns berilmelidir.

Halkara hasaplaşyklary geçirilende, bank ýanyna goşulýan ähli resiminamalary barlamaga borçly bolup durmaýan hem bolsa, aldawçylyk bilen bagly ýitgilerden gaça durmak üçin şeýle barlagy geçirmek zerurdyr. Halkara bank amallarynda aldawçylykdan töwekgelçiligi ätiýaçlandyrmak usulýetiniň ýokdugy sebäpli, bankyň hünärmenleri çekmek, özüniň halkara amallaryny hasaba almak bilen, ony işläp taýýarlamagy maksada laýyk bolar.

Strategik töwekgelçiligi ätiýaçlandyrmak üçin bankyň strategik maksatlarynyň we telekeçilik meýilnamalarynyň häzirki zaman bank tehnologiýalaryny peýdalanmak bilen utgaşdyrylmagyny üpjün etmek zerurdyr.

Abraý töwekgelçiligini peseltmek maksady bilen, usulýet resminamalarynda bar bolan maslahatlary berjaý etmek we bankyň işgärleri tarapyndan olaryň

peýdalanylyşyna gözegçiligi amala aşyrmak maksada laýyk bolar. Bankyň işewürlik abraýyny ýitirmek töwegelçiligine sebäp bolup biljek öňünden görülmedik ýagdaýlary göz öňünde tutup çäreler meýilnamasyny deslapdan işläp taýýarlamak kabul edilendir.

Elektron we internet-banking babatynda töwegelçilige gözükdirilen gözegçiligi guramak boýunça dünýä bank bileleşiginde dürli çäreler ulanylýar. Aldawçylygy, hususan-da, banklaryň halkara amallarynda şeýle ýagdaýyň öňüni almak üçin içerki we daşary ýaramaz niýetli adamlar tarapyndan awtomatlaşdyrylan hasaplaşyk ulgamlarynyň döwürmeginden we kompýuter ogurlyklaryndan goramak çäreleri göz öňünde tutulandyr. Elektron we internet-bankingiň çalt ösýän şertlerinde bir ölçege getirilen usulýet esasynda töwegelçiligiň ähli çeşmelerine gözegçilik etmek üçin bankiçi gözegçilik, audit, gözegçilik edaralary ugry boýunça çäreler toplumynyň geçirilmegi talap edilýär. Internet bilen birleşen dünýäniň bank bileleşiginde şu ulgamdaky töwegelçilikleri peseltmek maksady bilen, dürli ýurtlaryň bank işini düzgünleşdirýän we gözegçilik edýän edaralarynyň hereketlerini bir ölçege getirmek we utgaşdyrmak wezipesi durýar, ýöne häzirikçe takyk kesgitlemeleri bolmadyk maslahat beriji çemeleşme agdyklyk edýär.

Jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileri kanunlaşdyrmak we terrorçylygy maliýeleşdirmek töwegelçiligini peseltmek üçin ýurduň banklary şu ugurda halkara standartlaryna laýyklykda işlenip taýýarlanan kanunçylygy berjaý etmelidirler.

Banklar, jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileriň kanunlaşdyrylmagyna we terrorçylygyň maliýeleşdirilmegine garşy hereket etmekde möhüm institut hökmünde, berk gözegçilik edilmäge degişli amallara gatnaşylan halatynda gözegçilik edaralary tarapyndan bank işine hukuk berýän ygtyýarnamanyň yzyna alynmagyna çenli görüp bilinjek çärelerden gaça durmak üçin, şübheli amallar baradaky maglumatlary Maliýe gözegçiligi boýunça federal gulluga habar bermäge borçlydyrlar.

Ýurt töwegelçiligini ätiýaçlandyrmak babatynda aýdylanda, dünýä tejribesinde banklar, olaryň jemi töwegelçiligine baha berlende, ony anyk halkara amallary boýunça hasaba alýarlar we mümkin bolan ýitgileri şol amallaryň gymmatyna goşýarlar.

Banklaryň içerki amallary hem-de halkara amallary boýunça töwegelçilikleri dolandyrmagyň we monitoring geçirmegiň ýörelgeleri umumy bolup durýar, bu ýörelgeleri durmuşa geçirmegiň aýratynlyklary bolsa amallara mahsus aýratynlyk bilen kesgitlenýär. Halkara amallaryň töwegelçiliklerini dolandyrmak olary peseltmäge we bankiçi gözegçiligi peýdalanmaga gönükdirilendir. Monitoring toplumlaýyn çäreleri, ýagny halkara amallar boýunça

töwekgelçiliklere syn etmegi, öwrenmegi, seljermegi, bilelikdäki we aýratyn töwekgelçilikleri çaklamagy, olaryň hakyky ýagdaýyny meýilnamalaşdyrylan ýagdaý bilen deňeşdirmegi öz içine alýar. Töwekgelçiligi dolandyrmagyň we monitoring geçirmegiň netijesi köp babatda döredilen we hereket edýän maglumat binýadynyň hiline, şeýle hem dünýä tejribesiniň peýdalanyşyna baglydyr.

Ykdysadyýetiň globallaşýan şertlerinde halkara pul we karz-maliýe amallary milli gözegçilik edaralarynyň banklara bildirýän talaplarynyň güýçlenmegi bilen utgaşýar, banklar bellenen bank koeffisientlerini berjaý etmäge borçlydyrlar.

Bank töwekgelçilikleri meselesiniň ýitileşmegi, banklaryň spekulýatiw amallardan çekýän ýitgileri, hususan-da, ýewro bazaryndaky ýitgiler bilen bagly, 1974-nji ýylda HHB (Bazel) ýanynda öňdebaryjy ýurtlaryň bank gözegçiligi edaralarynyň wekillerinden durýan Bank gözegçiligi komiteti döredildi. 1975-nji ýylda we 1983-nji ýylda (täzelenen beýany) şu mesele boýunça hasabat çap edildi, 1988-nji ýylyň iýulynda bolsa, “Maýany hasaplamagyň halkara bir ölçegi hakynda we maýa standartlary boýunça ylalaşyk” (Bazel-2) çap edildi. Şu ylalaşygyň durmuşa geçirilmegi, ähli ýurtlarda diýen ýaly töwekgelçilige baha bermegiň esasynda maýany ätiýaçlykda goýmak ulgamynyň döredilmegi maliýe bazarlarynyň esasy segmentleriniň durnuklaşdyrmaga ýardam etdi. Banklaryň likwidliliginiň ýaramazlaşmagy bilen bagly 1988-nji ýylda dünýäniň bank bileleşiginiň talaplaryna gaýtadan seretmegiň esasynda Bazel-2 Ylalaşygy işlenip taýýarlandy (2007-nji ýyldan güýje girýär). Ol töwekgelçilikleri hasaba almak bilen, banklaryň in az maýasynyň ýeterlikdigini kesgitlemek, düzgünleşdiriji edaralaryň gözegçiligi we birinji nobatda maglumatlaryň açylmagyny we olaryň aýdyňlygyny aňladýan bazar düzgün-nyzamyny berjaý etmek boýunça talaplaryň ýokarlandyrylmagyna esaslanýar. Bazel komitetiniň şu talaplary bank töwekgelçiliklerine baha bermegi kämilleşdirmegiň we olary dolandyrmagyň toplumlaýyn ulgamyny döretmegiň täze tapgyryny aňladýar. Şeýle hem Bazel komiteti elektron banking, internet banklar üçin töwekgelçilikleri dolandyrmagyň ýörelgelerini belledi.

Şeýlelikde, halkara bank amallarynda töwekgelçilikleri ätiýaçlandyrmagyň usullary köp dürli bolup, olar şu çylşyrymly meseläniň çözgüdigni gözlemek bilen kämilleşdirilýär.

9-NJY BAP. BANK IŞINI KORPORATIV ÄTIÝAÇLANDYRMAK

9.1. Ätiýaçlandyryş guramalarynyň we banklaryň korporativ gatnaşyklarynyň esaslary

Ätiyaçlandyryş kompaniýalarynyň we bank edaralarynyň özara baglanyşygynyň esasyňy ilatyň we kärhanalaryň pul girdejilerini we erkin serişdelerini çekmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly ykdysady gatnaşyklar we maliýe institutlary tarapyndan ýerine ýetirilýän wezipeler (funksiýalar) kesgitleýär.

Ilatyň we kärhanalaryň pul girdejilerini we erkin serişdelerini çekmek üçin banklar depozitleriň dürli görnüşlerini - talap edilýänçä goýumlaryny, möhletli goýumlary, depozit sertifikatlaryny, maksatlaýyn süýşürintgiler goýumlaryny we beýlekileri; ätiyaçlandyryş kompaniýalary bolsa – ömri ätiyaçlandyrmagyň dürli ätiyaçlandyryş önümlerini, ýagny ömri garyşyk ätiyaçlandyrmak, ätiyaçlandyryş rentasy, pensiýa ätiyaçlandyrmasy, annuitetleri ätiyaçlandyrmak ýaly görnüşlerini teklipl edýärler. Şunuň netijesinde bank we ätiyaçlandyryş guramalary tarapyndan ilata we kärhanalara erkin pul serişdelerini maýalaşdyrmak (maýa öwürmek) boýunça dürli maliýe hyzmatlarynyň teklipl edilmegi seljerilýän maliýe institutlarynyň arasyndaky bäsleşik gatnaşyklarynyň emele gelýändigini aňladýar. Şunda garşylyklaýyn göreşiň bellenip geçilen bäsleşik gatnaşyklary banklaryň arasynda hem, ätiyaçlandyryjylaryň arasynda hem, şeýle-de beýleki maliýe araçyýllarynyň – döwletiňki däl pensiýa gaznalarynyň, paýly maýa goýum gaznalarynyň we beýlekileriň gatnaşmagynda bolup geçýär.

Ätiyaçlandyrmagyň töwekgelçilikli funksiýasy bilen baglanyşykly banklaryň we ätiyaçlandyryş kompaniýalarynyň arasynda özara gatnaşyklaryň başga bir häsiýeti emele gelýär. Kärhanalaryň we ilatyň maddy ýitgileriniň öwezini dolmaga bolan jemgyýetçilik zerurlygy we raýatlary ätiyaçlandyryş babatda üpjün etmek diňe ätiyaçlandyryjylar tarapyndan kanagatlandyrylýar. Şonuň üçin hem kärhanalaryň we ilatyň ätiyaçlandyryş goragyny üpjün etmäge we ätiyaçlandyryş babatda üpjünçilige gönükdirilen degişli pul serişdeleri karz edaralarynyň iň möhüm bähbitleriniň çygry bolup durmaýar. Munuň üstesine-de, işiň islendik ugrunda bolşy ýaly, bank işi töwekgelçilik, şol sanda ähli kärhanalar üçin umumy bolan töwekgelçilikler (tebigy, tehnogen, üçünji taraplaryň bikanun hereketleri we ş.m.) bilen hem, karz edaralaryna mahsus töwekgelçilikler (karz, depozit, göterim, hasaplaşyk we beýlekiler) bilen hem baglanyşyklydyr. Şu ýagdaýda banklar ätiyaçlandyryşa bolan jemgyýetçilik zerurlygyny beýan edijiler, töwekgelçiligi beýan edijiler bolup durýarlar, ätiyaçlandyryş guramalary bolsa olary kabul edýärler we töwekgelçiligiň ýüze çykan halatynda karz edaralarynyň çeken ýitgileriniň öwezini dolýarlar. Şu ýagdaýda banklar bilen ätiyaçlandyryş kompaniýalarynyň arasynda hyzmatdaşlyk gatnaşyklary emele gelýär.

Ätiyaçlandyryş guramalary bilen banklaryň arasyndaky hyzmatdaşlyk gatnaşyklaryna ätiyaçlandyryşyň önüni alyş (duýduryş) funksiýasy hem ýardam edýär, ol ätiyaçlandyryjylar tarapyndan bank töwekgelçiligini pes derejä düşürýän

çäreleri we karz edaralarynyň mümkin bolan ýitgilerini maliýeleşdirmekde ýüze çykýar.

Maýa goýum funksiýalary banklar bilen ätiýaçlandyryş guramalarynyň arasyndaky aýratyn gatnaşyklaryň bolmagyna getirýär. Ilatyň we kärhanalaryň erkin pul serişdelerini maýalaşdyrmak funksiýasyny ýerine ýetirmek üçin banklar we ätiýaçlandyryş guramalary maýa goýum işini amala aşyrýarlar. Şunda ätiýaçlandyryjylaryň maýa goýum işi diňe bir ilkibaşdan kabul edilen borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin toplanan ätiýaçlandyryş gatançlarynyň maýalaşdyrylmagyny göz önünde tutýan ömri ätiýaçlandyrmaga degişli bolman, eýsem ätiýaçlandyrmagyň beýleki görnüşleri boýunça ätiýaçlandyryş baýraklaryna maýa goýmagy hem göz önünde tutýar, şeýlelikde bu iş ätiýaçlandyryş işiniň ýitgili görnüşleriniň alnyp barylmagyny we ätiýaçlandyryş guramalarynyň bäsleşige ukyplylygyny üpjün edýär.

Ätiýaçlandyryş guramalarynda özläriniň maliýe serişdelerini dürli ugurlar boýunça ýerleşdirmäge, hususan-da, ätiýaçlyk gorralaryny – döwletiň gymmatly kagyzlaryna, ýurduň subýektleriniň döwlet gymmatly kagyzlaryna, korporatiw gymmatly kagyzlara, paýly maýa goýum gaznalaryna, jogapkärçiligi çäklendirilen jemgyýetleriň esaslyk maýalaryna, ynam esasynda şereketleriň deňňene maýasynyň goýumlaryna, ýaşaýyş jaý sertifikatlaryna, gozgalmaýan emläge, altynyň we kümüşiň tokgalaryna ýerleşdirmek mümkinçiligi bardyr. Ätiýaçlandyryjylaryň maýa goýum işi bank ulgamy bilen hem üpjün edilip bilner. Şonuň üçin hem ätiýaçlandyryş guramalarynyň maýa goýum işiniň banklar üçin amaly ähmiýeti bardyr. Banklar ätiýaçlandyryş guramalary üçin ätiýaçlandyryjylaryň maliýe serişdeleriniň maýalaşdyrylmagyny üpjün edýän möhüm maliýe institutlary bolup durýarlar. Şonuň netijesinde biz banklaryň we ätiýaçlandyryş guramalarynyň ilatyň hem-de kärhanalaryň erkin pul serişdeleri ugrundaky bäsleşikli gatnaşyklarynyň üstüne ätiýaçlandyryjylaryň maliýe serişdelerini ýerleşdirmek boýunça hyzmatdaşlyk gatnaşyklarynyň goşulýandygyny hem görýäris.

Ätiýaçlyk gorralaryny ýerleşdirmegiň hereket edýän kadalary ätiýaçlyk gorralarynyň 40%-ne çenli möçberiniň bank goýumlarynyň (depozitleriň), şol sanda depozit sertifikatlary bilen tassyklanan goýumlaryň we bank wekselleriniň gymmatyna maýa goýum görnüşinde gönükdirmek mümkinçiligine ýol berýär. Mundan başga-da, ätiýaçlyk gorralaryň 30%-ne çenli möçberini banklaryň hem olaryň emitentleri bolup biljek korporatiw gymmatly kagyzlara ýerleşdirmäge rugsat berilýär. Şeýlelikde, hereket edýän kadalarda ätiýaçlandyryjylaryň ätiýaçlyk gorralarynyň 70%-ne çenlisini bank aktiwlerine ýerleşdirmäge ýol berilýär. Şunda serişdeleri bir banka ýerleşdirmek boýunça çäklendirmeler bellendir – bir bankdaky gymmatly kagyzlaryň, esaslyk maýadaky paýa eýeçilik hukuklarynyň,

bank goýumlaryndaky, şol sanda depozit sertifikatlary bilen tassyklanan we hasaplaşyk hasabyndaky serişdeleriň, şeýle hem bankyň dolandyryýan umumy gaznalaryndaky serişdeleriň jemi gymmaty 15% ýokary bolmaly däldir. Şeýle hem ätiýaçlandyryş guramalarynyň beýleki maliýe serişdelerini (esaslyk maýasyny, peýdasyny, peýdadan emele getirilen gorlaryny we beýlekileri) ýerleşdirmek meselesiniň şu wagta çenli tertipleşdirilmändigini belläp geçmek gerek, bu ýagdaý hem banklaryň we ätiýaçlandyryjylaryň maýa goýum babatynda özara bähbitleriniň çäginde giňeldýär.

Banklaryň we ätiýaçlandyryş guramalarynyň özara gatnaşyklaryny guramagyň möhüm şerti ýuridik we fiziki şahslara hasaplaşyk-kassa hyzmatyny etmekdäki bank funksiýasy bolup durýar. Hereket edýän kanunçylyga laýyklykda, ýuridik şahslaryň arasyndaky hasaplaşyklar, şeýle hem fiziki şahslaryň gatnaşmagyndaky hasaplaşyklar nagt we nagt däl görnüşde amala aşyrylyp bilner. Şunda hojalyk subýektleriniň arasynda nagt däl hasaplaşyklary geçirmek wezipesi bankyň üstüne ýüklenendir. Mundan başga-da, ýuridik şahslar, şol sanda ätiýaçlandyryş guramalary bankda gelip gowuşýan serişdeleri geçirmek we pul serişdelerini almak, üpjün edijiler bilen, salgytlar we olara deňleşdirilen tölegler boýunça býujet bilen, zähmat hakyny tölemek boýunça işgärler bilen, olara geçirimleri geçirmek boýunça býujetden daşary gaznalar bilen hasaplaşyklary amala aşyrmak üçin niýetlenen hasaplaşyk hasabyny açmaga borçlydyrlar. Ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň köp sanly müşderilerine hasaplaşyk-kassa hyzmatyny etmek banklar üçin bähbitlidir, sebäbi bu bank serişdeleriniň artmagyna ýardam edýär. Ätiýaçlandyryşyň müşderilerine hasaplaşyk-kassa hyzmaty edilende emele gelýän, olaryň bank hasaplaryndaky galyndylar karz serişdeler bolup durýar, beýleki çeşmelerden (depozitlerden, bankara karzlardan we beýlekilerden) karz serişdeleriň gelip gowuşmagy bilen deňleşdirilende bank olary has ýeňil we arzan usul bilen alýar. Mundan başga-da, ätiýaçlandyryjylaryň müşderilerine, sonuň ýaly-da beýleki müşderilere hasaplaşyk-kassa hyzmaty edilen mahalynda bank tarapyndan alynýan serişdeler bank edarasynyň likwidliligini üpjün edýär.

Iki tarapyň hem ep-esli müşderileriniň bolmagy banklaryň we ätiýaçlandyryş guramalarynyň işindäki umumy ýagdaý bolup durýar. Bank edaralary we ätiýaçlandyryjylar ýuridik we fiziki şahslaryň köp sanlysyna dürli maliýe hyzmatlaryny edýärler. Ätiýaçlandyryş hem-de bank edaralarynyň bank we ätiýaçlandyryş önümlerini gapma-garşy goýman, tersine olaryň üstüni ýetirmek bilen amala aşyrylýan özara hereketi müşderileriň alşylmagyna, maliýe araçyýllarynyň ikisiniň hem bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga ýardam edýär. Ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň hyzmatdaşlyk esasynda, öz ätiýaçlandyryş önümlerini ilerletmek üçin banklardan peýdalanmaga mümkinçiligi bolýar, şol bir wagtda banklar degişli hasaplaşyk-kassa hyzmatyny hem üpjün

edýärler. Beýleki tarapdan, ätiýaçlandyryş guramalary banklara öz binalaryny bermek bilen, olara bank önümlerini we hasaplaşyk-kassa hyzmaty boýunça işlerini ilerletmäge mümkinçilik berýärler.

Özara bähbitli hyzmatdaşlygyň netijeliligi öwrenilýän maliýe araçyllarynyň şahamçalar ulgamy peýdalanylanda ýokarlanýar. Bank we ätiýaçlandyryş işini guramakda çäkleýin gurluş ýörelgesi umumy ýörelge bolup durýar, ol telekeçilik işini şahamçalary we wekilhanalary açmak arkaly uly çäklerde guramagyň zerurdygyny aňladýar. Kontragentleriň maddy binýadynyň we işgärler serişdeleriniň bilelikde peýdalanylmagy maliýe araçyllaryna bir tarapdan, müşderiler binýadyny giňeltmäge, beýleki tarapdan bolsa, banklara we ätiýaçlandyryş kompaniýalaryna şahamçalar ulgamyny ösdürmek boýunça çykadjylary azaltmaga, diýmek, bank we ätiýaçlandyryş işiniň netijeliligini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berýär.

Ätiýaçlandyryş işine bank tarapyndan hyzmat edilmegi örän çylşyrymlylygy we we müşderiler bilen gatnaşyklaryň köpdügi häsiýetlendirilýär: ätiýaçlandyryjylaryň müşderiler binýadynyň giňligi, ätiýaçlandyryş gatançlaryny geçirmegiň dürli görnüşleriniň bolmagy, nagt we nagt däl hyzmat edilmegi, birwagtlaýyn we döwürleýin ätiýaçlandyryş gatançlary we tölegleri, ätiýaçlandyryş tölegleriniň köp sanly we dürli görnüşde bolmagy, olaryň salgyt salmak ulgamy bilen bilelikde alnyp barylmagy ätiýaçlandyryş işine bank hyzmatyny etmegiň hiline bildirilýän ýokary talaplary kesgitleýär. Şunda bank hyzmatyny etmekde ýeterlik derejede hünärlilik, baş çykaryjylyk we hyzmatyň ýokary hili ýöriteleşdirilen funksional ätiýaçlandyryş banklaryny guramak bilen üpjün edilýär, bu daşary ýurtlaryň hem-de ýurdumyzyň iş tejribesi bilen hem tassyklanýar.

Milli kanunçylygyň banklara ätiýaçlandyryş amallaryny – ömri ätiýaçlandyrmagy, emlägi ätiýaçlandyrmagy we ş.m. amala aşyrmaga, ätiýaçlandyryş guramalaryna bolsa bank amallaryny geçirmäge, ýagny karzlary bermäge, çek hyzmatyny etmegi guramaga mümkinçilik berýän halatynda bank edaralary bilen ätiýaçlandyryjylaryň arasyndaky gatnaşyklar ýeterlik derejede ýiti bäsleşik görnüşlerini alyp biler. Banklaryň we ätiýaçlandyryş guramalarynyň işiniň ýol berilýän görnüşleri öwrenilýän maliýe institutlarynyň bir ulgama – maliýe araçylyryna degişliligi, şeýle hem ätiýaçlandyryş we bank işiniň funksional taýdan golaýlygy bilen şertlendirilendir.

Ätiýaçlandyryş guramalarynyň we banklaryň özara gatnaşyklarynyň ýüze çykarylan esasy olaryň peýda bolşunyň, ösüşiniň we özara hereket edişiniň taryhy bilen hem tassyklanýar.

Ilkinji ätiýaçlandyryş şertnamalary ätiýaçlandyryşyň töwekgelçilik funksiýasy bilen şertlendirilipdir. Ilkinji banklar töleglerde araçylylygy üpjün edipdirler.

Ätiýaçlandyryjylaryň we bank edaralarynyň kärhanalaryň we ilatyň erkin serişdelerini maliýeleşdirmegi üpjün edýän maliýe araçylaryna degişliligi XVII asyrdan Ýewropada we XVIII asyryň başynda ABŞ-da kapitalistik gatnaşyklaryň emele gelýän döwri bilen baglanyşyklydyr. Şol döwürlerde banklaryň we ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň giň gerimde peýda bolandyklary belgilenilýär. Bu bolsa araçy maliýe guramalary hökmünde banklaryň we ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň çalt depginde ösmeginiň esasan, haryt önümçiliginiň ösüşiniň irki döwürlerinde haryt-pul gatnaşyklarynyň giňelmegi bilen däl-de, eýsem kapitalistik gatnaşyklaryň kemala gelýän we ösýän döwri bilen şertlendirilendigine şaýatlyk edýär. Ykdysadyýetiň çalt depginler bilen maýalaşmagynyň (kapitallaşmagynyň) bolup geçen döwri ilatda we kärhanalarda pul serişdeleriniň boşamagy (erkinleşmegi) we olaryň bu serişdeleri saklamak we köpeltmek islegleri bilen häsiýetlendirilýär.

Hojalygy ýöretmegiň kapitalistik görnüşleriniň ösmegi, senagat rewolýusiýasy, söwdanyň, aýratyn hem halkara söwdasynyň ösmegi, maliýäniň globallaşmagy ygtybarly ätiýaçlandyryş üpjünçiligine zerurlygy emele getiripdir. Karz bermek işi we ätiýaçlandyrmak ýakyn özara baglanyşykda ösüpdir. Karz alyjynyň nesýäni üpjün etmegiň hasabyna karzdara berilýän emlägini ätiýaçlandyrmak karzdarlaryň arasyndan hünärli ätiýaçlandyryjylaryň aýratyn toparynyň bölünip çykmagyna sebäp bolupdyr, ätiýaçlandyryş gaznasynyň serişdeleri hem şolaryň elinde jemlenipdir.

Banklar bilen ätiýaçlandyryş guramalarynyň arasyndaky özara gatnaşyklaryň häzirki zaman görnüşleri XX asyryň başynda ösen kapitalistik ýurtlarda emele gelip ugrapdyr, bu aýratyn hem ABŞ-da we Beýik Britaniýada ösüşe eýe bolupdyr. Şol döwürde depozit şertnamalary ätiýaçlandyrmak hökmünde identifikirlenýän bank ätiýaçlandyrmasy ulgamy emele gelýär. Ilkinji bank ätiýaçlandyrmasy şertnamasy 1911-nji ýylda ABŞ-da baglaşylypdyr.

ABŞ-da beýik depressiýa ýyllarynda umumy federal bank goýumlaryny ätiýaçlandyryş ulgamy döredilipdir. Şonuň ýaly ulgam 70-80-nji ýyllarda Ýewropada, Kanadada, Ýaponiýada we beýleki ýurtlarda hem döredildi.

Uruşdan soňky ýyllarda senagat taýdan ösen ýurtlarda karzlary ätiýaçlandyrmak giň ýaýrady, bu banklara, maliýe kompaniýalaryna, söwda firmalaryna we beýleki iri karz berijilere karz alyjynyň merhum bolan halatynda tölegi möhletlere bölünen karz boýunça kepillendirmeleri üpjün edýär. Uruşdan soňky ýyllarda onuň ösmegine uzak wagtlap peýdalanylýan harytlary karzyna satmagyň artmagy sebäp boldy. Ätiýaçlandyryşyň şu görnüşi ABŞ-da we Beýik Britaniýada aýratyn ösüşe eýe boldy.

Ýewropada eksport karzlaryny ätiýaçlandyrmak Birinji jahan urşundan soň peýda bolup ugrady, ýöne daşary ykdysady işiň işjeňleşmegi bilen baglylykda 50-nji ýyllarda giňden ýaýrady.

Banklar bilen ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň arasynda özara bähbitli hyzmatdaşlyk banklaryň, olaryň wekilhanalarynyň amallar bölüminiň üstünden ätiýaçlandyryş polisleriniň satuwlarynyň guralmagynda hem görünýär. Özara gatnaşyklaryň şunuň ýaly görnüşi 70-nji ýyllarda Ýewropada we ABŞ-da çalt depginler bilen ösüp başlady.

Ätiýaçlandyryş guramalary bilen banklaryň hyzmatdaşlyk etmegi bilen bir hatarda, aýry-aýry ýurtlarda olaryň arasynda müşderileriň pullary ugrunda güýçli bäsleşigiň bolýandygy bellenýär, şeýle ýagdaý milli kanunçylygyň banklara ätiýaçlandyryş amallaryny amala aşyrmaga ýa-da ätiýaçlandyryş kompaniýalaryna bank amallaryny geçirmäge ýol berýän ýagdaýynda ýüze çykýar. Dünýäniň maliýe konglomeratlary bolup durýan iri ätiýaçlandyryş kompaniýalary, ätiýaçlandyryş işinden başga-da, karzlary, nesýeleri bermek bilen hem meşgullanýarlar, müşderileriň çeklerine hyzmat etmegi, müşderileriň tabşyrygy boýunça hasaplaşyk karz kartoçkalaryny emitirlemegi guraýarlar we ş.m. işleri amala aşyrýarlar. Beýleki tarapdan, täjirçilik banklary öz müşderilerine ätiýaçlandyryş hyzmatyny etmegi guramaga çalyşýarlar.

Bellenip geçilen prosesler bilen hatarda ykdysady taýdan ösen ýurtlarda banklaryň ätiýaçlandyryş kompaniýalary bilen goşulyşýandyklary (integrasiýa) hem görünýär. Maliýe hyzmatlary edilýän bazarda bankyň ornunyň gowşamagynyň bankyň we ätiýaçlandyryşyň maýasynyň goşulşmagyny şertlendirilen sebäpleriň arasynda möhüm ähmiýeti bardyr, bu ýagdaý süýşürintgi kassalarynyň, aragatnaşyk bölümleriniň, ätiýaçlandyryş kompaniýalarynyň we beýlekileriň şol bir bank hyzmatlaryny edip başlandyklary bilen baglydyr.

9.2. Bank töwekgelçiliklerini ätiýaçlandyrmak

Öz işini amala aşyrmagyň barşynda banklar, beýleki hojalyk subýektleri ýaly, hökmany tertipde ätiýaçlandyryş guramalarynyň hyzmatyndan peýdalanýarlar, bu töwekgelçiligiň kärhananyň işiniň görnüşine garamazdan, obýektiw ýagdaý bolup durýandygy bilen şertlendirilendir. Bank ätiýaçlandyrmasy ykdysadyýetiň bank sektorynyň ähmiýetini, bank işiniň aýratynlyklaryny we banklaryň işiniň geriminiň birsyhly giňelýändigini hasaba almak bilen emele geldi we ösýär.

Bank ätiýaçlandyrmasy ulgamynyň elementleri iki topara bölünip bilner. Olaryň birinjisi kärhanalaryň we guramalaryň islendigi üçin umumy tejribe bolup

durýan ätiýaçlandyryş obýektlerini we töwekgelçiliklerini gurşap alýar. Ikinji topara bank işiniň özboluşlylygy bilen şertlendirilen obýektler we töwekgelçilikler degişlidir.

Ätiýaçlandyryşyň banklar tapapyndan beýleki kärhanalar we guramalar bilen bir hatarda peýdalanylýan görnüşleriniň arasynda, hususan-da, şular bölünip görkezilýär:

- ýangynlaryň, tebigy betbagtçylyklaryň, partlamalaryň, üçünji taraplaryň bikanun hereketleriniň we beýleki tötänleýin wakalaryň netijesinde binalary weýran bolmakdan we zeper ýetmekden ätiýaçlandyrmak;

- ýangynlaryň, tebigy betbagtçylyklaryň, partlamalaryň, üçünji taraplaryň bikanun hereketleriniň we beýleki tötänleýin wakalaryň netijesinde banklaryň emlägini ýitmekden, heläk bolmakdan ýa-da ýok edilmekden ätiýaçlandyrmak;

- kompýuterleri, edarada ulanylýan tehnikany we beýleki elektron enjamlary ýangynlar, partlamalar, suwuň dökülmegi, üçünji taraplaryň ogurlamagy we beýleki bikanun hereketleri, tehniki näsazlyklar, kontruksiýasyndaky ýetmezçilikler, elektrik togunyň täsiri we beýleki wakalar sebäpli döwürlemekden, zeper ýetmekden, heläk bolmakdan ýa-da ýok edilmeginden ätiýaçlandyrmak. Şunuň ýaly ätiýaçlandyрма maglumatlary özünde saklaýan enjamlaryň we maglumatlaryň özüniň ýitirilmek howpy babatda ätiýaçlandyryş goragyny üpjün edip biler;

- kagyz pullary we gymmatly kagyzlary ogurlanmakdan we ýok edilmekden ätiýaçlandyrmak;

- banklara degişli awtoulag serişdelerini ýol-ulag hadysalarynyň, ýangynlaryň, ogurlanmagyň, üçünji taraplaryň bikanun hereketleriniň we gaýry tötänleýin wakalaryň netijesinde zaýalanmakdan ýa-da zeper ýetmekden ätiýaçlandyrmak;

- ulag serişdeleriniň, gozgalmaýan emlägiň we beýleki emlägiň eýeleri hökmünde banklaryň üçünji taraplara ýetirilen zyýan üçin raýat jogapkärçiligini ätiýaçlandyrmak;

- işgärleri betbagtçylykly hadysalardan ätiýaçlandyrmak, saglygy goraýyş ätiýaçlandyrmasy, pensiýalary ätiýaçlandyrmak we şahsy ätiýaçlandyrmagyň beýleki görnüşleri. Şunuň ýaly ätiýaçlandyрма degişli ätiýaçlandyryşyň beýleki kärhanalar we guramalar bilen amala aşyrylyşyndan iş ýüzünde hiç hili tapawutlanmaýan şertlerde amala aşyrylýar.

Bank işiniň aýratynlyklaryny hasaba alýan bank ätiýaçlandyrmasy şulary öz içine alýar:

- karzlary ätiýaçlandyrmak (karz alyjynyň ömrüni ätiýaçlandyrmagy goşmak bilen, gönüden-göni karzlary ätiýaçlandyrmak we karzlaryň üpjünçiligini ätiýaçlandyrmak);

- bank goýumlaryny (depozitleri) ätiýaçlandyrmak;
- bank ulgamynda plastik kartlaryň ulanylmagy bilen bagly töwekgelçiliklerden ätiýaçlandyrmak;
- bank gymmatlyklaryny we bankyň beýleki emläklerini ätiýaçlandyrmak;
- kompýuter aldawçylygyndan ätiýaçlandyrmagygoşmak bilen, kompýuter enjamlaryny we bank ulgamyndaky programma üpjünçiligini ätiýaçlandyrmak.

Banka has köp girdeji getirýän iň möhüm bank amaly hem karzlaşdyrmak bolup durýar. Emma karz bermek köp sanly töwekgelçilikler bilen baglydyr, olaryň ýüze çykmagy bilen bank diňe bir girdejini däl, eýsem berlen serişdeleri hem ýitirip biler.

Ipoteka we sarp ediş karzlarynyň peýda bolmagy we olaryň giňelmegi bilen banklaryň ätiýaçlandyryş kompaniýalary bilen hyzmatdaşlyga gyzyklanmalary ep-esli ýokarlandy, ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça bähbit görüjiniň bank bolup durýan mahalynda öýleri, emlägi we ätiýaçlandyryşyň ömrüni ätiýaçlandyrmak zerurlygy ýüze çykdy.

Ösen bazar ykdysadyýeti bolan ýurtlarda bankyň batan halatynda goýumçynyň töwekgelçiligini ilatyň ynamyny saklap galmaga gyzyklanýan guramalar ätiýaçlandyryşlar. Goýumlary ätiýaçlandyryş ulgamynyň peýda bolmagy köp ýurtlarda global ykdysady we syýasy çökgünlikler, bazar hojalygyny goşmaça durnuklaşdyryjylaryň gözlegi we onuň durmuşa gönükdirilmegi bilen baglanyşyklydyr. Bank depozitlerini ätiýaçlandyrmak maliýe maýa goýumlaryny täjirçilik töwekgelçiliklerinden ätiýaçlandyrmagyň aýratyn görnüşi bolup durýar we täjirçilik bankynyň batan halatynda ätiýaçlandyryş goragyny üpjün edýär. Dünýäde depozit ätiýaçlandyrmasy ulgamynyň emele gelmeginiň we ösmeginiň rewolýusion derejede sosial ähmiýeti boldy, şunda goýumçylaryň aglaba böleginde öz goýumlarynyň saklanyp galjakdygyna ynam peýda boldy. Şunuň bilen bir wagtda goýumlary kepillendiriş ulgamynyň döredilmegi depozitlere serişdeleri çekmegi höweslendirmäge, bank ulgamyny pugtalandyrmaga, aýry-aýry karz edaralarynyň, şonuň ýaly-da, tutuş karz ulgamynyň likwidliliginiň ýokarlanmagyna ýardam etdi.

Şunuň bilen birlikde, durnukly bank ulgamynyň zerur bölegi depozitleri ätiýaçlandyrmak bolup durýar, ol goýumçylaryň ynamyny üpjün edýär. Bu çökgünligi başdan geçirýän ykdysadyýetde aýratyn möhümdir. Dünýä tejribesi çökgünlik şertlerinde hökmany depozit ätiýaçlandyrmasyň peýda bolandygyna şaýatlyk edýär. Bu ABŞ-nyň hem-de Günbatar Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynyň tejribesine degişlidir. Şonuň üçin hem depozitleriň ätiýaçlandyryş goragy ulgamynyň emele getirilmegi diňe bir ykdysadyýetiň bank sektoryny pugtalandyrmak we ony işjeňleşdirmän, eýsem ätiýaçlandyryş bazarynyň sygymyny giňeltmegiň, ätiýaçlandyryş guramalary bilen bank edaralarynyň

arasynda ýakyn özara gatnaşygy ýola goýmagyň, tutuş maliýe ulgamyny pugtalandyrmagyň möhüm faktory hem bolar.

Bank ätiýaçlandyrmasyň ösüp barýan görnüşi plastik kartlaryň emitentlerini ätiýaçlandyrmak bolup durýar. Ýurtda plastik kartlaryny öndirmek we ulanmak 90-njy ýyllaryň ortalaryndan ösüşe eýe boldy we häzirki wagtda ol barha giň ýaýraýan töleg serişdeleriniň biri bolup durýar. Peýdalanyjylaryň topary giňeýär, özleriniň çykarýan hem-de halkara plastik kartlaryny peýdalanmagy teklipe edýän banklaryň sany artýar, bankomatlaryň ulgamy giňelýär. Plastik kartlaryň emitentleri üçin galp kartlaryň ýasalmagy meselesi düýpli mesele bolup durýar. Plastik kartlar babatynda aldawçylyga garşy göreşmegiň köp sanly usullarynyň arasynda plastik kartlaryň galplaşdyrmagyndan, oňa galplaşdyrylan üýtgetmeleriň girizilmeginde, şeýle hem ýitirilen ýa-da ogurlanan kartlaryň olaryň eýeleri bolup durmaýan adamlar tarapyndan peýdalanylmagyndan ätiýaçlandyrmagy öz içine alýan maksatnamalar bardyr.

Banklar üçin ätiýaçlandyrmagyň möhüm görnüşi seýfleri, bank ammarlaryny we olarda saklanýan gymmatlyklary, ýagny islendik puldaky kagyz pullary, gymmatly kagyzlary, bergi borçnamalaryny we ş.m., gymmat bahaly daşlary, gymmat bahaly metallary we erginleri, şeýle hem olardan ýasalan önümleri, kolleksiyalary, gymmatly neşirleri, antikwar önümleri we beýleki gymmatlyklary (işewür we şahsy hat alyşmalar, maglumatlar binýady we beýleki maglumatlar) ätiýaçlandyrmak bolup durýar. Banklaryň arasynda oňa bildirilýän isleg boýunça ätiýaçlandyrmagyň şu görnüşi öndebaryjy ýerleriň birini eýeleýär, sebäbi ogurlyk maliýe ulgamynda ýygy-ýygdydan amala aşyrylýan jenaýatlaryň biri bolup durýar.

Banklary elektron we kompýuter arkaly edilýän jenaýatlardan ätiýaçlandyrmak ätiýaçlandyrmagyň has möhüm we ösüp barýan görnüşleriniň biri bolup durýar. Şunuň ýaly ätiýaçlandyрма soňky ýyllarda depgini işjeň derejede ýokarlanýan kompýuter we elektron jenaýatlary amala aşyrmagyň netijesinde çekilen ýitgileri ýapmagy üpjün etmek üçin niýetlenendir. Kompýuter ulgamlary, telekommunikasiýa terminallary (teletaýplar, teleprinterler, wideodispleýler we ş.m.), müşderiler üçin kommunikasiýa ulgamlary, elektron kompýuter buýruklary, elektron maglumatlar, elektron maglumatlary göterijiler banklary elektron we kompýuter arkaly edilýän jenaýatlardan ätiýaçlandyrmagyň obýekti bolup durýarlar.

Elektron maglumatlaryň awtomatlaşdyrylan ulgamda saklanýan döwründe, ätiýaçlandyrylanyň edara jaýlarynyň çäklerinde elektron maglumatlaryň göterijilere ýazgy edilýän wagtynda, elektron maglumatlaryň ätiýaçlandyrylanyň edara binasynyň daşynda başga ýere äkidilýän ýa-da saklanýan döwründe obýekte zyýan ýetirilmeginiň, ogurlygyň, talaňçylygyň, kurýeriň ygrarly däldiginiň, elektron maglumatlaryň ygtyýarly edaralar tarapyndan düşündirilip bilinmeýän ýagdaýda

ýok bolmagynyň netijesinde ätiýaçlandyryýan tarapyndan ätiýaçlandyrylan obýektiň zaýalanmagy, oňa bilkastlaýyn zeper ýetirilmegi sebäpli ýitgi çekilmegine getiren wakalar ätiýaçlandyrmagyň şu görnüşi boýunça ätiýaçlandyryş halatlary diýlip ykrar edilýär.

Peýdalanylan edebiýatlar

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet adam üçindir. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň ykdysady strategiýasy: halka daýanyp, halkyň hatyrasyna. Aşgabat, 2010.

3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyryjysy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. I tom. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyryjysy. Ýokary okuw mekdepleriniň talyplary üçin okuw gollanmasy. II tom. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşin täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. VIII tom. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
6. Türkmenistanyň Konstitusiyasy (rejelenen görnüşi). 2016.
7. Türkmenistanyň bitewi Kanuny “Salgytlar hakynda”. Aşgabat, 2004.
8. Türkmenistanyň Kanuny “Daşary ýurt maýa goýumlary hakynda” (täze redaksiýasy). Aşgabat, 2008.
9. Türkmenistanyň Zähmet Kodeksi. Aşgabat, 2009.
10. Türkmenistanyň Kanuny “Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda”. Aşgabat, 2011.
11. Türkmenistanyň Kanuny “Karz edaralary we bank işi hakynda”. Aşgabat, 2011.
12. Türkmenistanyň Kanuny “Mikromaliýe guramalary we mikromaliýeleşdirmek hakynda”. Aşgabat, 2011.
13. Türkmenistanyň Kanuny “Daşary ykdysady gatnaşyklarynda puly kadalaşdyrmak we pula gözegçilik etmek hakynda”. Aşgabat, 2011.
14. Türkmenistanyň Kanuny “Karz birleşmeleri hakynda”. Aşgabat, 2011.
15. Türkmenistanyň Kanuny “Fiziki şahslaryň goýumlarynyň hökmany kepilligi hakynda”. 2016.
16. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2010.
17. Türkmenistanyň Prezidentiniň obalaryň, şäherçeleriň, etrapdaky şäherleriň we etrap merkezleriniň ilatynyň durmuş-ýaşayyş şertlerini özgertmek boýunça 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynyň rejelenen görnüşi. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2015.
18. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýurdumyzy 2018–2024-nji ýyllarda durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň Maksatnamasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2017-nji ýylyň 10-njy oktýabrynda çykaran 395-nji karary bilen tassyklandy.
19. Türkmenistanyň bank ulgamyny ösdürmegiň 2011 – 2030-njy ýyllar üçin Döwlet maksatnamasy. Türkmenistanyň Prezidentiniň 2011-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda çykaran 11498-nji karary bilen tassyklandy.
20. Türkmenistanyň täjirçilik banklarynyň işini düzgünleşdirýän ykdysady kadalaşdyryjylar hakynda Düzgünnama. Türkmenistanyň Merkezi banky

tarapyndan 1998-nji ýylyň 29-njy maýynda 56 belgi buýrugy bilen tassyklanyldy we Türkmenistanyň Adalat ministrliğinde 1998-nji ýylyň 22-nji sentýabrynda 181 san bilen bellige alyndy.

21. Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar hakynda Düzgünnama. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň müdiriýetiniň başlygynyň 2009-njy ýylyň 19-njy ýanwarynda çykaran №6 buýrugy bilen tassyklanyldy.
22. Bank hasaby hakynda Düzgünnama. Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan 2006-njy ýylyň 25-nji aprelinde tassyklanyldy (Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan 2011-nji ýylyň 29-njy martyndaky buýrugy esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen Türkmenistanyň Adalat ministrliği tarapyndan 2011-nji ýylyň 16-njy aprelinde 567 san bilen bellige alnan).
23. Karz edaralarynda pulhana amallaryny ýöretmegiň tertibi baradaky Düzgünnama. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Müdiriýetiniň Başlygynyň 2014-nji ýylyň iýulynda çykaran buýrugy bilen tassyklan we Türkmenistanyň Adalat ministrliği tarapyndan 2014-nji ýylyň 4-nji awgustynda bellige alnan.
24. Türkmenistanda karz edaralary tarapyndan çekilen we ýerleşdirilen serişdeler boýunça göterimleri hasaplamagyň, tölemegiň we töletdirip almagyň hem-de olary buhgalterçilik hasaba alnyşynda görkezmegiň tertibi hakynda Düzgünnama. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Müdiriýetiniň Başlygynyň 2014-nji ýylyň 8-nji awgustynda çykaran 327-iş belgili buýrugy bilen tassyklan we Türkmenistanyň Adalat ministrliği tarapyndan 2014-nji ýylyň 26-njy awgustynda 793 san bilen bellige alnan.
25. *Babayew G. we başg.* Bank menejmenti. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2016.
26. *Eýeberdiýew G., Hajygurbanow H.* Bank işi. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
27. *Hajygurbanow H., Tayýharow B.* Türkmenistanyň pul-karz ulgamy. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2012.
28. *Hajygurbanow H., Tayýharow B.* Halkara walýuta-maliýe gatnaşyklary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
29. *Hajygurbanow H., Tayýharow B.* Halkara walýuta-karz gatnaşyklary. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
30. *Halow N.* Maliýe. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2011.
31. *Tayýharow B., Hajygurbanow H.* Pul, karz we banklar. Aşgabat, Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.

32. Грюнинг Х. ван, Брайович Братанович С. Анализ банковских рисков. Система оценки корпоративного управления и управления финансовым риском. М.: Издательство «Весь Мир», 2007.
33. Кожевникова И.Н. Взаимоотношения страховых организаций и банков : монография. М.:Анкил,2005.
34. Л.И.Красавина, О.И.Лаврушин, Н.И.Валенцева, И.Д.Мамонова и др.Банковские риски: учебное пособие / кол.авторов; под ред. д-ра экон. наук, проф. О.И. Лаврушина и д-ра экон. наук, проф. Н.И. Валенцевой. - М.: КНОРУС, 2007.
35. Л.И.Красавина, О.И.Лаврушин, Н.И.Валенцева, И.В.Ларионова и др.Банковские риски: учебник/ кол.авторов; под ред. д-ра экон. наук, проф. О.И. Лаврушина и д-ра экон. наук, проф. Н.И. Валенцевой. - М.: КНОРУС, 2013.
36. Леонович Л.И., Петрушина В.М. Управление рисками в банковской деятельности. М.: Дикта, 2012.
37. О.И.Лаврушин, И.Д.Мамонова, Н.И.Валенцева и др.Банковское дело: учебник/ подред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. О.И.Лаврушина. – 8-е изд., стер. – М.: КНОРУС, 2009.
38. Г.В. Чернова. Страхование и управление рисками: учебник для бакалавров. – Москва: Изд-во ЮРАЙТ, 2014.
39. Шаталова Е.П. Оценка кредитоспособности в банковском риск-менеджменте. М.:КноРус, 2012.
40. Sound Practices for Management and Supervision of Operational Risk.Basle: 2003.
41. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: a Comprehensive Version.Basle Committee on Banking Supervision.Basel:2006.

MAZMUNY

Giriş.....	7
1-NJI BAP. BANK TÖWEKGELÇİLİKLERİNİŇ DÜÝP MANYSY WE GÖRNÜŞLERİ.....	
1.1. Bank töwekgelçilikleriniň düýp many sy.....	9

1.2. Bank töwekgelçilikleriniň görnüşleri	13
2-NJI BAP.BANK TÖWEGELÇILIKLERINI DOLANDYRYŞ ULGAMY	28
2.1.Bank töwekgelçilikleriniň dolandyryş ulgamyna häsiýetnama	28
2.2. Bank töwekgelçiliklerine baha bermek.....	31
3-NJI BAP. KARZ TÖWEGELÇILIGI	36
3.1. Karz töwekgelçiliginiň mazmuny we faktorlary	36
3.2. Karz töwekgelçiliginiň görnüşleri	39
3.3. Karz bukjasy we onuň hili	45
3.4. Karz töwekgelçiliginiň dolandyrylyşy we bahalandyrylyşy	50
4-NJI BAP. GÖTERIM TÖWEGELÇILIGI	82
4.1. Göterim töwekgelçiligi düşünjesi, onuň görnüşleri we faktorlary	82
4.2. Göterim töwekgelçiliginiň dolandyryş ulgamyny gurmak	86
4.3. Göterim töwekgelçiliginiň derejesine we ony dolandyrmagyň hiline baha bermäge usulyýet çemeleşmeleri.....	96
4.4. Göterim töwekgelçiliginiň derejesine baha bermegiň usullary	100
5-NJI BAP. DEÑ GELMEÝÄN (BALANSLAŞDYRYLMADYK)LIKWIDLILIK TÖWEGELÇILIGI	118
5.1. Deñ gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligi düşünjesi we ony şertlendirýän faktorlar.....	118
5.2. Deñ gelmeýän likwidlilik töwekgelçiligini dolandyryş ulgamynyň esasy elementleriniň häsiýetnamasy	123
6-NJY BAP. GIRDEJILILIGI ÝITIRMEK TÖWEGELÇILIGI	142
6.1. Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiliginiň manysy	142
6.2. Girdejililigi ýitirmek töwekgelçiligiň derejesine baha bermek	145
7-NJI BAP. AMALLAR TÖWEGELÇILIKLERI	149
7.1. Amallar töwekgelçiliginiň mazmuny we onuň görnüşleri.....	149
7.2. Amallar töwekgelçiligini dolandyrmagyň aýratynlyklary.....	161
7.3. Bazel komitetiniň amallar töwekgelçiliklerine baha bermek we olar üçin ätiýaçlyk gorlaryny döretmek babatynda maslahatlary.....	169

8-NJI BAP. TÄJIRÇILIK BANKLARYNYŇ HALKARAAMALLARYNDAKY TÖWEGELÇILIKLER.....	183
8.1. Banklaryň halkara amalary bilen baglanyşykly töwegelçilikleriň görnüşleri.....	183
8.2. Halkara amalarynda bazar töwegelçilikleriniň derejesine baha bermegiň aýratynlyklary.....	190
8.3. Ätiýaçlandyrmak töwegelçiligi düzgünleşdirmegiň usuly hökmünde ...	193
9-NJY BAP. BANK IŞINI KORPORATIV ÄTIÝAÇLANDYRMAK...	202
9.1. Ätiýaçlandyryş guramalarynyň we banklaryň korporativ gatnaşyklarynyň esaslary.....	202
9.2. Bank töwegelçiliklerini ätiýaçlandyrmak.....	207
Peýdalanylan edebiýatlar	212

**GulbeşerBabaýew, Şöhrat Bäşimow, Aknabat Möwlamowa,
Ogulbaýram Saparowa, Aknur Koçumowa, Mekan
Akmyradow, Çaryýar Rejepow, Şirin Orazmämmadowa**

Bank töwekgelçiligi we onuň ätiýaçlandyrylyşy

ýokary okuw mekdepleri üçin
okuw kitaby

Redaktor	.....
Teh.redaktor	.....
Surat redaktory	.....
Neşir üçin jogapkär	.....
Kompýuter bezegi	.....

Çap etmäge rugsat edildi ..... Möçberi .....
Edebi garniturasy ..... Şertli çap listi .....
Çap listi ..... Hasap-neşir listi. Şertli-reňkli offiski .... Sargyt № ... Sany ....